

T. C.

ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ

BANGLADEŞ’TE DİNİ KURUMLARIN TOPLUMSAL TEZAHÜRLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Mohammad YEASİN

Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı

Ağustos 2021

T. C.

ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ ARAŞTIRMALAR ENSTİTÜSÜ

BANGLADEŞ’TE DİNİ KURUMLARIN TOPLUMSAL TEZAHÜRLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Mohammad YEASİN

Felsefe ve Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ

Ağustos 2021

ÖNSÖZ

Bangladeş; çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu çok dinli ve çok kültürlü bir popülasyona ev sahipliği yapmaktadır. Dinî ve kültürel çeşitliliği mezhepsel çeşitliliğin izlediği ülkede dinî, kültürel ve mezhepsel kimlikler sosyal ilişkiler ağında merkezi bir role sahiptir. Söz konusu rollerin tayininde ise genel itibariyle tüm dinî kurumların farklı derecelerde söz sahibi olduğu söylenebilir. Nitekim ülkede dini kurumların etkisi toplumun her kesiminde görülebilir. Ülkenin siyasi, sosyal ve dini kurumları halkın her türlü yaşam alanında önemli roller oynamaktadır. Halk, eğitimden başlayarak, hangi bankadan kredi alacağını, hangi hastaneden tedavi alacağını, hangi marketten alışveriş yapacağını, hangi siyasi partiyle işbirliği yapacağını dini kurumlardan öğrenirler. Bir aile Cemaat-i İslam partisini savunuyorsa kendi çocuklarını “Tamiru’l-Millat” medreselerine gönderir. Başka bir siyasi partiye mensup olan aileler, çocukları için partiye göre medrese seçerler. Bangladeş’te konum edinen dini kurumların toplumsal rolleri ve toplumdaki etkileri incelemek bu tezin ana temasıdır. Çünkü dinlerin toplumsal iletişim için teşvik edici ve engelleyici etkenlerinin büyük oranda dinî kurumların elinde şekillendiği görülmektedir. Bu kapsamda kurumların yetersiz kaldığı konulara değinilmiştir. Kimi zaman ise, dini kurumların daha etkili ve olumlu olabilmesi için öneriler sunulmuştur.

Türkiye Diyanet Vakfı’na da buradan teşekkürlerimi iletmek isterim. Yüksek lisans döneminde bana sunmuş oldukları maddi ve manevi yardımları eğitim hayatımın kalitesini artırmıştır. Bir danışman hocadan öte ilk günden itibaren bana bir baba gibi davranan sayın Prof. Dr. Ejder Okumuş hocama şükranlarımı sunarım. Hem motivasyonumuza hem akademik çalışmamıza yön veren başta Arş. Gör. Recep Bayyigit olmak üzere diğer kıymetli hocalarıma ve öğrenci arkadaşlarıma da teşekkür etmek isterim. Türkçe yazılarda bana olabildiğince yardım olan ve olmaya çalışan arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Bangladeş’teki İslamî kurumları ve toplumsal düzlemdeki etkilerini araştıran bu çalışma din sosyolojisi literatüründeki Türkçe çalışmalar arasında öncü bir çalışma olup

bu alanda yapılacak yeni çalışmalar için kaynak niteliğindedir. Son olarak, tezimi sevgili aileme adıyorum.

Mohammad Yeasin

Ankara, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ.....	viii
ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	viii
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	x
ARAŞTIRMANIN AMACI.....	xii
LİTERATÜR TARAMASI	xii
ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	xvii
1. BÖLÜM: BANGLADEŞ’TE DİNİ KURUMLARIN TARİHÇESİ VE ÇEŞİTLİ DİNİ KURUMLAR.....	2
1.1. BENGAL BÖLGESİNDE MÜSLÜMANLARIN YERLEŞİMİ.....	2
1.2. BANGLADEŞ’TE YAŞAYAN DİNLER	10
1.3. BANGLADEŞ’TE DİNİ KURUMLAR	34
1.4. Kurumların Tasnifi.....	40
1.5. Kurumların İşlevleri	40
1.6. Bir Sosyal Fenomen Olarak Din Nedir?	42
1.7. Dinin Toplumsal İşlevleri	43
1.8. Din ve Dini Kurumların Sosyolojisi.....	45
1.9. Dini Kurumlar ve Onların Önemi	59
1.10. BANGLADEŞ’TE DİN EĞİTİMİ KURUMLARI	65
1.11. BANGLADEŞ’TE DİNİ SİYASİ PARTİLER	68
1.12. BANGLADEŞ’TE DİNİ TOPLUMSAL KURUMLAR.....	73
1.13. BANGLADEŞ’TE DİNİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI	83
2. BÖLÜM: DİNİ KURUMLARIN TOPLUMSAL ETKİLERİ	91

2.1. DİNİ KURUMLARIN ÜLKEDEKİ KIRSAL BÖLGELERDE YOKSULLUĞU AZALTMADA ETKİSİ	91
2.2. HİNDİSTAN'DA İSLAM ZEKÂT KURUMLARININ İHYASI VE ETKİSİ	94
2.2.1. DİNİ KURUMLAR VE TOPLUMSAL MUTLULUK.....	94
2.2.2. DİNİ SİYASİ KURUMLARIN HALK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	98
2.2.3. BANGLADEŞ'TE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN TARİHİ.....	101
2.3. BANGLADEŞ'TE İSLAMİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ KATKILARI	106
2.3.1. İSLAMİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ FARKLILIĞI NEDİR?	109
2.3.2. ÜLKEDEKİ BAZI SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI.....	110
2.4. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN DEVLETLE İLİŞKİSİ	113
2.5. BANGLADEŞ'TEKİ VAKIFLARIN KAYNAĞI NEDİR?.....	117
2.6. BANGLADEŞ'TE DİNİ KURUMLARIN ORTAK ÖZELLİKLERİ	120
2.7. BANGLADEŞ'TE DİNİ DENGESİZLİĞİN ETKİLERİ	123
SONUÇ	125
KAYNAKÇA	129

ÖZET

Çalışmamızda Bangladeş'te yer alan dinî kurumlar ve toplumsal düzlemdeki etkileri araştırma konusu edilmiştir. Toplumsal düzende ve organizasyonlarda rolü hayli önemli olan dinî kurumların sayısının çokluğu, bu kurumlara yönelik aidiyet oranlarının yüksekliği, çok dinli ve çok kültürlü yaşamlardaki sosyal ilişkilerde kurumların belirleyiciliği, diyalog ve çatışma sınırlarındaki etkileri ise araştırmanın temel problematiğini teşkil etmektedir. Bunun için öncelikle kurumların, dinî kurumların ve Bangladeş'teki dinî kurumların teorik çerçevesi için dokümantasyon yöntemiyle kaynak taraması yapılmış ve aktarılmıştır. İslam'a ve diğer dinlere ait Bangladeş'teki kurumların toplumsal tezahürleri yine dokümantasyon yöntemiyle kaynak taraması yapılarak ve dolaysız gözlem yöntemiyle de incelenerek araştırılmış ve aktarılmıştır. Sonuçta bu kurumların dinî faaliyetlerine rağmen dinî, siyasi ve iktisadi kargaşanın devam etmesinde, kurumların birçoğunun dinî gayelerden ziyade kurum bazlı sosyo-ekonomik ve politik menfaatlere öncelik vermesinin önemli bir neden olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu durumda dinî faaliyetler büyük oranda bir amaçtan çok araca indirgenmektedir. Çalışmada kullanılan kaynakların niteliği ve yerinde yapılan dolaysız gözlem imkânıyla Türkçe literatürde Bangladeş'teki dinî kurumlara ilişkin yapılan tek çalışma olması, çalışmanın özgünlüğünü ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumlar, Dini Kurumlar, Bangladeş, Sivil Toplum Kuruluşları, Dini Siyasi Partiler

ABSTRACT

The subject of research is the religious institutions in Bangladesh and their effects on the social level. The large number of religious institutions, whose role is very important in social order and organizations, the high rate of belonging to these institutions, the decisiveness of institutions in social relations in multi-religious and multi-cultural lives, and effects on the borders of dialogue and conflicts constitutes the main problem of the research. First of all, a literature review was conducted and transferred by documentation method for the theoretical framework of institutions, religious institutions and religious institutions in Bangladesh. The social manifestations of institutions in Bangladesh belonging to Islam and other religions have been researched and conveyed by scanning the sources with the documentation method and by examining them with the direct observation method. As a result, it has been determined that an important reason for the continuation of religious, political and economic turmoil despite the religious activities of these institutions is that most of the institutions give priority to institutional-based socio-economic and political interests rather than religious goals. As a matter of fact, in this case, religious activities are largely reduced to a means rather than an end. The fact that it is the only study in Turkish literature on religious institutions in Bangladesh, with the quality of the sources used in the study and the possibility of direct observation on the spot, expresses the originality of the study.

Keywords: Institutions, Religious Institutions, Bangladesh, Non-Governmental Organizations, Religious Political Parties

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bugün Bangladeş, dinî çatışmaların yoğun olarak kendini gösterdiği bir ülkedir. Ülkede din adına her şey yapılmaktadır. Sosyo-politik ve ekonomik işlevler söz konusu olduğunda din etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Bu yüzden ülkede din adına birçok vakıf, dernek, siyasi parti bulunmaktadır. Öte yandan Bangladeş'in dinî kurumları toplumsal düzlemde dinî hizmetlere de önem vermektedirler. Örneğin birçok dini kurum ülkenin birçok yerinde ücretsiz medrese, camii, kilise ve mandir¹ yaptırmaktadır. Bunun dışında çeşitli dini kurumların doğal felaketlerde de insanlara yardım eli uzattıkları da görülmüştür.²

Bangladeş gibi gelişmekte olan bir ülkede çok sayıda dini kurumun bulunması herkesin ilgisini çekmektedir. Ülkede dini kurumların bu kadar artması, bu kurumların ülkede etkileyici işlevlere sahip olduklarını göstermektedir. Bu bağlamda Bangladeş'te bulunan dini kurumların toplumsal yaşam, düşünce ve aksiyonlarda oynadığı roller ve etkileri araştırmanın temel problemini teşkil etmektedir.

Kurumlar, toplumsal hayatın en önemli unsurları arasındadır. Zira kurumlar, belli bir topluluğun toplumda yerine getirmek istediği bir faaliyeti kolay bir şekilde yerine getirmekte yardımcı olurlar. O yüzden kurumlar çoğu zaman görünmez veya dikkat edilmez bir güç kaynağı olarak toplumda var olmaktadır. Bir toplum bilimsel araştırma olarak bunu algılamak ve ortaya koymak bu çalışmanın ana hedefidir. O yüzden, çalışmada kurumlar ele alınmıştır.

Kurumlar ve dini kurumlar, bireylerin dışında birer toplumsal gerçeklikler olarak var olurlar. Pozitivistlerin görüşlerine göre, toplumsal kurumlar insanın toplumsal yaşam

---

¹ Hindulara ait ibadethaneler.

² Nazrul Islam – Saidul Islam, “Islam, Politics and Secularism in Bangladesh: Contesting the Dominant Narratives”, *Social Sciences Journal* 37/7 (Mart, 2018), 2.

ve konum üzerinde etkili rol oynar. Yani, sosyalleşme ve kültürleşme bu kurumlar yoluyla zorunlu hale gelmektedir. İnsanın doğumundan önce toplumda hazır halde bulunan kurumlar bireylerin ne tür işlevi yapacağı ve toplumda ne çeşit rolleri üstleneceğini belirlemektedirler. Örneğin, bir dini kurum olarak camiler Müslüman bir çocuğun Cuma namazları için her Cuma günü camide bulunmasını vaz ederler. Yine dini medreseler Müslüman bir çocuğun dini derslerini önceden belirlemiş bulunmaktadır. Biri istese de kendine göre medresede okutulan derslerinde değişiklik getiremez. Toplumsal kurumlar ve dini kurumların normatif bir özelliği vardır.

Dinin etkisinin modern ve post-modern dönemde biraz azaldığına inanılarsa da, din öteden beri insanın özel ve toplumsal hayatında önemli roller oynamıştır. Dindar bir kişi doğuştan ölümüne kadar dinin etkisi altındadır. Toplumsal alanda bireylerin özelliklerine ve statülerine göre, dinin bireyler üzerindeki uygulamaları değişiklik göstermektedir. Erkek-kadın, genç-yaşlı, zengin-fakir, eğitilmiş-eğitimsiz gibi kategoriler başta olmak üzere bireylerin çeşitli toplumsal konumunun dini konumunu belirler.

Çalışmada yer alan dini kurumlar evrensel çeşitliliği yansıtan örneklemeler bağlamında seçilen kurumlardır. Bangladeş'in dini siyasi kurumlarından Cemaati İslam, Hefazat-e İslam, İslami Okiya Jote gibi partiler, dini eğitim kurumlarından "Aliya" ve "Kavmi" medreseleri, dini toplumsal kurumlardan Din İlişkileri Bakanlığı ve Bangladeş İslami Fonu, sivil toplum kuruluşlarından Parbatya Bouddha Sangha, Ramakrişna Misyonu ve HEARTS gibi kurumlar çalışmanın örneklem grubunu oluşturmaktadır. Özellikle bu kurumların seçilmelerinin bir başka nedeni ise, bu kurumların toplumsal alanda etki düzeyinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

Ele alınan bu kurumlar arasında bazılarının toplumsal etkileri diğerlerinden ağır basmaktadır. Örneğin, dini siyasi kurumlar arasında Cemaat-ı İslam kuruluşu diğer dini siyasi partilere göre daha fazla gündemde konu olmaktadır. Cemaat'ın böyle bir konuma gelmesi, onun takipçileri tarafından yürütülen faaliyetlere dayandırılabilir. Cemaati İslam partisi Bangladeş'te birçok ilerici faaliyetler sürdürmüştür. Bunların başında ülkede çok sayıda bulunan yetim ve öksüzlere barınma imkânı vermek gelmektedir. Bunun dışında Cemaati İslam cami, medrese ve özel ev gibi bağışlarının devamlılığına da önem vermektedir. Cemaati İslam dini siyasi partisine ait birçok yardımsever, vakıf ve dernek kuruluşları mevcuttur.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu çalışmanın başlıca önemi Türkçe literatürdeki özgünlüğüdür. Türkiye’de Bangladeş hakkında yazılmış yükseköğretim çalışmalarında dini kurumlar ele alınmıştır. Ancak bu çalışmalar, söz konusu tez çalışmasında olduğu gibi dini kurumları genel olarak ele almamıştır. Bu açıdan çalışmada Bangladeş’in dini kurumları ve onların toplumdaki konumu detaylı ele alınmaktadır.

Din, içsel ve dışsal özellikleri barındıran bir kurumdur. Dindarların düşünceleri, duyguları, duaları, imanları, inançları vb. şeyleri dinin birey içindeki içsel dünyayı temsil etmektedir. Dinin dışsal boyutunu dindarların ibadet etmeleri, bayramları kutlamaları vb. olayları temsil eder. Özellikle Hindu dinine mensup olanların bireysel hayatlarını toplumsal hayattan ayırt etmek zordur. Bu durum hem Hindistan hem Bangladeş’teki Hindular için geçerlidir. Din, onların hayatlarının birer parçasıdır. Dinsiz bir toplumsal hayat düşünmek zordur. Bölgedeki Müslümanlar için de aynı durum söz konusudur. Bangladeş’te yaşayan Müslümanların toplumsal hayatta dinin ve dini hayatta toplumsal normların birbirine nasıl etkilediğini görebilmemiz mümkündür. Her türlü evlilik törenleri, aileler ve özellikle Hindular arasında meşhur olan kast sistemi din ile ilgilidir. Özellikle kırsal bölgelerde dinin etkisi çok fazladır. Bazı kırsal kesimlerde dindar ve eğitilmemiş insanlar, dini yanlış amaçla kullananların kurbanı olabiliyorlar. Durkheim’e göre din, gruplar arasında işbirliği, yardımlaşmayı ve huzuru temin eden ve toplumsal ilişkiler arasında bir ağ gibi çalışan bir kurumdur.³

Dini siyasi partiler kadar dini toplumsal ve ekonomik kuruluşların da önemi çoktur. İslami Banka adlı kuruluş ülkenin birçok kırsal bölgesinde yoksul halka maddi yardım amacıyla Grameen Bankası⁴ tarafından başlatılan “mikro kredi” projesine katılmıştır. Bu projeye dayanarak dini bankalar yoksullara barınak, işyeri, giyecek ve yiyecek vs. sağlamaktadır.

---

³ İştah Gözaydın – Nazlı Ökten Gülsoy, “Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları”, *Sosyoloji Dergisi* 3/21 (2010), 8.

⁴ Bangladeş’in kırsal bölgelerindeki yoksulluğu azaltma adına mikro kredi projesini başlatan bankadır.

İşte çalışmamızın konusu böylesi toplumsal etkileri uluslararası literatüre sunarak Bangladeş'teki dini kuruluşların önemini belirtmektir. Bangladeş'te yer alan dini kuruluşları böylesi bir platformda sergilemesini kendine görev edinen bu çalışma bu açıdan büyük bir önem arz etmektedir.

Yine Bangladeş'teki dini toplumsal kurumların uluslararası literatürde rol alan yüz kısaltıcı konumunu düzeltmek açısından bu çalışmanın önemi büyüktür. Zira küresel medyada, Bangladeş'te bulunan birçok dini siyasi parti, terörizm başta olmak üzere zararlı faaliyetlerle meşgul olmasıyla kınanmaktadır. Bangladeş'te bulunan birkaç aşırı dinci parti yüzünden Bangladeş'te bulunan tüm dinî partiler hakkında bir genelleme oluşturulmuştur. Buna göre, Bangladeş'te bulunan bütün dini siyasi partiler aşırıcılığı savunan, demokrasiye ve liberalizme karşı olanlardır. Hâlbuki Bangladeş'in dini siyasi partilerin büyük bir çoğunluğu hem liberalizm hem demokrasiyi savunup ülkede barışçıl bir hayat sürdürebilmenin uğraşısı içindedirler. İşte, biz de çalışmamızda bu kuruluşlarla ilgili olan negatif görüşleri ve düşünceleri ortadan kaldırmak için bu çalışmayı kaleme aldık.

Araştırma, genel olarak Bangladeş'te yer alan dini kurumları ele almıştır. Bangladeş'teki, özgürlük sonrasında halkın toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişmesini ön plana çıkarmıştır. Bu aşamada en önemli rollerden birini kurumlar, özellikle dini kurumlar üstlenmiştir. Böylece dini kurumlar ilerideki dönemlerde de halkın günlük hayatına iç içe geçmiş bulunmaktadır.

Biz bu çalışmada toplumsal hayata yansımaları bağlamında Bangladeş'teki dinî kurumları toplumsal düzeni teşvik edici ve engelleyici örnekleriyle ele almaya çalıştık. Araştırmanın örneklem seçimini yaparken Bangladeş'te bulunan her bir dini kurumu ele almak yerine evrensel çeşitliliği temsil kabiliyetine haiz olduğunu düşündüğümüz kurumları detaylarıyla aldık. Çünkü her bir kurumun ayrı ayrı ele alınması araştırma sınırlarını hayli zorlayacaktır. Bu yüzden bu kurumlardan bazıları üzerinde etraflıca dururken, bazıları üzerinde özet bilgi vermekle yetindik.

Türkçe literatürde bu çalışmaya benzer bir tez çalışması henüz yapılmamıştır. Yapmış olduğum bu çalışma Bangladeş'in dini kurumları, onların Bangladeş halkı üzerindeki dinî ve sosyo-politik etkileri hakkında bilgileri ihtiva eden ilk Türkçe kaynak niteliğindedir. Çalıştığım konuyla ilgili makaleler Bengalce, İngilizce gibi dillerde

yazılmıştır. Onun dışında tezimin konusuna benzer bir konuyu ele alan çalışma sayısı da oldukça azdır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye’deki uluslararası akademik çalışmalarda Bangladeş’in dini kurumların toplum üzerindeki etkilerini tespit etmektir. Çalışma tespit edilen etkilerin çeşitlenmesine önem vermiştir. Tez çalışmasında bazı dini kurumların toplumsal alandaki olumsuz faaliyetleri tespit edilerek, bunları düzeltme ve onarımı için öneriler sunulmuştur. Bu dini kurumlar Bangladeş halkı üzerinde bireysel ve toplumsal düzeyde etki etmektedir.

Tez çalışmasındaki alt amaçlar arasında öne çıkan noktalar ise şöyle sıralanabilir:

- i. Bangladeş’te yer edinen dini kurumların farklı açılardan açıklanması.
- ii. Bangladeş’teki dini duygular, inanç ve kültürün kurumsal yapıda tezahürünü belirlenmesi.
- iii. Dini kurumlar adına yapılan olumsuz faaliyetlerin tespiti.
- iv. Bangladeş’teki fakirliği azaltma, toplumsal ve kültürel gelişmeyi artırmada dini kurumlar katkıları incelemektir.

LİTERATÜR TARAMASI

Bangladeş’teki dini kurumlarla ilgili sistematik bir çalışma henüz mevcut değildir. Ancak dini kurumların farklı alanlarını ele alan birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bazıları dini-eğitim kurumları, bazıları dini sosyo-ekonomik kurumları ve bazıları ise dini-siyasi kurumları ele almıştır. Öyleyse bu çalışma Bangladeş’teki dini kurumların çeşitli veçhelerini ele almakla birlikte onlar hakkında genel bir perspektif sunmaktadır.

Bu çalışmada, sadece ele alınan kurumlarla ilgili kaynaklar yer almaktadır. O yüzden konuyla alakası olmayan kaynaklara çalışmada yer verilmemiştir. Örneğin, Orta-Doğudan menşeli birçok dini kurumun Bangladeş’te bulunmasına rağmen çalışmada

onlara yer verilmemiştir. Zira onların toplum üzerindeki etkileri diğer ana dini kurumlara kıyasla zayıf kalmaktadır. O yüzden bu kurumlar hakkında yazılan kaynaklar yerine etkili olacak nitelikteki kaynaklar bu çalışmada yer edinmektedir.

Çalışmanın literatürde doldurduğu en önemli boşluk Bangladeş'in siyasi ve kültürel tarihindeki eksikliklerdir. Bu çalışmadan önce Bangladeş'in kurumlarıyla ilgili ele alınan diğer yükseköğretimdeki akademik çalışmalar, sadece belli başlı kurumların tarihi gelişimini ele alarak birbirleriyle ilintili olan birçok tarihsel gelişmeyi kaçırmıştır. Öyleyse, bu çalışma dini kurumların Bangladeş'te nasıl değişip geliştiğini ele alıp dini, siyasi ve kültürel kurumların birbiriyle olan ilişkilerine açıklık getirmiştir.

Bu çalışma ileriki dönemde Türkiye'de Güney Asya ya da Bangladeş'le ilgili yapılacak sosyo-kültürel çalışmalara esin kaynağı olacaktır. Tezin konusuyla ilgili bir çalışma bulunmamakla beraber onunla ilgili olan bazı çalışmaları şu şekilde derleyebiliriz:

Dini kurumlarla ilgili Batı kaynaklı çalışmalar Doğu kaynaklı çalışmalardan daha fazladır. Post-modern sosyologlardan Peter Berger'in "*Dini Kurumlar*" adlı makalesinde Batı toplumlarında dini kurumların önemi ve pozisyonları ele alınmıştır.⁵

Ele aldığımız bir diğer kaynak ise "*Bangladeş'te Tasavvufun ve Tarikatların Değerlendirilmesi, Sosyal Gelişimleri ve Oynadıkları Rol: Yirmi Birinci Yüzyılda Bir Vak'a İncelemesi*" başlığı altında bir tez çalışmasıdır. Bu tez çalışmasında yer alan konular bu çalışmada araştırılan dini kurumlar ve onların toplum üzerindeki etkisi açısından benzerlik göstermektedir. Zira bu çalışmada Bangladeş'te tasavvufi tarikatların nasıl ortaya çıktığı, geliştiği, yayıldığı ve halkı etkilediği açıklanmıştır.⁶

Sülhi Sönmezer "*Kurumlar Sosyolojisi*" adlı makalesinde, genel olarak sosyologların din ve din sosyolojisi hakkındaki görüşleri derlemiştir. Bu çalışma din ile ilgili tanımlar, din sosyolojisinin anlamı ve kapsamı anlamamıza yardımcı olmuştur. Makale, dini kurumların dindarların yaşamlarında oynadığı rolleri ve etkileri ele almaya çalışmıştır. Örneğin Türklerin "vallahi" ve "dinin hakkı için" tavırları kullanılması

---

⁵ Peter Berger, "Dini Kurumlar", *D. EÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/9 (1995), 425-465.

⁶ Rashed Hasan, *Bangladeş'te Tasavvufun ve Tarikatların Değerlendirilmesi, Sosyal Gelişimleri ve Oynadıkları Rol: Yirmi Birinci Yüzyılda Bir Vak'a İncelemesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12.

Bruyn'e göre onların dindarlığın göstergesidir. Sülhi'ye göre her dinin başlangıcında küçük oluşumların toplamı bulunmaktadır. Bu oluşumlar, din sağlam bir noktaya geldikten sonra ya kaybolur ya da başkaları tarafından kullanılır. Cemaat de böyle bir oluşumdur. Makalede cemaat ve cemiyetin çerçevesi, Tonnies, Durkheim gibilerin görüşleri baz alınarak çizilmiştir.⁷

“*The Rising Tide of Islamism in Bangladesh*” adlı makalesinde Maneez Hossain, bazı grupların İslam adına yürüttüğü kin ve nefret dolu hareketlere yer vermiştir. Cemaat adına yürütülen bazı faaliyetler bu makalede kınanmıştır. Cemaat bir siyasi parti olmakla birlikte dini alanda da etkileyici rol oynamaktadır. Söz konusu makalesinde yazar bazı İslami partilerin insanların günlük hayatını etkilediği noktalara değinmiştir. Yazar, dini siyasi partileri yurt dışından aldığı maddi yardımlarla yurdun içinde gerilla kurmasıyla suçlamaktadır. Makalede yer alan bazı iddialar yersizdir. Özellikle Hareketü'l-Jihad⁸ adlı kuruma yöneltilen suçlamaların gerçekliği bulunmamaktadır. Yine söz konusu makale, Rohingya Müslümanlarının Bangladeş'te militanların oluşturulmasında rol oynadığını iddia etmektedir.⁹

Bir diğer önemli kaynağımız MD Saidul Islam'ın ele almış olduğu “*Minority Islam in Muslim Majority Bangladesh: The Violent Road to New Brand of Secularism*” adlı makalesidir. Makalenin önemi, konuyla ilgili çalışmaların çok olanlarından biri olmasıdır. Makalede Müslümanların sayısı fazla olmasına rağmen Bangladeş'te onların azınlık muamelesi görmesi ele alınmıştır. Kimi zaman bu azınlık muamelesi haksız bir şekilde şiddete bile dayanmaktadır. Bangladeş Avam Ligi ya da BAL'ın iktidara gelmesiyle ülkede İslam dışı politika izlenmeye başlamıştır. Bu dönemde devlet yönetiminde laiklik anlayışı getirilmeye çalışmışlardı. Laik ve komünist bir rejimin kurulması BAL'ın ana hedefiydi. Laikliğin getirilmesi olumsuz bir düşünce değil, ancak bunu yaparken izledikleri yol uygun değildi. Devlet söz konusu rejimi uygulamak hedefiyle şiddete başvurmuştur. Özellikle dini kurumlar, topluluklar ve grupları imha etmek amacıyla devlet birçok olumsuz yolu izlemiştir. Genel olarak laiklik, herhangi bir dine mensup olan bireylere kendi dinlerini özgürce yaşamaya izin vermektedir. Laikliğin temel anlamı, devlet işlerinde dini müdahaleye izin vermemektir. Laiklik dinle bu konuda

⁷ Sülhi Dönmezer, “Kurumlar Sosyolojisi”, *İİTİA Vakfı Yayınları* (1978), 4.

⁸ Bangladeş'te 2005 yılında terör gerekçesiyle yasaklanmıştır.

⁹ Maneeza Hossain, “The Rising Tide of Islamism in Bangladesh”, *Hudson Institute* (16 Şubat 2006), 68.

farklılık gösterir. Ancak Bangladeş’te, özellikle 2008’den sonra BAL’ın iktidara gelmesiyle uygulanmaya çalışılan laiklik, bildiğimiz laikliğe hiç benzememektedir. Devletin başındakiler ülkede laikliği zorla, şiddetle ve silah yoluyla uygulamaya çalışmıştır. Devlet, din ve dini unsurları laikliğe karşı bir engel olarak nitelemektedir. Şimdiki rejim, ülkede laikliği uygulamak amacıyla takip ettiği politika, “displacing” ya da yer değiştirmek ve “reclaiming” ya da geri almak şeklinde iki kısma ayrılabilir.¹⁰

Bengal yazarları edebiyatın birçok alanında eserler ele almıştır. Onlar kendi tarihlerini ele almaya pek istekli değillerdi. Hindistan alt kıtasını eserinde konu edinen tek yazar Rajatrangini olmuştu. Bengaller kendi tarihlerine kayda almadıkları için tarihleri hakkında çok az bilgiye sahipti. Majumdar’ın kaleme aldığı “*History of Medieval Bangladesh*” son iki asırda yavaşça gelişme gösteren Bangladeş tarihinin bir tezahürüdür. Söz konusu eserde yazar, Bengallerin ortaya çıkışı ve dönemin krallıklarından bahseder. İleriki bölümlerde yazar Bengal dilinin ortaya çıkışı ve Bengal kültürünün yayılışını ele alır. Yazar, ondan sonra Bengal bölgesinde yaşanan dinleri ele alır. Son olarak ise yazar, söz konusu bölgede gelişen medeniyetten ve toplumsal gelişiminden bahseder. Ele aldığımız bu eser Hindistan alt kıtasındaki İslami siyasi politikaları ele almaktadır. Özellikle Evrengzib ya da I. Alemgir Şah’ın siyasi düşünceleri ele alan bu eser, onun hakkında söylenen iddialara açıklık getirmektedir. Bazı iddialara göre Evrengzib şariat kurallarına dayalı bir devlet yönetimini sürdürmekteydi. Onlar buna Evrengzib’in baskıcı politikasını ele almaktadır. Öyleyse bu eser Evrengzib’in her türlü dine tolerans davrandığı ve kimseye başkasına üstün davranmadığı ileri sürmektedir.¹¹

Mawlana Mawdudi and Political Islam: Authority and the Islamic State adlı eserinde Jackson, Bangladeş ve Pakistan’ın siyasetinde çok önemli bir yer edinecek olan Mevlana Mevdudi’yi ele almıştır. Mevdudi’nin siyasi İslam politikası Güney Asya’da pek rağbet görmüştür. Mevdudi’nin kurduğu Cemaati İslam partisi, ileriki dönemlerde Müslüman ülkelerde birçok İslami hareketler ve siyasi partilerin açılmasına ilham kaynağı olacaktır.

---

¹⁰ Saidul Islam, “Minority Islam in Muslim Majority Bangladesh: The Violent Road to a New Brand of Secularism”, *Journal of Muslim Minority Affairs* 1/31 (2011), 125-130.

¹¹ Ramesh Majumdar, *History of Medieval Bangladesh* (Kalkuta: Tulshi Publication, 1973), 6.

Mevdudi'yi ele alan bu eser ilk olarak onun siyasi görüşlerini eleştirmektedir. Eserde Mevdudi'nin çocukluk hayatı ve sonraki dönemlerde siyasi İslam üzerindeki etkileri yer almaktadır. Mevdudi'nin bazı görüşleri İslami siyasette sorunsala neden olmuştur. Mevdudi'nin İslam'da kadınlar, İslami bir devlette demokrasinin olasılığı, cihadın önemi, bireyin etik ve dini görevleri gibi görüşleri ileriki dönemlerde farklı görüşlere neden olmuştur.¹²

BBC'nin yayınladığı "Mugal Empire" adlı sayfadan Bangladeş'in bulunduğu bölgede yapılan ilk İslami yönetimi ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. K. Beron ve R. Mookerjee'nin ele aldığı "Gender, religion and Happiness" ile R. I. Rahman'ın ele aldığı *The Wage Employment Market for Rural Women in Bangladesh* adlı eserler sırasıyla din ile mutluluk arasında nasıl bir bağlantı olduğu ve dini kuruluşların kırsal bölgelerdeki kadın cemiyetine nasıl işyeri sağladığını ele almıştır.¹³ Din ve mutluluk diğer toplumlarda olduğu gibi Bangladeş'te de paralel olarak yürümektedir. Din, ahlak kuralları ve toplumsal normlara bağlı kalarak toplumsal ve bireysel düzeni sağlamaktadır. Bu açıdan yaklaştığından dini kurumlar bu dinsel görevi üstlendiğine rastlarız. Böylece dini kuruluşların önemi biraz daha belirgin olarak açığa çıkar.¹⁴

"*Happiness in Bangladesh: The Role of Religion and Connectedness*" makalesinin yazarı Joe Devine'e göre ise, mutluluk bir kimsenin dindar olmasına bağlı değildir. Mutluluk aynı dini benimseyen bir toplumun üyesi olmakla kazanılır. Toplumsal mutluluk din ve dini kuruluşların bir toplumun bürokratik iş alanlarında bulunmasına bağlıdır. Ancak, zaman zaman Bangladeş'te görünen dini kavgalar huzursuzluğa neden olmuşsa da, bu durum sürekli olmamıştır.¹⁵

---

¹² R. Jackson, *Mawlana Mawdudi and Political Islam: Authority and the Islamic State*, (London: Routledge, 2010)

¹³ R.I. Rahman, *The Wage Employment Market for Rural Women in Bangladesh* (Dhaka: Bangladesh Institute of Development Studies, 1986), 41.

¹⁴ R. Mookerjee - K. Beron, "Gender, religion and happiness", *The Journal of Socio-Economics* 34/5 (2005), 677.

¹⁵ Joe Devine vd., "Happiness in Bangladesh: The Role of Religion and Connectedness" *CrossMark* 20/1 (2017), 359.

ARAşTIRMA YÖNTEMİ

Anlayıcı ve açıklayıcı yaklaşımların birlikte kullanıldığı bu çalışmada dokümantasyon yöntemine dayalı bir araştırma yapılmıştır. Araştırmada aktarılan veriler 2020 yılının Ağustos ayı ile 2021 yılının Haziran ayları arasında toplanmıştır. Kurumlar, dinî kurumlar ve Bangladeş'teki dini kurumlar hakkında teorik çerçeve sunulurken kaynak taraması yapılmıştır. Bu üç konu üzerinde yazılmış Batı ve Doğu kaynaklı kitaplara ve makalelere başvurulmuştur. Araştırmada kullanılan kaynakların çoğuna çevrimiçi ortamdan ulaşılmıştır. Araştırma yapılırken güncel haber kaynakları ve rapor çalışmalarına da başvurulmuştur.

1. BÖLÜM: BANGLADEŞ'TE DİNİ KURUMLARIN TARİHÇESİ VE ÇEŞİTLİ DİNİ KURUMLAR

1.1. BENGAL BÖLGESİNDE MÜSLÜMANLARIN YERLEŞİMİ

Bangladeş, ilk kez Arap yarımadasından gelen bezirgan ve din adamları yoluyla İslam diniyle tanışmıştır. Bilhassa Muhammed b. Bahtiyar Hilji'nin Bengal bölgesine gelmesi İslam'ın bu bölgede yayılmasına neden olmuştur. Delhi Saltanatın Hindistan alt kıtasında güç kazanmasıyla burada İslam dininin yayılması kolaylaşmıştır.¹⁶ On dördüncü yüzyılda önemli Sufi ve din adamı olan Şah Celal bu bölgeye yerleşti. Onun burada yerleşmesi ülkenin doğu ve kuzey-doğu bölgelerinde İslam'ın yayılmasını hızlandırmıştır. Şemseddin İlyas Şah, Tuglak hanedanlığından ayrıldıktan sonra Bengal bölgesine gelmiştir. Şemseddin Şah, burada İslam dininin yayılmasında önemli roller oynamıştır. Onun bir tüccar olması İslam dininin çeşitli insanlar arasında yayılmasında etkili olmuştur. Şemseddin Şah'tan sonra bölgeyi ele geçiren Babür Saltanatı, bölgenin İslamlaşmasına hız kazandırmıştır. Timur ailesinden olan Babürların dışında, Afgan asıllı Suriler de bu bölgede hüküm sürmüştür.

Evrengzib, on yedinci yüzyılda bölgede şeriata dayalı bir politika uygulamıştır.¹⁷ Bu dönem, ülkenin en zengin olduğu dönem olarak bilinmektedir. Zira dünyanın toplam gayri safi yurtiçi hasılasının yüzde 12'si Bengallerin elindeydi.¹⁸ Söz konusu dönemde bölgeye ticaret amaçlı ulaşan Hollandalı sömürgeciler ve tüccarlar, bölgenin bu müspet durumundan oldukça faydalanmıştır. Bölgede İslami kanunların "Fetva'i-Alamgiri"nin

---

¹⁶ R.C. Majumdar, *History of Medieval Bengal* (Kolkata: Tulshi Prakashani, 1973), 33.

¹⁷ Roy Jackson, *Mawlana Mawdudi and Political Islam: Authority and the Islamic State* (London: Routledge, 2010), 32.

¹⁸ Angus Maddison, *Development Centre Studies the World Economy Historical Statistics: Historical Statistics* (Paris: OECD Publishing, 2003), 260.

uygulanması ülke ekonomisini geliştirmiştir. Zira bu kanunlar, endüstriyel topluma uygun fetvaları içermektedir.¹⁹

Bu Bölgede İşlam dininin tebliği tek bir yöntem ile değil, aksine çeşitli yollarla gerçekleştirilmiştir. Müřlőman tőccarlar, Türklerin Güney Asya bölgesine inmesi, Sufilerin dini yayma amacını güderek bu bölgelerde yerleşmesi vb. olaylar bölgedeki dini konumu değiştirmişti. şah Nasiruddin, bugőnkő sınırlarıyla bilinen Bangladeş’e ilk kez İşlam dinini yaymaya gelen kişi olarak tanınmaktadır. Kendisinin bugőnkő Irak sınırlarından geldiği nakledilir. İşlam diyarından buraya gelen din adamları, dinin yayılmasına önem verdikleri gibi ticarete de önem vermişlerdir. Kaynaklara göre ülkenin limanlarında Arap tacirlerin gemileri her gün gittikçe artıyordu. Unutmamamız gerekir ki, bőtőn tőccarların maksadı bir değildir. Bazıları ticaret için, bazıları ise ticaretin yanı sıra din tebliği yapmak amacıyla bu bölgeye yerleşiyordu. Genellikle bölgeye ilk ulaşan tőccarlar arasında ilmi bilgisi yüksek olan insanlar da bulunuyordu. Hem bilgi sahibi hem de ticaretle uğraşanlar ülkenin güney bölgesindeki limanlarda yoğunluk oluşturmaya başlamışlardı. Öte yandan “İndus delta”sının Arapların elinde olması, onlar için bölgelere inmeyi kolaylaştırmıştı. Güney Asya bölgesindeki iktidar, Araplara büyük bir fırsat tanıdı. Bu fırsat, sadece yeni diyarlarda İşlam dininin yayılmasını değil, aynı zamanda Arapların toplumsal menfaatlerini geliştirme imkanını da artırmıştı. Arap tőccarlar tarafından ve Peygamber Efendimizin vefatının hemen ardından inşa edildiği tahmin edilen “Lalmonirhat” camisi, Güney Asya’nın en eski camisidir.

8 ile 12. yüzyıl arası Bengal bölgesinde Budistlerin hükőmeti vardı. “Pala emperyalizm”in başta olduğu döneme ait birçok Arap yazısı bulunmaktadır. Bu da Arapların söz konusu dönem ve bölgeleri hakkında bilgisi ve ilgisi olduğu gösterir. Palalar döneminde bölgenin büyük çoğunluğu Budistlerden oluşmaktadır. Ancak 13. yüzyılda “Sena”ların hükőmete geçmesiyle senaryo tamamen değişmiştir. 13. yüzyılda Bengal bölgesinin başında olan Sena hanedanından Muhammed b. Bahtiyar Hilji bölgedeki Müřlőman nüfusunun artmasında önemli roller oynamıştır. Onun zamanında insanlar arasında İşlam dinini kabul etme eğilimi artık bireysel olmaktan çok kolektif bir mesele olmuştur. İşlam dininin hızla yayılması kőltür ve din sentezlemesine yol açmıştır.

---

¹⁹ S. M. Hussein, *Structure of Politics Under Aurangzeb 1658-1707* (New Delhi: Kanishka Publishers Distributors, 2002), 158.

Zira İslam ile yeni tanışan halk eski Hindu kültüründen kalan birçok dini kültürel değeri devam ettirmiştir. Kimi zaman İslam'da var olan bazı değerler Hindular tarafından benimsenmiştir. Hindu din adamlarına “pir” diye adlandırmaları buna bir örnek olarak gösterilebilir. Onun dışında birçok Hindu tanrıyı da pir ismini almıştır. “Manasa”, “shitala” isimler bazı Hindu tanrıların birkaç alternatifi olarak örnek teşkil etmektedir.²⁰

Şah Celal, Bengal bölgesinde İslam dininin yayılmasında büyük rol oynayan bir şahsiyettir. Türkistan'da doğmuş olan Şah Celal'ın Ahmet Yesevi'nin manevi öğrencisi olduğu nakledilir. Ahmet Yesevi, Orta Asya Sufiliğinin kurucularındandır. Şah Celal 1303 yılında Bengal'in Doğu bölgesinde yer alan “Sylhet” kentine yerleşmişti. İleriki dönemlerde ise, burada İslam'ın davetine başlamıştır.²¹ Şah Celal'ın amcası Hindistan'a gidip orada dini yayması için ona nasihat etmiştir. Şah Celal bunun üzerine Hindistan'ın yolunu tutmuş ve bölgenin en doğu kısmına ulaşmıştır. Onun Hindistan'a ulaşp burada birçok sufi âlimle tanışması, onun din daveti işini kolaylaştırmıştır. Bu âlimler arasında Muinuddin Hasan Çisti, Nizamuddin Evliya ve benzerleri vardı.²² Şah Celal'ın İslam dinine olan daveti halk tarafından olumlu karşılanmıştır. Nitekim ileriki zamanda onun tebliğ işlerine cevap veren birçok Hindu ve Budist, İslam dinini tercih etmiştir. Rivayetler göstermektedir ki, İbn Battuta Hindistan'dayken Şah Celal ile görüşmüştü. İbn Battuta'ya göre Şah Celal çok az mal sahibiydi ve saf bir hayat sürdürdü. İnsanlar onun yanına dinlerini öğrenmeye gelir ve ondan doğru yolun tarifini isterdi.²³

Mugal döneminde, halkın yüzde 15'i kentlerde yaşıyordu. Bu durum Hindistan'ın Mugal döneminde kentsel hayatta ne kadar ilerlediğini göstermektedir. Halkın %15'in kentte yaşadığı Mugal dönemiyle İngiliz dönemi arasında bu oranda artış yerine düşüş görülmüştür. Öte yandan Mugal döneminde Hindistan'daki kentsel yaşam oranı, Batı'ya göre daha fazladır.²⁴

---

²⁰ Razia Akter, *Islam in Bangladesh* (New York: BRILL, 1992), 34.

²¹ Richard Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760* (Berkeley: University of California Press, 1993), 43.

²² Abdul Karim, “Shah Jalal (R)”, *Banglapedia* (Erişim 25 Aralık 2020).

²³ İbn Batuta, P.N. Ghosh (ed.), *İbn Batutah's Account of Bengal* (Calcutta: Prajna, 1978), 76.

²⁴ Paolo Malanima, *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th-19th Centuries)* (Leiden: Brill Publishers, 2009), 244.

Mugallar, Hindistan alt kıtasında sadece İslam dinini yaymamıştır, aynı zamanda İslam'a ait olan kültürel ve sanatsal temaları da yaymışlardır. Hindistan, Bangladeş, Pakistan ve birkaç Afganistan bölgesinde yer alan eserlerinde İslam sanatının tezahürleri görülmektedir.²⁵ Mugal döneminden kalan tarihi eserlerin birçoğu, Bengal ve özellikle bugünkü Bangladeş'te yer almaktadır. Camiler ve kaleler çok sayıda bulunan eserler arasındadır. Mugaller; Müslüman olmalarına rağmen birçok Hindu'yu devlet işlerine atamakta sakınca görmemişlerdir. Mugal emperyalizmin kurucusu olan Babür, birçok Hindu mabedin inşa edilmesine müsamaha göstermiştir. Mugal dönemi, dinler arası toleransın en yüksek olduğu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Mugal döneminde, Hindu köleliğine son verilmeye başlanmıştır. Yine Mugal padişahları birçok Güney Hindu krallıkla iletişim sağlamıştır. Ülkede Hinduların sayısı fazla olduğu ve onların inekleri kutsaması nedeniyle Babür, Müslümanların inek kesmesini yasaklamıştır.²⁶ Babür'ün politikası herkes tarafından benimsenmiştir. Zira o, insan hakları ve eşitliğe önem veren bir padişah'tı. Babür'ün vefatından sonra onun yerine geçen Hümayun, babası gibi değildi. Alkol, şiir vb. konular onun en fazla ilgilendiği meselelerdi. O, babası gibi siyasetçi ve devlet adamı değildi. Onun döneminde Mugal imparatorluğu biraz zayıflamış olsa da, kendisinden sonra tahta çıkan ve onun oğlu olan Akbar; devleti yeniden güçlendirmeye başarmıştı.

Akbar, Hümayun döneminde kaybedilen bölgeleri geri almaya başlamış ve Hindistan'ın en uzak bölgelere kadar kendi hükümetine katmıştır. O, 13 yaşındayken tahta çıkmıştır. Ancak güçlü, cesur ve sağlam bir devlet adamı olmuştur. Akbar, dedesi Babür gibi Hindularla olumlu ilişkileri kurmaya önem vermiştir. Onun Hindu bir prensesle evlendiği de tarihi kayıtlara yer almaktadır. Bunun arkasında ise siyasi işlerin düzenli ve sağlam gitmesi yatmaktadır. Akbar halkın dinine, görüşlerine saygı duyardı. O, devlet işlerinde bir aksilik meydana gelmesin diye her bölgenin hükümdarından sürekli hesap alırdı. Hindistan'ın değişik bölgelerde insanların daha da gelişmiş bir hayat kurabilmeleri için sürekli denetim yapardı. Onun devlet işlerinde birçok Hindu devlet adamı bu işlerde yer almıştı. Akbar'ın en önemli yeniliklerinden bir tanesi ise, Müslüman olmayanlar için konulan cizyeyi kaldırılmasıydı. Birçok Hindu tarafından cizye ayrımcı

---

²⁵ BBC, "Mugal Empire (1500s, 1600s)" (Erişim 07 Eylül 2020).

²⁶ BBC, "Mugal Empire (1500s, 1600s)"

bir vergi olarak görülüyordu. Akbar'ın bu vergiye son vermesi devlette onun konumunu daha da güçlendirdi. Buna ek olarak, Müslüman olmayanlara kendi hukuk ve kanuna göre yaşamalarına izin verildi. Yani hiç kimse istemediği bir dini hukuka uyum sağlamakla zorunlu bırakılmayacaktı. Herkes istediği dini ve dini uygulamaları yerine getirmekte özgürdür. Akbar daha da ileri giderek dinler arası bir bütünleştirmeye başvurdu. O, İslam, Hindu, Hristiyan ve Budizm gibi dinlerin öğretilerini bir araya getirerek yeni bir dini doktrini oluşturmaya çalışmıştı. Bu yeni dine o “Din-i ilahi” adını vermişti. Akbar, “din-i ilahi”yi devlet dini olarak ilan etmişti. Ancak bu din uzun sürmedi ve onun ölümüyle sona erdi.

Cihangir'in tahta gelmesiyle devlet dini yeniden İslam olmuştu. Ancak o da babası Akbar gibi diğer dinlere tolerans göstermişti. Zira onun devlet işlerinde birçok Hindu, Şii, Sünni ve Sufi'nin yer aldığı görülmüştür. Onun döneminde Urduca devlet dili olarak kabul edilmişti.

Cihangir'den sonra devletin başına gelen Cihan, Mugal imparatorluğunun en muhteşem eserlerine imza atmıştı. Onun isteği üzere kendi eşi için yapılan “Taç Mahal” eseri dünya sanatı için önemli bir yere sahiptir. Bu eser sadece bir bölgeye ait mühendislerden oluşturulmuş değildir, bunun inşası için dünyanın birçok yerden mühendis, mimarlar ve sanatçılar bir araya gelmiştir. O yüzden bu esere dünya eseri demek yanlış olmaz. İhtişamlı eserlerin dönemin büyüklüğüne nişane olduğu gibi devletin hazinesine de mal oldu. Zira büyük binalar ve eserlere harcanan büyük miktar paralar devlet malinin düşüşüne neden oldu. Şah Cihan ise bu eksikliği vergilerin artırmasıyla gidermeye çalıştı. Ancak bu yaklaşım ona pahalıya mal oldu. Zira vergilerin çok fazla arttırılması halk arasında ayaklanmalara sebep oldu.

Evrengzib, Şah Cihan'ın yerine geçmiştir. Kendisi Mugal imparatorluğun yükselme döneminin son padişahı olarak anılır. Evrengzib hakkındaki tarihi yazılar birbirinden farklıdır. Bu yazılardaki farklılık yazarın Hindu ya da Müslüman olmasından kaynaklanır. Evrengzib kendi babasını hapse atmış ve abisini öldürmüştü. Evrengzib, yeniden fetihlere yola koyulmuştur. Onun döneminde Mugal imparatorluğu en uzak noktalara kadar ulaşmış oldu. Evrengzib, önceki padişahlardan farklı olarak biraz daha sert bir kişiliğe sahip idi. Onun sert bir politika izlemesinin arkasında Hinduların isyanı yatmaktadır. Önceki padişahlara karşı kendisi diğer dinlere tolerans göstermedi. Onun

döneminde Hindular da şeriat kanunu altına girecekti ve ona göre yaşayacaklardı. Kendi dinlerine ait kanunlara son verilmişti. Evrengzib birçok Hindu mabet yerle bir etmiş ve onlar üzerindeki verginin miktarını artırmıştı. Tarihi kaynaklara göre, ilerdeki dönemde Evrengzib, Hindistan'ın güneyine doğru seferler düzenlemiş ve elinden geldiği kadar yerleri fethetmiştir. Bu seferlerden Hindu köleler ve rehinler ele geçirilmiştir. Evrengzib döneminde, Mugal imparatorluğu tarihinin en büyük askeri gücüne sahip olmuştu.

Öte yandan Evrengzib'in politikası ve Mugal imparatorluğun büyümesi devletin devamlılığını tehlikeye soktu. Zira imparatorun Hindulara gösterdiği politika halkın ayaklanmasına ve devletin iç huzurunun bozulmasına neden oldu. Bu sırada Hindistan'ın güney bölgesinde Haydarabat valisi merkezi yönetime karşı çıkıp Hyderabad'da yeni bir devlet kurmuştu. Onun kurduğu devlet ise Şiiliğe dayanıyordu. Buna ek olarak vali, dinler arası tolerans da göstermişti. Onun dışında Hindu krallıklar da Mugallara karşı savaşmıştı. Özellikle Fransızlar ve İngilizler bu Hindu krallıklara askeri ve maddi güçler sağlardı.

Mugallar yavaş yavaş toprak üstüne toprak kaybetmeye başlamıştı. Alt kıtanın güneyinde Hindu Marathi imparatorluğun kurulmasıyla güney bölgesi Mugalların kontrol altından çıkmış oldu. Öte yandan en önemli ticari şehri olan Kalküta, Doğu Hindistan Şirket'in eline geçmiş oldu. Sömürgeci Avrupalıların buradaki bölgeleri işgalleri Hindu krallıkları sayesinde gerçekleşti. Zira onlar arasında işbirliği güçlüydü ve ikisi de Mugalları ortadan kaldırmak istiyorlardı. Evrengzib'ten sonraki Mugal imparatorlar İngiliz ve Fransızların kölelerinden başka bir şey değildi.

İngilizler, Bengal-Bihar bölgesindeki Müslüman valileri yenerek bu bölgeyi ele geçirmeyi başarmıştı. Bu bölgeyi ele geçirip buranın bütün hazineleri gemilerle doldurup İngiltere'ye götürmüştü. İngilizler bunula kalmadı, Bengal'ı Bihar'dan ayırıp Bengal bölgesini vergiye bağlamıştı. İngilizlerin bu bölgeden gasp ettiği malın bugünkü rakamlarla 40 milyar dolar olduğu belirtilmektedir. Yüksek vergiler yüzünden Bengal bölgesinin ticareti sadece 40 yılda %50 düşmüştü. Bunun neticesinde milyonlarca insan açlığa maruz kaldı. Bölgede yüz yıllardır Müslüman ve Hindular arasında uzlaşmış bir iletişim vardı. Ancak İngilizlerin Hindu-Müslim ayrımcılığı dinler arası toleransın sonunu getirmişti.

Bengal bölgesinde İngiliz sömürgeciliğine karşı birçok ayaklanma meydana gelmiştir. Bunlar arasında Hacı Şeriatullah tarafından yürütülen “Faraizi hareketi”, Titumir’in aktiviteleri bazı ilk ayaklanma örnekleridir. İngilizlere karşı yapılan en önemli ayaklanmalardan bir tanesi belki de “1857 ayaklanması”dır. Bu ayaklanma başarıyla sonuçlanmamıştır. Aksine bu ayaklanma sonucu İngilizler, Bengal bölgesini direkt yürütmeye karar vermişti. “British Raj”, “Doğu Hindistan Şirketi”nin yerine geçmiş oldu.²⁷ Bu dönem İngilizler Bengal bölgesinde daha da etkili olmaya başlamıştı. Hristiyan misyonerliğin yoğun olduğu bu dönemde İngilizler de çok sayıda misyoneri Hindistan’a getirmişti. Bu misyoner hareketleri bazılarının din değiştirmede önemli roller oynamışsa da, çoğu kendi dinlerine bağlı kalmıştı. Bengal bölgesinde dahi insanların dinlerinden dönmeyi teşvik eden ve onları kendi dinlerine bağlı kalmaya çağıran birçok âlim çıkmıştı. Reazuddin Ahmed, Muhammad Reazuddin Ahmed ve Munşi Mohammad Meherullah bunlardan bazılarıdır.²⁸ Kalküta, Londra’dan sonra İngiliz imparatorluğun en büyük ikinci şehir haline dönüşmüş oldu.

Hindistan’daki toplumsal ve ideolojik değişimler, ülkenin gelecekteki kaderini belirleyecektir. İngilizlerin bu bölgeyi işgal etmelerinin yanı sıra buraya Batı kültürü, eğitimi ve kanunları buraya taşımaları bu değişimlerin ana kaynağıdır. Batı’nın fikirlerinden etkilenen Hindistanlı halklar, özgürlük mücadelesine girmişlerdir. Batı anlamında bir aydınlanma yaşamışlardır. Bu dönem özellikle 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına denk gelmiştir. Zira bu dönemde İngilizlerin etkisi Hindistan’ın hemen hemen her alana yayılmış durumdaydı. Bu dönemde Batı ilimle ilgilenmiş ve Batı düşünceleri Hindistan’daki Müslümanlar arasında yayılmaya çalışmış bir şahsiyet olarak Sir Syed Ahmed Khan öne çıkmaktadır. Birçok Bengal Müslümanının da katıldığı Aligarh Müslim Üniversitesi, Syed Ahmed Khan’ın savunduğu batı temelli ilimlerin verildiği ilk eğitim kurumları arasındaydı.

Bengal bölgesinin ilk ayrılması ya da bölünmesi olarak adlandırılan “Birinci Bengal Bölünmesi”, Bengal bölgesindeki Hindu-Müslim ayrımcılığa sebep oldu. Zira Doğu Bengal olarak adlandırılan bugünkü Bangladeş, başkenti Dakka’da “Bütün-

---

²⁷ Jhimli Mukherjee, “Rare 1857 reports on Bengal uprisings” (Erişim 10 Haziran 2009).

²⁸ Kenneth Jones, *Religious Controversy in British India: Dialogues in South Asian Languages* (New York: SUNY Press, 1992), 94-95.

Hindistan Müslim Ligi”ni kurmuştu. Bu lig “Muhammadan Öğretim Konferansı” tarafından kurulmuştu. Muhammadan Öğretim Konferansı, Syed Ahmed Khan tarafından ortaya atılan bir diğer eğitim kurumudur. Bu kurum, Aligarh Müslim Üniversitesi gibi Batılı bilimleri öğretip ve modern bir İslami dini ilimlerin öğretilmesini teşvik etmektedir. Aynı dönem Dakka Üniversitesi de kurulmuştur. Modern bilimin benimsenmesi, İslami ilimlerde ıslahçı bir tavır göstermeleri, Batı kültürü ve aydınlanmayı önemsemesi Dakka’da yeni bir Müslüman gençliği doğurdu.²⁹ Bu dönem dogmatik dini ve toplumsal düşüncelere karşı rasyonel düşünceyi önemseyen hareketler ortaya çıkmıştır. “Bilimsel Özgürlüğü hareketi” bu hareketlerin başında gelmektedir. Bengal Müslümanları hem Hindistan’ın İngilizlerden kurtulmasında hem Pakistan’ın kurulmasında önemli roller oynamıştır. “Hindistan Özgürlük Hareketi” ile “Pakistan Hareketi”, ikisinde de Bengal Müslümanların katkısı çok fazladır.

Ülkedeki halkın milliyetçilik duygusu dini duygudan doğmuştur. Hem din hem milletin birleştiği bu duygu Hindistan alt kıtasındaki Müslümanları kendilerine ait bir devlet oluşturmaya sevk etti. Bengal Müslümanları her zaman İslami dini duyguyu ön plana çıkarmıştır. Ancak bu durum özgürlük savaşında geçerli değildi. Özgürlük savaşında önce vatan veya milliyetçilik sonra din duygusu yer alıyordu. Zira bu seferki savaş Müslümanlara karşıydı. Bu yüzden halkı ayağa kaldıracak başka bir duyguya ihtiyacı vardı. O duygunun rolünü milliyetçilik duygusu üstlenmiştir. Batı eğitimiyle Batılılaşmamış bu nesildekiler sekülerizm ve demokrasinin savunucularıydı. O yüzden İslam’ı devlet alanından dışarı tutmaya çalışmalar gösterildi. Ancak İslam tamamen toplumdan atılmamıştı. Halkın kültürü ve geleneğinde dinin etkisi hala yüksekti. Onun dışında gündelik hayatı ve ahlakında da dinin etkisi devam etmekteydi.³⁰ Doğu Pakistan ya da Bangladeş, Batı Pakistan ya da Pakistan’dan bu konuda ayrılırdı. Batı Pakistan hep İslam’a dayalı bir devlet isterken, Doğu Pakistan seküler bir devlet aramanın peşindeydi.³¹

---

²⁹ Keshob Mukhopadhyay, “An interview with prof. Ahmed sharif” (Erişim 20 Mart 2016).

³⁰ Willem van Schendel, *A History of Bangladesh* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 183.

³¹ Craig Baxter, *Bangladesh: From A Nation to A State* (Colorado: Westview Press, 1997), 88.

1.2. BANGLADEŞ’TE YAŞAYAN DİNLER

1.2.1. İslam

2011 nüfus sayımına göre ülkenin toplam nüfusunun yüzde 90’ı Müslümanlardan oluşmaktadır. Geriye kalan nüfusun yüzde 9’u ise Hindulardan oluşmaktadır.³² Buna ek olarak ülkede az sayıda Budist ve Hristiyan bulunmaktadır. İslam dini ülkenin resmi dinidir. Bu din 1988’de ülkenin resmi dini olarak ilan edilmiştir.³³ İslam dininin ülkenin resmi dini olarak ilan edilmesi ülkenin anayasasının 2A maddesiyle olmuştur. Ancak bu durum diğer dinlerin azımsanacağı anlamını taşımamaktadır. Nitekim diğer dinlere mensup olanlara eşitlik sağlaması da devletin önemseydiği bir diğer husustur.³⁴ Halkın çoğu bireysel kimlik olarak dindarlığı tercih etmektedir. Ülkenin büyük bir çoğunluğu Hanefi mezhebini benimsemişlerdir. Son günlerde Ehli-Hadis mensuplarının sayısı da artmaktadır.

Ülkede bulunan Müslümanların çoğu Sünni Müslümanlardır. Temel akide olarak Maturidi akidesini savunanların oranı en fazladır. Bunların çoğu ise Deobandidir. Deoband, Hindistan alt kıtasında kurulmuştur. Bu kurumun amacı ihyacı bir İslam anlayışının kurulmasıydı. Ülkedeki Sünni Müslümanların çoğu bu doktrin üzerine yürümektedir. Deoband Sünniler dışında Tebliği Sünniler de mevcuttur. Onun dışında Barelviler de Sünni Müslümanların bir kısmını oluşturmaktadır. Barelvi Sünniler Hindistan alt kıtasında çok sayıda yer edinen Sünni Müslümanlardır. Onun dışında Selefilerden etkilenen Ehli Hadis ve Cemaat-i İslami mensupların sayısı da azımsanmayacak kadar yüksektir.

1.2.2. Şiiler

---

³² Bangladesh Bureau of Statistics, “Census 11”, s. xiii.

³³ Gezimanya, “Bangladeş’te Din ve İnanç” (Erişim 26 Haziran 2019).

³⁴ Bangladeş Anayasası, “The State Religion”, *Laws of Bangladesh* 2A (1972), 21.

Şiilerin bu bölgede yerleşmesinin temel amacı daha iyi ve rahat bir hayat tarzı sürdürebilmektir. Burada yerleşenlerin çoğu Pers bölgesinden gelenlerdir. Onların Mugallarla ilişkileri çok güçlüydü. Bu yüzden kendi topraklarında itibarları yitirmiş din adamları, tüccarlar, diplomatlar Hindistan'a yerleşmek için buraya gelmişlerdi. Mugal padişahları Şii diplomatlara çok güvenirdi. Çünkü Şii diplomatların ne halk ile bir çatışması ne de kendi çıkarları vardı. Bu yüzden devlete sadık kalma konusunda onların önünde bir engel yoktu ve padişaha sadık kalıyorlardı. Özellikle Bengal bölgesindeki valilerin tamamı Şii Müslümanlardan oluşmaktaydı.

Çok az sayıda da olsa başta Dakka olmak üzere ülkenin bazı bölgelerinde Şii Müslümanlar oturmaktadır. Bunların etnik yapısı daha çok Biharilere dayanmaktadır. Şiiilerden en fazla topluluğu ülkenin en büyük ticari şehri Çitagong'da bulunmaktadır. Bunlara Dawoodi Bohra Şii topluluğu denilmiştir. Onun dışında ülkenin başkentinde Şiilerin Nizari İsmaili kolları da mevcuttur.³⁵ Buna ek olarak Hüseyiniyye kolun da birçok Şii bulunmaktadır.

Şiiler, Bengallerin özerk olarak kendi bölgelerini yönetirken önemli bir rol üstlenmiştir. Mugallardan bağımsız Bengal'de kurulan saltanat işlemlerinde birçok Arap, Türk, Şii ve Bengal Müslümanın görev aldığı bilinmektedir.

Mugal döneminde Bengal bölgesinde hükümet sürdüren “nawab”lar Şii Müslüman idiler. Bu nawablardan Nesiri, Aşraf ve Nejafiler Şii Müslümanlardı. Bu nawablar Bengal bölgeyi 1717'den 1880'a kadar yönetmiştir. Ancak bu yönetim büyük bir bölümü İngilizlerin sömürgeci yönetimi sırasına denk gelmektedir. İngilizler 1757 yılında Bengal bölgesinin hükümetini üstlenmiştir. Nawab Şiraj'ud-Dawlah'nın “Plassey muharebe”sinde mağlup olmasıyla bu bölgenin hükümeti İngilizlerin eline geçmiştir. Nawab Şiraj'ud-Dawlah'dan sonra birçok nawab gelmiştir. Ancak onlar özgür değillerdi. Onlar, İngilizlerin isteği üzerine hareket eder ve karar alan bir kimselerdi. Onun dışında Müslüman Pakistan'ın kurulmasında önemli rolleri oynayan Muhammad Ali Jinnah, İmamiyye Şiilerindendi.

Onun dışından az sayıda Ahmediye da ülkede yaşamaktadır. Onların inançları İslam'ın özüne uyuşmadığı için birçok Sünni Müslüman tarafından reddedilmektedirler.

---

³⁵ Ishrat Ferdousi, “Yasmin Farzana Shafi” (Erişim 20 Ekim 2007).

Ahmediye Müslümanları bazen radikal Müslümanlar tarafından zulüm görmektedirler. Onun dışında ülkede hadisleri reddeden Kur'anıyyun da mevcuttur.

Bangladeş dünyanın nüfus açısından en büyük dördüncü Müslüman ülkesidir. Ülkenin Müslüman topluluğun çoğunluğu Bengallerden oluşmaktadır. Onun dışında Bihari ve Asami Müslümanlar da vardır. Yine Müslümanların büyük bir çoğunluğu Sünniler iken, Şii Müslümanlar ise az sayıdadır. Şiiler, sadece “Kerbela” hatırında ülkenin gündemine gelir.³⁶ Sünni Müslümanların toplandığı ‘İtima’ adlı faaliyeti ülkenin en meşhur uygulamasıdır. İjtima günü komşu ülkelerinden de Müslümanlar toplanır ve Bangladeş’in yolunu tutar. Bangladeş’in halkıyla aynı ırkı paylaşan Batı Bengal bölgesindeki Sünni topluluklar da yaygındır. Bu bölgede yaşayan Hindular, söz konusu bölgedeki Müslümanların hayatını sosyo-kültürel olarak etkilemiştir.

Ülkenin değişik bölgelerde İslam dinine olan bağı farklılaşması da rastlanan bir diğer gerçektir. Tasavvufun yaygın olarak etkili olduğı Bangladeş, doğu ve güney bölgelerinde daha fazla dindar insanların yaşadığına tanıklık etmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri o bölgelerdeki Müslümanların tasavvufi hareketlerden diğer bölgelerdeki halklara göre daha fazla etkilenmesidir. Ülkedeki Müslüman nüfusunun artmasında ve ülkede İslam dininin tebliğinde önemli rolleri oynayan tasavvufçular ülkenin her bölgesine yayılmıştır. Ancak Batı Bengal bölgesindeki İslam dininin Hinduizm ile az çok karıştığı da ortaya atılan düşünceler arasına yer almaktadır.

İslam ülkesinin temel dini ise; ülke yönetimi, idari ve kanuni alanlarda dinin etkisi pek fazla değildi. Ülkenin kuruluşundan bu yana din toplumsal hayatta çok etkili roller oynamışsa da, diğer alanlarda dinin rolü oldukça azdı. 1988 yılındaki anayasada İslam dinine uygun yaşam tarzının tanınması, bu konuda dinin etki alanının daha da artırması öngörülmüştü. Bu durum dini grupların daha fazla artmanın yanında, aşırıcılığı artırmıştır. Önceden dini uygulama ve din seçmede insanlar özgürdü, ancak zamanla bu özgürlük azalmaya başlamıştır.³⁷

---

³⁶ Our Bangla, “Islam in Bangladesh” (Erişim 20 Şubat 2020).

³⁷ James Heitzman, Robert Worden, *Bangladesh: A Country Study* (Washington D.C.: Federal Research Division, 1989), 78.

Şeriat ülkede yaygın olarak algılanmamış bir hukuk kurumu ise de, birçok yerde bazı ailevi işlem için klasik kadılara başvurulur. Boşanma, evlendirme, miras ve özel durumlarda hükümler bu kadılardan alınır. Onun dışında vakıf işlemleri, zekat, hibe gibi durumlarda halk dinin hükmünü öğrenmek için ya camideki imamlara ya da din âlimlere başvururlar.

Ülkenin kuruluşundan sonra “Dini İşler Bakanlığı” kurulmuştu. Bu bakanlığın kurulmasındaki temel amaç halkın dini hayatını denetlemek ve halka dini hizmetler sunmaktı. Buna ek olarak, camilerin kurulması, vakıfların oluşturulması, zekatların eşit bir şekilde dağıtılması, hac-umre konusunda halka hizmet sunması gibi konular bu bakanlığın ana hedefleri arasındaydı. “Bangladeş İslami Fonu” kurumu da bu bakanlığın denetimi altına girmektedir. Bu kurum ülkedeki İslami çalışmaları ve araştırmaları yürüten araştırmacılara maddi yardım sunmaktadır ve dini eserlerin basılması için kurulmuştur.

Zekat Fonu Komitesinin kurulması ülkedeki bağışların eşit ve uygun bir şekilde dağıtılması içindi. Birçok kurum, bu kuruma katkı sunarak yoksulların yardımı için el uzatmışlardı. Yetimler, okullar, çocuk hastaneleri bu kurumun ilk yardım ve bağış alacak kimseler olarak görülmüştü. Bu konuda maddi katkılar yurt dışından da sunulmaya başlamıştı.

İslam’ın devlet dini olarak ilan edilmesine rağmen her türlü dini eylem ve etkinliklere tolerans gösterileceği belirtilmiştir. Ancak Ahmediye mezhebi başta Bangladeş Ulusal Partisi olmak üzere, Bangladeş Cemaat-i İslam, İslami Oikya Jote ve Bangladeş Jatiyo Partisi tarafından yasak ilan edildi.

1.2.3. Bangladeş’te Tasavvuf

Bengal bölgesine Sufizm 12. yüzyılda ulaşmıştı. İlk Sufiler bu bölgeye ayak bastığında, Bengal bölgesinde Pala imparatorluğu hüküm sürüyordu. Palalar Budizm dinine inanıyorlardı. Budistler, bölgede söz konusu dönemde yaşayanlar arasında en fazla olanıydı. Onun dışında bölgede çok sayıda Hindu da vardı.

Orta-Asya'dan gelen göçmenler bu bölgede yerleşmeye başlamışlardı. Bunlar arasında çok sayıda Türk asıllı kabileler mevcuttu. Bu insanlar bir yere göç ederken kabile oluşturup onun başına bir sufi seçerdi. Kabile bu rehberin gösterdiği işleri yaparlardı. Tarihçi “Paul Wittek” Bengal bölgesine yerleşen bu sufilere “Ghazis” lakabını vermiştir. Buradaki gazi anlamı kötüye kullanılmıştır. Buradaki gaziden kasıt, Bengal bölgesinde İslam'ı yayan bu sufilerin “Kafirleri öldürüp, Hindu mabetleri yıkıp onun yerine İslam'ı yaymak” niyetiyle buraya yerleşen kimselerdir. Öyleyse, “ghazi” kelimesi içerisinde iyi bir anlam barındıran bir sözcüktür. “Ghazi” kelimesi ülkesi için savaşıp hayatta kalan vatanperestler için kullanılan bir kavramdır. Burada ise söz konusu sözcüğe haksızca yeni bir anlam yüklenmiştir. Ancak birçok tarihçi tarafından bu suçlama kınanmıştır. Çünkü Paul Wittek gibilerin iddia ettiği suçlamaların bir kanıtı yoktur. Richard Eaton'a göre, sufiler ne “gazi” olma isteğiyle, ne de din savaşı için Bengal bölgesine yerleşmemiştir. Onun dışında Sufizm ve Hinduizm arasında birçok kültürel ve değer alış verişi vardır. Sufizm ile Hinduizm'in özleri birbirine çok benzediği için ikisi de biri diğerinden etkilenmiştir. Şimdiye kadar devam eden çeşitli Hindu etkinlikleri, Hindistan Sufizm'de görülmektedir. Bu durum gösterir ki, Sufilerin bu bölgeye yerleşmeleri sadece kendi dini düşünceleri yaymak içindi, bazılarının iddia ettiği gibi buranın yerel dinleri ortadan kaldırmak için değildi.

Sufiler Mugal döneminde söz sahibi olan bir konuma ulaşmıştı. Özellikle Bengal bölgesinin birçok yerinde hükümdar ile doğrudan ilişkileri vardı. Özellikle Suhrawardi, Firdausi ve Çiştî sufileri, kentsel sufi olarak adlanırdı. Bu Sufi tarikatları halk arasında yüksek bir dereceye ulaşmış kimselerden oluşmaktaydı. Bu sufi tarikatları oldukça itibar ve güç kazanmışlardı. Öyle ki devletin başına kimin geçeceği ve ne kadar süreliğine devam edeceği de onlar tarafından belirlenirdi. Zira bu sufilerin ilmi ve manevi yönü herkes tarafından önemsenir ve riayet edilirdi. Sufilerin halkın dini yaşayış ve anlayıştaki etkisi Mugal döneminde olduğu gibi İngiliz sömürgeci döneminde de oldukça yaygındı. Özellikle “kadiriyye”nin başlatılması ve yayması İngilizlerin döneminde gerçekleşmiştir.

Sufi tarikatların toplumsal alanda olduğu gibi siyasi ve ekonomik alanlarda da etkileri vardı. Sufilerin Bengal bölgesinde yerleşmesiyle beraber burada İslami kanun uygulamaları yerini bulmuştu. Gıyasuddin Şah'ın ilk kez Bengal bölgesini eline geçirmesi, burada sufilerin hükümetini başlatmış oldu. O'ndan sonra İlyas Şah hanedanının

Çiști tarikatını benimsemesi bölgede sufilerin, dolayısıyla İslam'ın etkisini daha da güçlendirmiş oldu.

Sufi tarikatları ve öğretilerinde dünyevi işlerden uzak durma prensipleri olsa da, zaman zaman Sufilerin çeşitli siyasi işe müdahale ettiği görülmüştür. Özellikle modern dönemin siyasi ilişkilerinde sufilerin etkisi yüksektir. Bangladeş'in birçok parti sufi topluluklarla işbirliği içinde olduğu da bilinmektedir. Khawaja Enayetpuri ülkenin önemli sufi tarikalarından birisi olan Enayetpuri tarikatının kurucusudur. Onun birçok siyasi etkinliğe rol aldığı bilinmektedir. Bu tarikatın "Müslim ligi" partisini savunduğu ve onlara destek sağladığı bilinir. Müslim ligi partisinin kurulmasının temel amacı Hindistan'dan ayrılan bölgelerde İslam'a dayalı bir hükümet kurmasıdır. Bu hedefe ulaşan Pakistan, bugünkü Bangladeş'i de kapsamaktaydı. Ancak ilerdeki dönemlerde iki ülke arasında gerçekleşen gerginlikler ve savaşlar, bu partinin yüzünü karartmıştı. Bu yüzden Batı Pakistan bazlı bu parti birçoğu tarafından kınanmıştır. Enayetpuri'nin bu partiye destek vermesi de bu yüzden gündemde oturmuş bir sorun haline gelmiştir.³⁸ Onun dışında pir Hafizi Huzur'un cumhurbaşkanlığı adayı için 1986 yılında seçime katıldığı da bilinmektedir. Söz konusu seçimde pir Hafizi Huzur seçimi kazanmamıştı. Yine pir Atroshi'nin Bangladeş'in özgürlüğü için savaşıyor halka destekler sunduğu bilinen bir diğer gerçektir. Onun dışında pir Atroşi, "Zaker Parti" diye bir siyasi partiyi kurmuştur. Bu parti 1991 seçimlerde yer almışsa da başarı gösterememişti. Parti, Bangladeş'in bağımsızlık mücadelesinde Hindistan'ın müdahalelerine şiddetle karşı çıkmakla tanınmaktadır.

Bangladeş'teki tasavvuf, "pirizm" diye de anılır. Bu isim Sufi hocalardan türemiştir. Zira sufi hocalar bu bölgede çok değerli ve saygı gösterilen kimselerdir. Sufiler dünyevi şehvetlerden uzak durarak farklı bir hayat tarzı benimsemektedir. Onların mütevazı ve saf hayat tarzı, onları halkın nazarında değer kazanmaları için yardımcı olmuştur. Bu hayat tarzının kaynağı olarak Peygamber efendimizin hayatını gösterirler. Diğer mezhepler gibi onlar da ibadet, inanç ve amelde Kur'an ile Sünnete dayanırlar. Sufilerin savunduğu temel inançlardan biri Allah'a severek ibadet etmektir, O'ndan korkarak değil. Onlara göre her birey bir dünya kadar önem taşımaktadır. Bu yüzden her

---

³⁸ Golam Dastagir, *The Biographical Encyclopaedia of Islamic Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 79.

nefsin arındırılması için kişinin kendi isteği ve çabalarına ihtiyacımız vardır, onun korkularına değil. Birey onun yaratıcısına ulaşmak isterse, Onun için kendi içinde aşkı beslemelidir. Çünkü kalp istekli olmadığı şeye zor yönelir. Sufizm'in öğretileri de kul ile Halik arasında dolaysız bir bağ kurma eğilimindedir.

Ülkede tasavvufçuların etkisi çok yüksektir. Halkın dörtte biri kendisinin bir tarikata bağlandığını belirtiyor. En fazla etkili olan tasavvuf tarikatı Çiştî tarikatıdır. Tasavvufî hareketler İslam'ın bölgeye ilk kez girdiği dönemlerde başlamıştır. Tasavvufçuların temel amacı Allah'ı severek ona ibadet etmek ve dini doğru bir şekilde yaşamaktır. Bu yüzden tasavvuf ilk dönemden beri halkın ilgisini çekmeye başlamıştır. Halk arasında tasavvufçuların yeri çok yüksektir. Herkes tarafından saygı gösterilen tasavvufçular çoğu zaman halk tarafından yedirilir ve bakılırdı. Kendilerine ahirete adanmış bu kimseler halk tarafından yüksek maneviyat sahibi, bazen de keramet sahibi olarak düşünülürdü. Halkın kendi dertlerini gider onlara anlatır, onlar da halk için semaya elleri açardı. Bu şekilde halk ile tasavvufçular arasında güçlü bir bağ kurulmuştu.³⁹ Tasavvuf doktrinine göre bir kişi kendi isteğiyle hakikatin ne olduğunu anlayabilir. Hakikat her kişi içinde saklıdır. Bu hakikati aralamak ve bulmak sadece birey isteği ve sabrına bağlıdır.⁴⁰

En yaygın tasavvuf tarikatları arasında Çiştî, Kadiri, Muceddit, Maizbhandaria, Nakşibendi, Soharverdi, Ahmedî, Rifai ve Mohammedî tarikatları yer almaktadır. Bangladeş'teki tasavvufî tarikatlar arasında diğer ülkelerdeki tarikatlarda görüldüğü gibi etkinlikleri yoktur ya da çok azdır. Hindistan, Pakistan ve Türkiye gibi ülkelerde görülen sema, kavvalî ya da dans etme gibi faaliyetler bu bölgedeki tasavvufçular arasında görülmeyen bir şeydir. Bunun nedeni iki yönlüdür. Birinci neden, bu bölgedeki tasavvufçular böyle etkinliklerin yanlış olduğu ve maneviyatı azalttığını düşünüyorlar. Öteki neden ise halk arasında çok radikal düşünceli insanların bulunmasıdır. Toplum içindeki cehalet ve aşırıcılık birçok seküler, ateist ve eşcinsel azınlıklara zulme neden olduğu gibi tasavvufçulara da aynı zulme neden olabilir. Bu yüzden tasavvufçular halk arasında bu tür faaliyetlerden uzak kalmaya çalışıyor olabilirler.

---

³⁹ Thomas Patrick Burke, *The major religions: An Introduction with Texts* (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2004), 280.

⁴⁰ Idries Shah, *The Way of the Sufi* (London: Penguin Arkana, 1991), 13.

1.2.4. Ahmediye

Diğer mezhepler ve dini gruplara kıyasla sayıları az da olsa, Ahmediye mezhebi ülkenin sorunlu mezheplerinden bir tanesidir. Ahmediye, İslam dininin temellerine uygun olmayan faaliyetleri gerçekleştirdiği için birçok aşırı dinci tarafından zaman zaman saldırıya uğramıştır. Bu saldırılarda Kur'an dahi çeşitli dini kitap ve dini semboller zarara uğramıştır. Zira saldıranlar, saldırı yaparken dini duygusunu unuttur ve karşıdaki kişiye ve onun mallarına sorgulamasız zarara uğratar. Bunun birçok örneği 1990'lı yıllarda görülmüştür. Özellikle Ahmediye'ye ait bir camide gerçekleştirilen bomba patlaması 7 kişinin ölümüne sebep olmuştu. Yine hem cami hem etraftakiler zarara uğramıştı. Bazen Ahmediye camilerin imamlarına karşı saldırı düzenlenmişti. Örneğin Şah Alem isimli bir imamın evindeyken saldırıya uğraması ve hayatını kaybetmişti. İKNM (Uluslararası Son Peygamber Hareketi), Ahmediye camilere göz koymuş bulunmaktaydı. Bu hareketin kurulma amacı diğer mezheplerdeki aşırıcılığa karşı çıkmasıydı. Onlara göre kendileri Peygamber Efendimizin mirasının koruyucularıdır. İKNM'nin de zaman zaman aşırıcılığa başvurduğu görülmüştür. Zira İKNM'nin 2004 yılında birçok Ahmediye camisine el koymuştu. Bunlar dışında devlet dahi İslam'ın genel kamuoyuna dayanarak Ahmediye kitaplarının basılması ve yayımlamasını engellemiştir. Bunlara ek olarak, Ahmediye mezhebine mensup olanlar zaman zaman türlü işkence ve saldırılara maruz kalmıştır. 2010 yılında ise Tangail kentinde Ahmediye mezhebi mensuplarına karşı gerçekleştirilen saldırıda birçok cami, mescit ve ev yakıldı yıkıldı.

1.2.5. Hinduizm

2011 yılının nüfus sayımına göre ülkede bulunan Hindu sayısı 14 milyonu aşmaktadır. Buna göre 14 milyona yakın Bangladeş vatandaşı Hindu kimliğini ön plana

koymaktadır.⁴¹ Bangladeş dünyada en fazla Hindu bulunduran üçüncü ülkedir. Birinci ve ikinci olanlar sırasıyla Hindistan ve Nepal'dır. Ülkedeki Hinduların büyük bir kısmı Bengal'dır. Ancak onun dışında farklı ırklardan meydana gelen Hindular da vardır. En fazla Hindu toplulukları ülkenin kuzey ve kuzey-batı kısmında yer almaktadır. Bangladeşli Hindular, dini ritüellerde Batı Bengal bölgesinde yaşayan Hinduları örnek alırlar. Ülkenin en popüler Hindu ayinleri arasında “Durga Puja”, “Raj Yatra” ve “Janmashtami” ayinleri yer almaktadır.

Bengal bölgesindeki Hinduizm ile Sufizm birbirinden çok etkilenmiştir. Brahmanlar ve alimlerin savunduğu kitabı ilimlerden farklı olarak Hinduizm ve sufizm insanların ruhsal durumlarına odaklanmıştır. O yüzden bu iki ekolün mensupları diğerlerine göre daha fazla artış göstermeye başlamıştı. Ancak bütün bu ekollerin yansımaları Bengalce dilinde rastlanabilmektedir. Bu dilin narinliği ve tasavvufi zenginliği herkesin ilgisini çekmiştir. Hinduizm ile Sufizm o kadar entegre olmuş ki, bazen Hindu birinin Sufi mezarlarına gidip ibadet ettiği de görülebilir. Sufizm’de olduğu gibi Hinduizm’de de birçok ulu şahsiyet vardır. Bu yüzden bazı Hindular bilerek ya da bilmeyerek pirlarin mezarlarına gidip duada bulunabilirler. Bazı Hindulara göre ölmüş ulu şahsiyetleri anma bile onların ruhunu temizler ve onlardan nur edinmelerine sebep olur.

“Ahimsa”yı savunan Hindular inekleri kesmekten uzak dururlar. Bangladeş’teki Hinduların hemen hemen hepsi vejetaryendir. Herkes inek etinden uzak durmaya çalışır. Müslüman bir ülke olduğu için Hindular her yerde hayvan etiyle karşı karşıya kalmaktadır. Ancak inek etine tolerans gösteriyor ise de her türlü hayvan ürününe tolerans gösteremezler. Bu yüzden ülkede veganların sayısı çok azdır. Yani inek etini yemiyorlarsa da tavuktan başlayarak, yumurta, süt gibi ürünleri tüketmektedirler. Bangladeş’teki Hindular, diğer Hindulardan farklı olarak sürekli tavuk ve balıkla beslenirler. Bölge balıkla zengin olduğu için buradaki Hindular da balığı kendi doktrinlerine uydurmuşlar. Ama yine de her türlü hayvan ürününden uzak duranlar en yüksek manevi makama ulaşmış diye adlandırılmaktadırlar. Aynı durum Batı Bengal yani bugünkü Kalküta için de geçerlidir. Zira onlar da çok sayıda balık, yumurta gibi ürünler

---

⁴¹ M. Reyaz, “[Analysis] Are there any takeaways for Muslims from the Narendra Modi government?” (Erişim 30 Mayıs 2014).

tüketmektedirler. Bangladeş'teki Hinduların çoğu Bengal Hindularıdır. Ancak onun dışında Hajong, Rajbongshi ve Tripuris Hinduları da vardır.

Kaynaklara göre birçok Hindu, radikal İslamcının zulmünden kurtulmak amacıyla ülkeyi terk etmiş ve Hindistan'a yerleşmiştir. Hindistan'ın bölünmesinden önce bu bölgede çok sayıda Hindu yaşıyordu. Hindistan'ın bölünmesi ve Doğu Bengal bölgenin İslami toprak olarak Doğu Pakistan ismi verilmesi, burada yaşayan Hinduları özellikle mal varlığı olan zengin Hinduları bu bölgeyi terk etmeye sevk etti. Bangladeş, Pakistan'ın bir parçası iken, Pakistan-Hindistan arasındaki Jammu-Keşmir savaşları, Bangladeş'teki Hinduları kötü etkilemiştir. Çünkü Pakistan ve Müslüman bir ülke olarak buradakiler Hindulara kötü davranmaya başlamıştı. Bu durum ilerdeki zamanda Bangladeş ve Pakistan arasındaki özgürlük muharebesinde de kendini göstermiştir. Zira bu muharebede Pakistanlı askerler Bangladeş'teki Hinduları hedef noktası olarak benimsemişti. Sadece Hindular değil, kesinlikle Müslümanlar da onların hedef noktasıydı. Ancak istatistikler muharebede Müslümanlardan çok Hinduların öldüğünü göstermektedir.⁴² Savaş sırasında Pakistanlı askerlerin silahlı Müslümanları ve genel olarak Hinduları hedef aldığı bilinmektedir. Yüzyıllarca Hinduların tarihi sembolü olarak devam eden "Ramna Kali Mandir", Pakistanlı askerler tarafından harap edilmişti. Onlar Hinduları bulduğu yerde katletmişti. Hinduların yaşadığı evlere gidip duvarlarına büyük harfle "H" yazarlardı. Bu işaret burada bir Hindunun yaşadığını gösterir ve öldürülmesi gerekir anlamına geliyordu.

Savaş sırasında Bangladeş'ten göç eden milyonlarca Hindu Batı Bengal'de sığınmıştı. Orada mülteci kamplarda yaşıyorlardı. 1972'de devletin başına geçen Sheikh Mujibur Rahman, onları Bangladeş'e geri getirmek istemişse de, onların güvenliğini temin edemedi. Bu yüzden ülkelerine geri dönenlerin sayısı pek fazla olmadı. Mujib sonrası dönemde de birçok Hindu Bangladeş'ten göç edip Hindistan'a ulaşmıştı. Bunun temel nedeni Ziaur Rahman ve Hussein Mohammed Ershad'ın rejimleri idi. Ziaur'un devleti yeni bir parti ile tanıştırması ve Cemaat-i İslami partinin Bangladeş'te yeni bir kol açılmasına izin vermesi, ülkede İslamcı politikalarının güçlenmesine neden oldu. Öte yandan Ershad'ın İslam'ı devlet dini olarak ilan etmesi, diğer azınlık gruplarını olumsuz etkilemiştir. 1990'lı yıllarda Hindular üzerine olan nefretler tekrar artmaya başlamıştı.

---

⁴² Bertil Lintner, *Great Game East: India, China, and the Struggle for Asia's Most Volatile Frontier* (New Haven: Yale University Press, 2015), 152.

Özellikle 1992 yılında Hindistan'daki “Babri Cami”nin Hindu Karsevaks tarafından yıkılması, Bangladeş'teki Hindulara karşı olumsuz reaksiyona neden oldu.⁴³ Bangladeş Halk Partisi ile Jatiya Partisi tarafından Hinduların küçümsenmesi ve onların hep Hindistan'ı savunduğu propagandasını yayması, ülkede Hinduların olumsuz bir imajı oluşturdu.

Bangladeş Cumhuriyeti'nin meclisinde toplam 300 milletvekili vardır. Hinduların bunların yüzde birini temsil etmektedir. Ayrıca bu 300 milletvekilinden 50 tanesi kadınlara ayrılmıştır. Ne yazık ki, bunların hiçbirinde Hindular yoktur. Eskiden mecliste Hindulara ait kota hakkı tanınırdı, ancak şimdi Hindulara hiçbir kota hakkı yoktur. Birçok Hindu bu durumun düzeltilmesi gerektiğini üst makamdakilere bildirmişse de, durum üstünkörü kalmıştır. Buna rağmen birçok bölgede Hinduların siyasi etkileri çok güçlüdür. Bunun temel nedeni söz konusu bölgelerde Hinduların yoğun olarak bulunmalarıdır.

1.2.6. Budizm

Ülke nüfusunun çok az bir bölümünü oluşturan Budistler, eskiden bu bölgeyi dini merkez olarak kullanırdı. Zira bölgenin birçok bölümünde eski Budist düşünürler ve mimarlarının eserleri bulunmaktadır. Ülkede halihazırda Budistlere ait birçok tarihi eser bulunmaktadır. Budistlerin bölgenin kültürel ve toplumsal altyapıda çok etkili olmalarına rağmen, bugünkü Bangladeş'te Budistlerin rolleri yok denilecek kadar azdır. Ne siyasi ne de sosyal hayatta Budistlerin etkisi yoktur. Özellikle Budist dininin etkisi hiç yoktur. Budistlerin çoğu ülkenin güney bölgesinde yaşamaktadır. “Baura” isimli Budistler burada büyük ölçüde yer edinmektedir. Bauralar ülkenin en büyük Budist topluluğudur. Genellikle ülkenin güney bölgesindeki Çitagong ili dışında yaşamaktadır. Ülkenin azınlık toplulukları arasında Budizm yaygın bir şekilde yaşanmaktadır. Birkaç azınlık topluluğun dini uygulamalarında ise Budizm'in izleri görülmektedir. Özellikle animizm dinine mensup olanlar arasında Budist düşüncelerin etkisi fazladır. Ülkede en yaygın Budist ritüeli ise “Budha Purnima”dır.

---

⁴³ Alf Hiltebeitel, *Rethinking India's Oral and Classical Epics: Draupadi among Rajputs, Muslims, and Dalit*, (Chicago: University of Chicago Press, 2009), 227.

Gautama Buddha'nın Bengal bölgesine gelmesiyle burada birçok Hindunun Budist olduğu bilinmektedir. Bu bölgede Budizmin yayılması ise bölgenin Aşoka'nın yönetimi altına geçmesiyle başlamıştır. Aşoka, "Maurya sülalesi"nden gelen bir imparator idi. Onun hükümeti Hindistan alt kıtasının hemen hemen tamamını kapsıyordu. Pala imparatorluğu döneminde Bengal bölgesinde birçok Budist misyonerlik hareketi başlatılmıştı. Buradaki halkın büyük bir bölümü Budizm'i benimsemişti. Palaların döneminde "Mahayana Budizmi" de yayılmaya başlamıştır. Mahayana Budizmi, Ortodoks Budizm olarak tanınan "Theravada Budizm"den bazı doktrinlerde ayrılık göstermektedir. Theravada'da "arhat" denilen kimse nirvanaya ulaşmış sayılırken, Mahayanacılar ise "arhat" bencil kimse olarak adlandırılmaktadır. Bunların dışında da, bu iki Budist mezhebi arasında birçok farklılık vardır. Bengal bölgesinde Mahayana Budizmin yayılması ise "Atişa" tarafından gerçekleştirilmiştir. 13. yüzyılda Orta Asya'dan bu bölgeye düzenlenen fetihler, birçok Budist mabedin kırılması ve yok edilmesine neden oldu. Bu dönemden sonra bölgede Budistlerin sayısı gittikçe azalmaya başlamıştır. Bazıları Budist ağırlıklı Uzak-Doğu Asya ülkelerine göç etmişler, bazıları ise İslam dinini kabul etmişlerdi.

Ülkede, Müslümanlar arasında olduğu gibi Hindular arasında da kadın hakları, çeyiz, fakirlik sorunları mevcuttur. Ancak Hindulara özel önemli sorunlar vardır. Bunlar arasında Hindu kültürü, mabetleri girmektedir. Hindular kendi kültürlerini ilerletmede ve mabetlerini korumada sıkıntı çekiyorlar. Şimdiye kadar birçok Hindu mabede birçok hamle düzenlenmiştir. Aşırı Müslümanlar tarafından düzenlenen bu hamleler normal halk tarafından da bir tepki görmemektedir. Bu yüzden bu tür hamleler hep devam etmektedir.

1.2.7. Hristiyanlık

Hristiyanlığın Bengal bölgesine ulaşması Portekizler yoluyla olmuştur. Dönemin en zengin ticari bölgelerden biri Bengal bölgesiydi. Bu yüzden Hindistan alt kıtasında ticari faaliyetleri oluşturmak için Portekiz tüccarları Bengal limanına sefer düzenlemişlerdi. Portekizli tüccarlar ve onlarla beraber gelen misyonerler bölgedeki Hristiyan sayısının artmasında sebep olmuştur. Hristiyanların çoğu kırsal bölgelerde

yaşamaktadır. Katolik mezhebine bağlı Hristiyanların sayısı diğer mezheplere göre daha fazladır.

Bengal bölgesinin ilk kez Hristiyanlık ile tanışması MS 52 yılına kadar dayandırılabilir. Söz konusu yılında “Apostle Thomas”ın bu bölgeye ayak basmasıyla, bölgenin ilk Hristiyan tarihi kitaplara yer almış oldu.⁴⁴ Kaynaklara göre Apostle birçok Brahman’ı Hristiyanlığı kabul etmeye zorlamıştı. Yine birçok Hindu’nun Hristiyanlığı isteyerek benimsemesi de bilinmektedir.⁴⁵ Onun dışında Portekizli Alfonso de Alburquerque Hindistan’a gelip burada hükümdarlık yapan ilk Avrupalı sömürgecilerden birisiydi. Portekiz’in dış ticaretini ve dış egemenliğini güçlendirmek için Alfonso dış politikalarda önemli roller üstlenmiştir. Alfonso sadece Hindistan’ı sömürmemiş aynı zamanda burada Hristiyanlığı da yaymıştır. Zira o, kendisiyle birlikte getirdiği misyonerler ile Hindistan ve özellikle Bengal bölgesinde Hristiyanlığı yaymaya başlamıştı.⁴⁶ Alfonso, Hristiyanlığı yaymak için Hristiyanları Bengal kadınlarla evlendirmişti. Bengal Hindu Hristiyan olan Dome Antonio da Rozari, 20 bine yakın alt kasttaki Hindu’ya Hristiyanlığı kabul ettirdi. Portekizlilerin yaydığı Hristiyanlık Evangelizm mezhebine dayanırdı. Bu yüzden bölgede Evangelizm’i anlatan ve Evangelizm’i kabul ettiren dini kitaplar basılmaya başladı. Fark sadece bu kitapların artık Bengalce dilinde basılmasıydı. Bu durum daha çok insanı Hristiyanlığı kabul etmeye sevk etti. Yaklaşık iki yüz yıl sonra ilk Protestan bölgeye ayak basmış oldu. İlk Protestan Reverend John Zachariah Kiernander’in Bengal bölgeye ulaşmasıyla bu bölge de Protestanlıkla ilk kez tanışmış oldu. 1770 yılında Kiernander, Batı Bengal’de bir kiliseye imza atmıştır. Kiernander, bu kiliseye “Misyon Kilisesi” adını vermiştir. İlerdeki dönemlerde birçok İngiliz misyoner bu bölgeye ayak basmıştır. Özellikle İngilizlerin burayı işgal etmeleri ve burada hükümet sürdürmeleri, çok sayıda misyonerin bu bölgede yerleşmelerine neden olmuştur. Bu bölgeye ilk yerleşenler arasında William Carey, bölgede birçok kilise kurmuştur. Yine dini kitapları Bengalceye çevirmekle, dini okulları

---

⁴⁴ Ainslie Embree, “Christian Communities in South Asia”, *Oxford Handbooks Online* 1/1 (2006), 32.

⁴⁵ Ziaul Islam, “Christianization and Christianity in Bangladesh: Historical Perspectives”, *Journal of The Chittagong University Journal of Arts and Humanities* 29/1 (2014), 09.

⁴⁶ Cosimo Zene, *The Rishi of Bangladesh: a History of Christian Dialogue* (Hoboken: Taylor and Francis, 2014), 43.

yerleştirmek onun yaptığı diğerk faaliyetlerdir.⁴⁷ Buna ek olarak, İncil'i daha büyük bir kitleye ulaştırmak adına İngiliz sömürgeciler birçok gazete çıkarmışlardı. Bunlar arasında “Digdarshan”, “The Gospel Magazine” ve “The Christian Mohila” gibi gazeteleri yer almaktadır.⁴⁸

William Carey, Bengalce dilini öğrenmiş ve buradaki kültür ile halkın geleneksel değerlerini iyi öğrenmiş biriydi. Kendisinin mal sahibi olması da buradaki misyonerlik hareketinin ilerlemesinde yardımcı roller oynamıştır. Carey, öğrendiği Bengalce dilinde İncilleri çevirip bölgedeki Bengalce konuşan insanlara kolayca ulaşabilmeyi sağlayabilmiştir. Yeni Ahit'in Bengalceye tercüme edilmesi ilk kez herhangi bir Güney Asya dilinde Yeni Ahit'in tercümesiyle olmuştur. Bengalce dilini Hristiyanlar arasında daha iyi yaymak ve Bengaller için Hristiyanlığı daha kolay anlatmak için, Carey Bengalce dilinin bir sözlüğü oluşturmuştur. Buna ek olarak birçok okul kurulmuştur. Bu okullarda fakir öğrencilere burs sağlanıyordu. Bu faaliyetler öğrencileri bu okullarda okumaya sevk ediyordu. Buna ek olarak Carey'in Hristiyan hayat tarzı hakkında ele aldığı eserler de insanlara bu dini daha iyi bir şekilde bilgilendirmeyi amaçlıyordu. Hristiyan din adamların yayımladığı kitap ve kitapçılar sadece Hristiyanlığı yaymıyor, aynı zamanda Hinduizm ve İslam'ın sunduğu hayat tarzlarının uygun olmadığını söylüyorlardı. Yine Peygamber Efendimizin hayatını olumsuz bir şekilde tercüme ederek İslam dininin uygun bir dil olmadığını herkese anlatmaya çalışıyordu. Bu şekilde İslam dininden birçok Müslümanı Hristiyanlığa döndürmeyi başarmışlardı.⁴⁹

Modern dönem Bangladeş'te Hristiyan etkinlikleri ve işlerin daha fazla yürütölmesinin arkasında Batı yardımlarının rolü çoktur. Özellikle Batı merkezli sivil toplum kuruluşlarından elde edilen yardımlar bu bölgedeki Hristiyan topluluğun daha iyi gelişmesine yardımcı oldu. Bangladeş'in özgürlük muharebesi sonrası ülke, kendi ekonomisini geliştirmek amacıyla ekonomi kalkınma programları yürürlüğe koymuştur. Bu programlara katılan birçok Güney Asya, Orta-Doğu ve Batı ülkesi bulunmaktadır. Özellikle ülkedeki Hristiyan topluluğa gelen yardımlar Batı merkezli ülkelerden

---

⁴⁷ Sufia Uddin, *Constructing Bangladesh: Religion ethnicity and Language in an Islamic nation* (Carolina: University of North Carolina Press, 2014), 65.

⁴⁸ Ziaul Islam, *Christianization and Christianity in Bangladesh*.

⁴⁹ Sufia Uddin, *Constructing Bangladesh*.

gelmiştir. Bu yardımların temel hedefi, başta Hristiyan dinini yaymaktır. Yanı sıra buradaki Hristiyanlara maddi yardımlar sunmaktır. Buna ek olarak doğal afetlerden kötü etkilenenlere maddi yardım sağlamak, tıbbi yardım sağlamak, eğitim kolaylığı sağlamak da onların önemsedığı diğer alanlardı.⁵⁰

Bengal bölgesindeki ilk kilise 1600 yılında kurulmuş. İkinci kilise de aynı sene ama farklı bir şehirde kurulmuştur. İkinci kilise ülkenin güneyinde bulunan Çitagong şehrinde kurulmuştur. Üçüncü kilise de aynı şehirde kurulmuştur. Ancak bu kiliselerin hiçbirisi günümüze kadar devam etmemiştir. Zira bölgede Arakanlıların düzenlediği hamleler sonucu bu kiliseler yıkılmıştı. Arakanlıların düzenlediği hamlelerde Francisco Fernandez şehit düşmüştü. Çünkü o Arakanlılar tarafından esir alınıp köle olarak kullanacak olan kadınları ve çocukları kurtarmak isterken canını vermiştir.

Misyonerlik hareketlerini sürdürenlerin özellikle beş temel amacı mevcuttur. Bunlardan ilki, Hristiyan olmayan bir aileyi Hristiyan yapmaktır. İkincisi, misyonerlik hareketi her yıl iki kez olması gerekmektedir. Üçüncüsü, bir köyün insanları Hristiyan olmadan başka bir köye geçmesi yasaktır. Dördüncüsü, özellikle köy muhtarı ile ilgilenmektir. Zira köy halkı onu dinler ve onun emirlerine göre hareket eder. Bu yüzden köy muhtarıyla ilgilenmek misyonerler için önemli bir hedeftir. Misyonerlik hareketinde liderlik yapanların kesinlikle “24 İncil hikâyeleri” kitabını kullanmaları gerekmektedir. Bir Müslümanı Hristiyanlaştırırken onun eline İncil verilir dizlerin altına ise Kur’an konulur. Ardından İncili havaya yükselterek o kişiden yemin alınır.

Ülkedeki Hristiyan toplulukları dışarıdan yüksek miktarda yardım almaktadır. Buna ek olarak, birçok iş adamı ve zengin Bengal bölgesinde yerleşmişlerdi. Bu yüzden bu topluluktan gelen toplumsal ve ekonomik etkileri küçümsenemez. Zira ülkenin birçok okul ve hastanesi onlar tarafından kurulmuştur. Sayıları çok az olmasına rağmen ülkenin gelişmesi için birçok sektörde yaptıkları yatırımlar çok fazladır. Ancak yirminci yüzyılın son kısmında Hristiyan olan sivil toplum kuruluşlarına karşı sesler yükselmeye başladı. Birçok insan halkı zayıf noktadan vurarak duygu ve maddi durum istismarı yaparak

---

⁵⁰ Yousuf Ali - Abu Sadat Nurullah, “Challenges of Islamic Da’wah in Bangladesh: The Christian Missions and Their Evangelization”, *IIUC Studies* 4/87 (1970), 87.

Hristiyanlaştırmaya çalıştığı için Hristiyan sivil toplum kuruluşları kınamıştır. Birçok Hristiyan bazlı sivil toplum örgüt ise İslam-karşıtı olarak etiketlenmiştir.

Ülkenin, radikal İslam grupları zaman zaman Hristiyan misyonerlik hareketlerinde bulunan grupları ve kişileri ölümle tehdit etmektedir. Şimdiye kadar birçok kilise tahrip edilmiş ya da ateşe verilmiştir. Kimi zamansa polisler tarafından, Hristiyan din adamlarının başkalarının dinini değiştirdiği için tutuklandığı duyulmuştur.⁵¹

2001 yılında Katolik bir kiliseye yapılan bombalı hamleler en az 9 kişinin ölümüne sebep oldu. Buna ek olarak birçok Hristiyan doktor, papaz ve iş adamları da radikal İslamcı teröristler tarafından öldürüldü

1.2.8. Yahudilik

Bangladeş'teki Yahudilerin tarihi küçük bir kabileyle başlamıştır. Bu ülkeye Yahudiler yakın bir geçmişte ulaşmıştır. Bundan önce bu bölgede Hristiyanlık dışında Batı bölgelerdeki dinlerden yansıma görülmemiştir. Ancak Hristiyanlığın dışında ilk olarak 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında küçük Yahudi toplulukları bu bölgeye yerleşmeye başlamıştır. Bangladeş'teki Yahudilerin kaynağı söz konusu döneminde Batı Pakistan diye anılan bugünkü Pakistan'a dayanmaktadır. Bangladeş'in ilk Yahudileri ülkenin Rajshahi kentinde görülmüştür. Bu Yahudiler Bağdadi ve Beni İsrail Yahudileriydi. Bu Yahudilerin çoğu 20. yüzyılın ikinci yarısında yani İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu bölgeye ulaşip burada rahat bir yaşam aramaktaydı. Şimdi ise ülkede çok az Yahudi aile bulunmaktadır. Bunun temel sebebi Bangladeş ve İsrail'in dış politikalarıdır.

Birçok Yahudi'nin Bangladeş'in gelişmesinde ve büyümesinde önemli katkıları vardır. Bunlardan bazıları akademisyen bazıları ise mühendis olarak ülkenin birçok sektöründe hizmetler sunmuştur.

---

⁵¹ OpenDoorUsa, "Bangladesh", (Erişim 08 Nisan 2020).

Baghdadi Yahudileri ülkenin Doğu bölgesine yerleşmişlerdir. Bu Yahudiler Bengal bölgesine ticaret amaçla gelmişlerdi.⁵² Çünkü söz konusu döneminde bu Bengal bölgesinin dış ticareti çok iyi bir konumdaydı. Yahudilerin yerleştiği bu bölge önce Mugalların yönetimi altındayken sonrasında İngiliz İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. Bölgede bulunan bazı Yahudiler İkinci Dünya Savaşı sonrası İngiliz sömürgeciler tarafından düşman olarak görülmüştür. Alex Aronson, bir Alman Yahudi ve Rabindranath Tagore'un bir arkadaşıydı. Aronson, İngiliz hükümeti tarafından hapsedilmiş ve işten alınmıştı. Olaydan haberdar olan Rbindranath Tagore arkadaşını Kurtarmak amacıyla İngiliz hükümetine onun serbest bırakılması için rica şeklinde bir mektup göndermişti. Ancak Nobel Ödülü alan bu şairin ricası İngiliz hükümeti tarafından reddedildi. Onun ardından Tagore döneminde Bengal Bölgesi'nin başbakanı olan Khawaja Nazimuddin'e bu durumu sunmuştur. Khawaja Nazimuddin'in müdahalesi sonucu Aronson İngiliz hükümetinin hapis cezasından kurtulmuştu. Aronson, İlerdeki dönemlerde Dakka Üniversitesi'nde eğitime başlamıştır.⁵³

Yahudiler Doğu Bengal bölgesinde çok az yaşamıştır. Doğu Bengal bölgesinde yaşayan Yahudilerin çoğu Batı Bengal ya da Kalküta'da yaşamaktaydı. Doğu Bengal Yani bugünkü Bangladeş'te ise çok az Yahudi yaşıyordu. Batı Bengal'deki Yahudiler kendilerine ait mabet, okul ve hastaneler bulunmaktaydı. Doğu Bengal'deki Yahudilerin burada yaşamalarının temel amacı ise burada düzenli bir şekilde ticaret işlerini yürütebilmektir. Kaynaklara göre Hindistan'ın özgürlük elde etmesi sonucu Doğu Bengal'de sadece 135 Yahudi bulunmaktaydı. Yahudilerin çoğu Batı Bengal'de yaşadığı için Doğu Bengal'de pek fazla Yahudi bulunmuyordu.

Önemli Yahudi şahsiyetler arasında Louis Kahn ve J. F. R. Jacob Bangladeş'in Özgürlük Muharebesi'nde çok fazla etkili rollere imza atmıştı. Özellikle Jacob, Pakistan askerlerinin teslim olması konusunda önemli katkılar sunmuştur. Bazı kaynaklara göre, İsrail Bangladeş'in özgürlüğünü ilk kabul eden ülkeler arasında yer alır. Zira “Yahudi Telgraf Ajansı” 1972 yılında İsrail'in özgür Bangladeş'i kabul ettiğini belirtmişti. Buna rağmen bugünkü İsrail ile Bangladeş arasında pek fazla diplomatik ilişkileri

---

⁵² Shalva Weil, “The extraordinary story of the Bangladesh Jews”, *The Jewish Chronicle* 1/1 (2015), 54.

⁵³ Ranjan Ghosh, *Infusion Approach: Theory, Contestation, Limits: Infusioning a Few Indian English Novels* (New Jersey, University Press of America, 2006), 225.

bulunmamaktadır. Ancak İsrail'in karşısında olan Filistin ile Bangladeş arasında pek fazla resmi ilişkiler bulunmaktadır. Bunun nedeni Bangladeş hükümetinin İsrail'in Filistin bölgelerini işgal ettiği inancıdır. Bu yüzden Bangladeş İsrail ile pek fazla siyasi ilişkilerinde bulunmamayı tercih etmektedir.⁵⁴

1.2.9. Sihizm

Guru Nanak, Sihizm'in kurucusu olarak kabul edilir. Onun bugünkü Bangladeş bölgesine gelmesi ve burada Sihizm'i yayma politikası, ülkede Sihlerin bulunmasının ana sebebidir. Ülkede yaklaşık 100.000 kusur Sihin bulunduğu kaydedilir. Bölgede Sihizmin başlaması bazı Bengal halklarının bu dini kabul etmesiyle olmuştur. Bangladeş, 1971 yılında bugünkü Pakistan'a karşı bağımsızlık savaşına katılmıştır. Bu savaşta her iki ülkeye dışarıdan askeri güçler sağlanıyordu. Hindistan, Bangladeş'e en fazla askeri güç sağlayan ülke olarak bilinmektedir. Bu sırada birçok Sih askeri de Bangladeş'in bağımsızlık savaşına katılmıştır. Onlardan bazıları savaş sonrası ülkelerine geri dönmeyip Bangladeş'e yerleşmişler. Bu durum ülkedeki Sihizm'in daha çok gelişmesine neden olmuştur. Ülkede 10 ile 12 arası "Gurudwara" isimli Sih mabedi mevcuttur. Hindular, Budistler ve diğer dinlere mensup olanların sayısında olduğu gibi, Sihlerin sayısında da özgürlük muharebesi sonrası düşüş görülmüştür.

1.2.10. Ateizm

Bangladeş'te ateist inancına sahip insanların sayısı oldukça azdır. Son yıllarda ülkede birçok ateistin linç edildiği kayıtlara geçmiştir. Ülkede azınlık kesimleri arasında ateistlerin en fazla zulme uğradığı belirtilir.

Bangladeş'in anayasası ateizme izin vermektedir. Anayasaya göre herkes kendi inancını ifade etmekte ve ona göre yaşamakta özgürdür. Yine anayasa her türlü dinsel,

---

⁵⁴ Khaled Nasir, "Time for a quiet revolution in Bangladesh-Israeli relations", *Jerusalem Post* 1/1 (2011), 44.

ırksal ve cinsel ayrımcılığa karşı çıkmaktadır. Anayasanın bu kanunlarına rağmen zaman zaman bazı siyasi partilerin de ayrımcılık yaptığı görülmüştür.

2013 yılında başkentte “Şahbag Meydanı”nda protestolar olmuştur. Şahbag, başkentten değişik bölgelere giden yolların kesiştiği yerdir. Dolayısıyla burada her an ulaşım araçları ve insan kalabalığı söz konusudur. Bu yüzden burası protestocuların ülkenin her köşesine sesini duyurması için önemli bir noktadır. Bu protestoların temel amaçları Cemaat-i İslam’ın siyasi bir parti olmaktan çıkarılması ve Abdul kader Molla’yı asmasıdır. Protestoculara göre Abdul kader Molla, Bangladeş’in özgürlük muharebesinde Bangladeş’in karşısında bulunan Pakistan askeriyle kol kola savaşıyordu. Abudl kader Molla, yaşadığı köy ve mahalleliler tarafından iyi birisi olarak tanınmaktadır. Ancak herkes görüş birliği içinde değildir. Bir yazar, lider ve siyasetçi olan Kader Molla savaş suçuyla devlet tarafından asılmıştır. Bu olaya tepki olarak “Hefazat-e İslam Bangladeş” partisi yeni bir protestoyu başlattı. Onlar ise bazı ateist köşe yazarlarının din karşıtı yazı yazmaları nedeniyle öldürülmesini talep ediyorlardı.

Şahbag’taki bu protestolar sonucu bazı ateist yazarlar öldürülmüştü. Bu eylem uluslararası platformda şiddetle kınanmıştı. Herkes dini duygudan bu ateist internet blog yazarlarının öldürülmesinin arkasında dinin kötü bir rol oynadığını belirtmiştir. Bu yazarların öldürülmesi kesinlikle doğru olarak kabul edilemez. Hatta kimsenin halk tarafından öldürülmesi doğru değildir. O öldürülen kişi ölmeyi hak etmişse de onun halk tarafından ya da silahlı topluluk tarafından öldürülmesi asla kabul edilemez. Ancak bu konuyu din ile bağladığımızda yanlış bir anlam çıkardığımız barizdir. Zira din bir kanunlar toplamıdır. Din ateist yazarların 2014’teki öldürülmesi olayına da müsamaha göstermez. Dolayısıyla bu çirkin işlemi gerçekleştirenler hem hükümet hem de din açısından suçlu bulunmaktadır. Buna ek olarak, o ateist köşe yazarların da anayasayı ihlal ettiği açıktır. Zira dini duyguları küçümseyecek ve diğerlerin inançlarına hakaret içeren bir eylemin gerçekleşmemesi gerektiği anayasanın bir diğer maddesidir. Öyleyse bu ateist yazarlar Peygamber efendimiz hakkında uygun olmayan yazıları paylaşarak kanunun dışında bir eylem gerçekleştirmiştir. Öte yandan dini duygunun çok yüksek bastığı Bangladeş’te böyle bir fiiliyatın ortaya çıkması, doğal olarak ortalığı arbede edecektir. Zira ABD’nin düzenlediği “Gallup survey”e göre halkın yüzde 90’ı ve fazlası dini gündelik hayatlarının önemli bir parçası olarak düşünmektedir.

Radikal Müslim toplulukların eline kurban düşen kişilerden bazılarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz, Subrata Adhikary Shuvo, Russell Parvez, Maşür Rahman biplob ve Asif Mohiuddin. Bular Hefazat-i İslami Bangladeş tarafından zarar gören kimselerdir.⁵⁵ Bunların Peygamber efendimiz hakkında kötü yazıların yazması ve İslam'ın değerini küçümsemesi kendilerinin aleyhine zarara neden olmuştur. Onların dışında birçok yazar, sanatçı ve akademisyen radikal İslamcıların öfkelerine maruz kalmıştır. Bunlardan bazıları Taslima Nasrin, Humayun Azad, Asif Mohiuddin ve Ahmed Rajib Haider isimleridir.⁵⁶

1.2.11. Animizm

Hindistan başta olmak üzere Hindistan alt kıtasının ilk insanları olan “Adivasi”, birçok farklı düşünceye ev sahipliği yapmıştır. Bu dinler arasında Animizm de vardır. Animizme göre insan olmayan canlılar bir ruhsal üstünlüğü temsil etmektedir. Bu canlılar arasında hayvanlar, ağaçlar, bir eşya ya da bir olay yer almaktadır. Animizm kavramı, bu dine inananlar tarafından oluşturulmuş bir kavram değildir. Bu isimlendirme tamamen antropoloji araştırmacılarına aittir. Hindistan alt-kıtasında rastlanan Animist ekollerden bazıları, “Donyi-Polo”, “Sanamahi” ve “Sarnaism” ekolleridir. Bengal bölgesinde ise Animizmi temsil eden yerli halk fazla bulunmamaktadır. Bu bölgenin yerli halkı arasında Budizm büyük ölçüde yaygındır. Onun dışında bazıları Hinduizm ve Sihizm'i kabul etmiş

---

⁵⁵ Emrah Hossain, “Bangladesh Arrests ‘Atheist Bloggers’, Cracking Down on Critics”, (Erişim 04 Mart 2013).

⁵⁶ Margaret Bald, *Literature Suppressed on Religious Grounds* (New York: Infobase Publishing, 2006), 177.

bulunmaktadır. Bangladeş'te önemli sayıda yaşayan “Çakma”lar arasında ise Budizm dışında İslam, Hristiyanlık ve Hinduizm’e mensup olanlar da vardır.⁵⁷

1.2.12. Bahaizm

Bahaizm dini, Babi dininden türemiştir. Babizm dini bugünkü İran’da en fazla mensuba sahip olan dindir. Bu dinin İbrahimi ve monoteist bir din olduğu bilinmektedir. Bu dine göre tanrı tektir ve onun bir şekli yoktur. Yine onlara göre tanrı bilinemez ancak tanrının tezahüratları vardır. Bu dinden ortaya çıkan Bahaizm, Bangladeş’te İngilizlerin sömürgecilik döneminde ortaya çıkmıştır. Bangladeş'teki Bahaizmin kurucusu olan Bahauallah’ın ismiyle bu din tanınmaktadır.⁵⁸ Ülkenin ilk Baha’ileri Çitagong bölgesinde ortaya çıkmıştır. Buradan bir insan grubu Burma ziyaretinde Bahaizm’i kabul etmişti. İlerdeki zamanda bu dinin mensupları ülkenin diğer bölgelerine yerleşmeye başlamıştı. Özellikle Dakka’da kendilerine ait özel bir merkezin açılması bölgede onların itibarını arttırmıştır. Diğer dini azınlık grupların olduğu gibi onların ülkenin gelişmesinde ve ilerlemesinde önemli rolleri vardır.⁵⁹

1.2.13. Sekülerizm

Seküleristler devlet işlerinden dini uzak tutmaya çalışanlardır. Onlar, Bangladeş’te her ne olursa olsun din, hiçbir zaman devlet işlerinden uzak tutulamamıştır. Din ülkede insanların günlük hayatın her alanda olduğu gibi siyasi alanda da tezahür etmektedir. Bağımsızlığı kazandıktan sonra Bangladeş seküler bir devlet yönetimine imza atmıştı. Bangladeş anayasası 1972 yılında ülkede hiçbir dine bağlı olmayan, seküler bir devlet yönetiminin yürütülmesi gerektiği şeklinde bir kanun çıkarmıştı. Ancak 1977 yılında Ziaur Rahman’ın hükümete gelmesiyle bu kanun feshedildi. İlerdeki dönemlerde ise İslam, devletin resmi dini olarak kabul edildi. İslam’ın resmi din olarak kabul edilmesi

---

⁵⁷ James Minahan, *Ethnic Groups of South Asia and the Pacific: An Encyclopedia*, (California: ABC-Clio, 2012), 112.

⁵⁸ Moojan Momen; Smith Peter, “Baha’i History”, *Draft A Short Encyclopedia of the Baha’i Faith* 1/1 (2009), 88.

⁵⁹ Meer Mobashsher, “Bahai”, *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh* 2/1 (2012), 90.

Ershad döneminde gerçekleşti. Ershad döneminde 1988 yılında İslam, ülkenin resmi dini olmuştu. 2010 yılında sekülerizm yine anayasa maddeleri arasına dahil edilmiş ise de, İslam resmi din olarak devam ediyordu. İslam'ın resmi din olarak kabul edilmesi, halkın çoğunluğun Müslüman olmasına dayanmaktadır. Ülkede şeriata dayalı bir kanunlar topluluğun bulunmaması iç işlerinden çok dış işlerine dayanmaktadır.

Ülkenin tarihine bakılacak olursa; Bengal bölgesi eskiden beri dinler arası ilişkilerde barışı savunan bir bölgeydi. Pala imparatorluğundan başlayarak İngiliz sömürgecilerin bu bölgeye ayak basmasına kadar ülkede dinler arasın işbirliği vardı. Hatta farklı dinlerden olan bireylerin devlet işlerinde beraber çalıştığı da tarihi kaynaklara geçmiştir. Bunun için en güzel örnekleri Pala ve Mugal imparatorlukları teşkil etmektedir. Palalar Budizm'e göre hayat sürdürdüğü halde Hindulara karşı iyi davranırlardı. Aşoka da Budizm'i savunduğu halde Hindulara karşı şiddet uygulamamıştı. Aynı şekilde Mugal döneminde de İslamcı padişahlar hem Hindu hem de Budistlere karşı tolerans göstermiştir. Ancak İngilizlerin ayrımcılık politikaları bu durumu değiştirmişti. İngiliz sömürgesi döneminde bugünkü Bangladeş'in Batı bölgesinde Hindular ve Doğu bölgesinde Müslümanlar yaşarlardı. İngilizler Batı'daki Hindulara olumlu davranıp, devlet işlerinde yer tanırken Doğu'daki Müslümanlara karşı şiddet uygularlardı. Batı'daki Hindu zamindarlar, Doğu'daki Müslümanlar başta olmak üzere diğer insanlara karşı şiddet uygularlardı. Zamindarlık, İngiliz sömürgecilerce savunurdu. Zamindarlık, feodalizme benzer bir sistemdir. Buna göre arazi sahibi çiftçilere toprak sağlayacak ve çiftçiler bu toprakları ekip, biçip bundan elde edeceği karın çok azı alıp geri kalanı zamindara verecektir. Hindu zamindarlar ve İngiliz sömürgecilerin bu uygulamaları Doğu'daki halkı çok rahatsız ediyordu. Doğu'daki halkın çoğunlukla Müslüman olması bu uygulamanın dini ayrımcılık olduğuna dair düşüncelere neden oldu.

Hindu zamindarlar ve İngiliz sömürgecilere karşı zaman zaman sesler yükselmişti. Bunlardan biri "Faraizi hareketi"dir. Faraizi hareketi, Doğu bölgesindeki Müslümanların, Batı Hindu zamindar ve İngilizler tarafından işkenceden kurtulmak amacıyla ortaya atılmıştı. Hacı Şeriatullah tarafından başlatılan bu hareket, Bengal'in Doğu bölgesinde yaşayan Müslümanlar için ayrı ve özerk bir hayat tarzı savunuyordu. 1819 yılında bu hareketin temelleri açılmıştı. Hareket, hem Hindu zamindarlar hem de sömürgeci İngilizlerden ayrı olarak Bengal Müslümanlarına ait bir kimliğin peşinde çalışmaktaydı. Aynı davanın devamı olarak Dakka Nevabı Sir Khwaja Sâlimullah,

Bengal bölgesinin Hindistan'dan ayrılmasını talep etmişti. İngilizler “nebab”ın bu talebini geri çevirmedi ve “Doğu Bengal ve Assam” adlı bir bölgenin kurulmasına izin vermiştir. Bu parçalanma herkes tarafından olumlu karşılanmış değildi. Bu yüzden “Swadeshi hareketi”yle bu karar feshedildi. Bengal sonunda ayrılmayı başarmıştı ama bu ancak İngilizlerin çekildiği 1947 yılında gerçekleşti. Bengal bölgesinin Hindistan'dan ayrılması dini çoğunluğun yaşadığı bölgelere göre olmuştu. Bengal bölgesinde hem Müslümanlar hem de Hindular yaşıyordu. Müslümanlar Bengal'in Doğu bölgesinde, Hindular ise Bengal'in Batı bölgesinde yoğun olarak yaşamaktaydı. Bu yüzden Batı Bengal ve Doğu Bengal birbirinden ayrılmaya karar almıştı. Batı Bengal, Doğu Bengal'den ayrılarak Hindistan'la beraber kalacaktı. Doğu Bengal ise, Pakistan'la beraber olacaktı. Yani Doğu Bengal artık Doğu Pakistan olacaktı. Ayrılmada çoğunlukla din kriteri öne sürülmüş ise de, çoğunluk Müslüman olan “Malda” ve “Murşidabad” bölgeleri Batı Bengal'e verilmiştir. Öte yandan çoğunluğun Hindu olduğu “Khulna” ise Doğu Bengal veya Doğu Pakistan'a verilmiştir.

Doğu Pakistan, Batı Pakistan ile çok fazla çekişmede bulunmuştu. Özellikle Doğu Pakistan'ın yönetiminin Batı Pakistan tarafından yürütülmesi ve Batı Pakistan'ın Doğu Pakistan'da mutlak hükümetin sürdürmeyi amaçlaması, iki ülke arasında gerginliklere neden olmuştu. Bir ülkenin iki toprak bölümleri arasındaki ilişkiler kötüye gitmeye başladı. Bu ilişkiler birçok protesto ve propagandaya sebep olmuştu. Doğu Bengal'in içindeki siyasi durumların kötü gidişatı birçok insanı başka bir ülkeye göç etmeye sevk etmişti. Özellikle birçok Hindu, Batı ve Doğu Pakistan çekişmelerinden korkarak Hindistan'a gidip orada sığınak aramaya başlamıştı. Bengal halkı, Batı Pakistan'ın ayrımcılık ve ekonomik politikalarından çok kötü etkilenmişti. Bu yüzden Bengaller Pakistan'dan ayrılmayı ve kendilerine özerk bir hükümet kurmayı hedeflemişti. Bu hedefe ulaşmak için Bengallerin Pakistan'a karşı özgürlük savaşında katılması gerekirdi. Bengaller de bu savaş için hazırды. Bengaller 3 milyon şehitle kazandığı bu savaş sonrası kendilerine ait bir devlet kurmuştur. Bu devlet seküler bir devlet olarak tanınmıştı. Ülkede dini, ırksal ve cinsel bir ayrımcılık yapılmayacağı kararı verildi. Bu kriterlere göre bir anayasa da yazıldı. Ancak ilerdeki zamanda kanunlarda değişiklik geldi ve seküler bir Bangladeş dini bir Bangladeş olmaya eğilim gösterdi.

Ülkenin bağımsızlığı kazanması 1971 yılında gerçekleşti. Ülkenin ilk anayasası ise 1972 yılında kurulmuştu. Anayasada ülke yönetiminde dört devlet yönetim sistemin

kabul edileceği belirtilmişti. Bu dört ideoloji, ulusalcılık, demokrasi, sekülerizm ve sosyalizmdir. 1975 yılında ülkenin bağımsızlık sonrası ilk cumhurbaşkanı olan şeyh Mujibur Rahman'ın silahlı bir grup tarafından katledilmişti. Bu silahlı örgüt ülkede askeri kanunu ilan etmiş ve devletin anayasasını feshetmişti. Ancak çok geçmeden bu örgüt asker generali Ziaur Rahman tarafından bir darbe ile devletin başından indirildi. Ardından Ziaur Rahman, devletin cumhurbaşkanı ilan edildi. Ziaur Rahman anayasasındaki seküler bir devlet olma maddesinin yerine İslami bir devlet olma şuurunu yerleştirmişti. Dini eylemler ve inançlardaki bağımsızlığı kanunlardan kaldırmış oldu. 1977 yılında ülkenin anayasasında yapılan bu değişiklikler, ülkenin ikinci askeri lider olan Ershad döneminde yine devam edecekti.⁶⁰

---

⁶⁰ Heitzman & Worde, *Bangadesh: A Country Study*, 173.

1.3. BANGLADEŞ'TE DİNİ KURUMLAR

1.3.1. Kurum Nedir?

Toplum bilimi literatüründe günlük dilden farklı olarak kendine has bazı kavramlar mevcuttur. Bu kavramlardan bir tanesi de 'kurum' kavramıdır. Gündelik hayatımızda kuruma atfettiğimiz anlam, her hangi bir insan grubun yerine getirmek istediği işlevleri için bir araya gelmektir. Bununla genellikle bir topluluk ya da bir mekan kast edilir. Oysa sosyal bilimde kurum bir mekân veya kişi değildir. Sosyolojide kurum, toplum içinde örüntüleşmiş bir kültürdür. Sosyal kurum, insanın yaşam tarzını düzenleyen bir kurallar silsilesidir. Sosyolojideki kurum, insanların birlikte yardımlaşarak yaşamaların için kurulmuş yapılardır.

Bütün toplumlarda çocuk doğurma ve yetiştirme, evlilik, üretim ve dağıtma, giyecek ve barınak sağlama, dayanışma, dış tehlikelere karşı savunma, hayatlarının devamı için belli başlı becerileri kazanma gibi unsurlar mevcuttur. Bu unsurlar aile, okul, hükümet, mahkemeler gibi kurumlar tarafından yürütülmektedir. Bireyler bu toplumda yaşamak için bu unsurlara göre kendi hayatını düzenler. Herkes bu unsurların yerine getirmesi gerektiğini bilir ve bunu bir toplumsal görev olarak benimser. Bu görevlerin devlet içinde devam ettirilmesi için hükümet yasalar, yönetmelikler ve tüzükler gibi kuralları uygular. Toplum sadece bu görevlerden ibaret değildir. Yazılı olmayan kurallar, ilkeler, ahlakı değerler de toplumu oluşturur. Bu kurallar hem bireyin hem de toplumun devamlılığı ve korunması için kurulmuştur. İşte bu yazılı olan ve yazılı olmayan ve insanın temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan bu kurumlara toplumsal kurum denir. "toplumun yapısı ve temel değerlerinin korunması açısından zorunlu kabul edilen görece istikrarlı veya süreklilik arz eden kurallar topluluğu" dur.⁶¹

Joseph Fichter ise kurumu şöyle tanımlamaktadır;

---

⁶¹ Evner Özkalp, *Sosyolojiye Giriş* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 2001), 15.

“Sosyolojik açıdan kurum ne bir kişidir, ne de bir grup. Kültürün bir kısmıdır, insanların yaşam tarzlarının örüntüleşmiş bir parçasıdır. (...) açık ya da kapalı davranış örüntüleri kişilerin oynadığı sosyal roller ve kişiler arası çeşitli sosyal ilişkilerle ilintilidir; bu ilişkiler arasında ise sosyal süreçler bulunur. Sosyal ilişki ve roller, kurumun temel öğeleridir. Kurum, çoğunluğun paylaştığı ve bazı temel grup gereksinimlerinin karşılanması amacıyla yönelik, davranış örüntüleri bileşimidir.”⁶²

Bu tanımlardan anlaşılır ki kurum ya da toplumsal kurum belli bir eğitim veya siyasi kurumu ifade etmez. Mesela, ‘Polis Amca İlkokulu’ veya ‘ASBÜ’ kurumların birer parçasıdır. Yine AKP ya da CHP siyaset kurumun bizzat kendisi değil, onun birer parçasıdır. Aynı şekilde Diyanet İşleri Başkanlığı tek başına dini kurumu temsil etmez. Ona ek olarak, camiler, tekke ve zaviyeler, tarikatlar, doğum, sünnet, evlilik ya da cenaze törenleri de dini kurumun kapsamına girmektedir.

Bu toplumsal kurumlar bireylerin dışında birer toplumsal gerçeklikler olarak varlığını sürdürmektedir. Bu yüzden Durkheim toplumsal olguları şeyler olarak ele almamız gerektiğini savunur. Çünkü bu olgular maddi nesneler olmasa da onların varlığı maddi olgulara dayanmaktadır.

Toplumsal olgular, insanlar üzerine zorlayıcı bir etki icra edebilme özelliğine sahiptir. Fakat bu özellikler her zaman aynı surette görünmeyebilir. Toplumda zorlayıcı özelliği olan toplumsal olguların yanı sıra bazen de zorlayıcı gücünün olmadığı olgular da bulunabilir.

Durkheim toplumsal olguların kendilerine özgü bir var oluşunu savunur. Ona göre,

“Birey onları biçimlenmiş olarak bulur ve olmamalarını ya da olduklarından başka olmalarını sağlayamaz: demek ki, birey bunları hesaba katmak zorundadır ve bunlar toplumun kendi üyeleri üzerindeki maddi ve manevi üstünlüğüne çeşitli derecelerde katılmakta olduklarından, birey için bunları değişikliğe uğratmak bir o kadar zordur (imkânsız demiyoruz). Birey onların ortaya çıkışında bir rol oynar. Fakat toplumsal olgunun meydana gelebilmesi için, hiç değilse birkaç bireyin kendi aksiyonların birleştirmeleri ve bu bileşimin yeni bir ürün ortaya çıkarması gerekir.”⁶³

---

⁶² Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev. Nilgün Çelebi (Ankara: Attila Kitapevi, 1994), 119.

⁶³ Emile Durkheim, *Sosyolojik Metodun Kuralları*, çev. Enver Aytekin (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994), 29.

Parsons 20. yüzyılda kurumlar hakkında üç çeşit yaklaşım geliştirmiştir. Birinci yaklaşıma göre kurum, bireylerin kişisel çıkarları düzenleyen şeye verilen isimdir. Bireyler toplumsallaşma ile kurumların işlerini kolaylaştırır. Toplumsallaşma ve topluma katılma bireylerin kurumlardan faydalanarak bireysel çıkarların gerçekleşmesine yardımcı olur. Parsons toplumsal kurumun bir diğer tanımı da rol kavramına dayandığını savunur. Kuruma böyle bir tanım getirildiğinde kurumlar arası etkileşimleri istikrarlı bir şekilde ele almamız mümkündür. Parsons kurumsal gerçekliklerin değişkenlik ve esnekliği göz önünde bulundurarak toplumsal kuruma üç çeşit tanım getirir:

a) Toplumsal aktörlerin birbirine olan davranışlarını ve birbirinden olan beklentilerini tanımlayan ‘ilişkisel kurumlardır’.

b) Bir diğer toplumsal kurum ise aktörlerin davranışlarını meşrulaştırma açısından sınırlarını çizen ‘düzenleyici kurumlardır’.

c) Toplum tarafından kabul gören ve aktörlere sınır tanımayan açık olan bütün davranışları belirleyen üçüncü kurum ise ‘kültürel kurumlar’dır.

Parsons’un başka bir görüşüne göre kurumu; kültür ve toplum arasındaki ayrıştırmalarda bir arabuluculuk işlevi gören olgu olarak tanımlamamız mümkündür. Parsons’un tanımları Durkheim’de de olduğu gibi kurumun yapısal-işlevsellik yönü yoğun basmaktadır.

İnsan canlılar âleminde kendine özgü bir varlığa sahiptir. Aristo da insanın düşünen hayvan veya canlı diye tarif eder. İnsan dışında bütün canlılar kendi yapıları gereği kapalı ve belirlenmiş bir donanımına sahiptir. Bütün hayvan kendi kendine oluşturduğu ilişkiler düzeni sayesinde beraber ve belli bir mekân ve zamana aittir. İnsan ise tam tersine hiçbir yerle kapalı olmayan ve dünyaya açık olan bir varlıktır.⁶⁴

“Dünyaya kapalılık” ve “dünyaya açıklık” nedir? Dünyaya kapalılık, kavramı hayvanlar için kullanılır. Hayvanlar coğrafi olarak bedenen yer değiştiriyorlar. Ancak bu kavramdan kasıt yer değiştirmek veya başka yerlere göç etmek değildir. Dünyaya kapalılık hayvanların çevreyle kurdukları ilişkilerin sabit olmasıdır. Bu sabitlik hayvanın

---

⁶⁴ Peter Berger - Thomas Luckmann, *Sosyal Gerçekliğin İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*, çev. Vefa Saygın (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 72.

biyolojik bir özelliktir. Buna karşılık dünyaya açıklık ise insana ait bir özelliktir. Nitekim insan hayvandan farklı olarak daha geniş ve sürekli değişip çeşitlilik gösteren bir çevre oluşturabilir. Biyolojik olarak bir hayvan dünyada gerekli olacak özellikleri anne-karnında kazanır. İnsan çocuğu ise ana-karnında kazandığı biyolojik özellikleri doğumdan sonra da geliştirmeye devam eder.⁶⁵ Şu halde insanın bir yandan çevreyle ilişkisi sürerken, öte yandan biyolojik olarak gelişmeye devam eder. Başka bir ifade ile açıklamamız gerekirse, insan sadece kendisinin etrafında bulunan çevre içinde değil, aynı anda bireyin ötekiler ile kuracağı ilişkileri düzenleyen kültürel ve sosyal etkileri içinde de yaşar. Belirli sosyal düzenlemeler insan çocuğun hayatta kalması için gereken düzenlemeleri ortaya çıkarır. Dolayısıyla insan doğuştan ölüme kadar sürekli bir sosyal belirlenmelere tabii kalmaktadır.

İnsan kendi üzerinde etkili bulunan çevre güçlerine karşı bazen ‘yoğrulabilirlik’ durumuna düşer. İnsanlaşmanın yolları çoktur ve çeşitlidir. ‘İnsan olmaklık’ sosyo-kültürel olarak değişkendir. Ancak insana sosyo-kültürel oluşumlara izin veren antropolojik sabiteleri baz alırsak bir insan doğasından bahsetmemiz mümkündür. İnsan için kendisine ait bir doğadan bahsetmek ne kadar doğru ise, insanın kendi doğasını kendisi yarattığını söylemek de o kadar doğrudur.⁶⁶ Berger ve Luckmann’a göre insan daimi ve zorunlu olarak kendi kendini üretir. İnsan kendisinde var olan sosyo-kültürel ve psikolojik özellikler sayesinde hep kendine bir çevre oluşturur.

Genel olarak kurumlar da insanın ürettiği bir şey olup, insanı etkileyen, insan olmadan var olmayan ve insan ile diyalektik bir ilişki kuran kurumlardır. Bu kurumlar en az iki bireyin karşılıklı etkileşimle de meydana gelebilir. İki kişi arasında gerçekleşen eylemler de belli bir tiplendirmeye girer. Şöyle ki, Ahmet ve Mehmet diye iki birey olsun ve bunlar birbiriyle etkileşim halinde olsun. Bu durumda Ahmet Mehmet’i ya da Mehmet Ahmet’i gözlemler, biri diğerinin yaptığı eylemlere birer değer yükleyip o eylemleri tekrarlar. En sonunda ise bir konsensüse varırlar. Ahmet ve Mehmet birer çocuk olsa ve kendilerine göre oynamak istediği bir oyuna böyle kuralları yüklerse ve sonunda her ikisi

---

⁶⁵ Berger ve Luckmann’ia göre; Adolf Portmann, insanoğlunun doğumdan sonar bir senelik sürdürdüğü sürcei “rahim-dışı baharı” olarak adlandırmaktadır. Bkz. Sosyal Gerçekliğin İnşası, s. 73.

⁶⁶ Peter Berger - Thomas Luckmann, *Sosyal Gerçekliğin İnşası*, 75.

de buna rıza gösterirse, bu kurallar oyuna sonradan girenler için zorunlu olacaktır. Hâlbuki bu kurallar Ahmet ve Mehmet tarafından keyfî olarak ortaya atılmıştı.

1.3.2. Kurum (Institution) ve Örgüt (Organization) Arasındaki Fark Nedir?

Örgüt kelimesinin İngilizcesi ‘organization’ dur. Kelimenin aslı “organ”dır. Organ, belli bir işle meşgul olan bir bütünün parçası demektir. "Bir makinanın, bir toplumun, bir canlının organı; onun belli bir iş yapan ve yaptığı bu işle bütünü tamamlayan parçası."⁶⁷ Organizma, “çeşitli organlarıyla bir bütün oluşturan canlı düzen” iken, kurum “toplumsal organizma”dır. Kurumlar belli bir toplumsal düzeni sürdürmek amacıyla kullanılan araçlardır. Organizasyon ise toplum içinde sonradan kurulmuş ve belli amacı hedefleyen “iradeli kurumlar”dır.

İkisinde de amaç ve istek farklılık mevcuttur. Amaçları farklı olmasına rağmen ikisini de tanımlarken kullandığımız en önemli kavram “organ”dır. Toplumsal kurumların özellikleri:

- a) Toplumsal kurumlar evrenseldir. Nitekim her toplumda toplumsal kurumlar bulunmaktadır.
- b) Toplumsal kurumların bir diğer önemli özellik ise, bunların toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla doğmalarıdır. Yine toplumsal kurumlar, toplumsal ihtiyaçlarını gidermek için çalışır.
- c) Bir toplumsal kurum, toplumdan topluma ve zamandan zamana biçimsel ve işlevsel değişiklik gösterebilir.
- d) Toplumsal kurumlar bir bütünlük içerisinde. Bu yüzden her hangi bir toplumsal kurumda görünen değişiklik diğer toplumsal kurumları da etkiler.
- e) Her ne zaman toplumda yeni ihtiyaçlara maruz kalınırsa, yeni kurumlar ortaya çıkmaya başlar.
- f) Aynı şekilde toplumda artık ihtiyacı kalmayan toplumsal kurumlar da yavaş yavaş ortadan kalkmış olur.

---

⁶⁷ Levent Gedizlioğlu, “Kurum ve örgüt”, *Mimarlık* 1/1 (1996), 268.

- g) Toplumsal kurumlar, değişmede birbirinden farklı hız gösterir. Bir toplumsal kurum hızlı değişirken diğer bir toplumsal daha yavaş değişim gösterebilir. Örneğin ekonomik kurumların zaman içinde daha hızlı değiştiği görülmüştür. Banka gibi ekonomik kurumlar teknolojinin değişmesiyle kendi işlevlerinde de değişiklik getirmeye başlatmıştır. Mesela insanlar bankaya gidip sıra beklemesinler diye ATM'ler açıldı. Şimdi ise insanlar ATM'ye dahi gitmeye mecbur kalmasinlar diye Online bankacılık açıldı. Bunun dışında restoranlar daha fazla müşteri kazanabilmek amacıyla müşterinin istediği yere yemek götürme servisleri başlattı. Bu ve bunun gibi birçok değişim örneği ekonomi başta olmak üzere birçok alanda görebiliriz. Ancak dini kurumlar için böyle bir şey söz konusu değildir. Dini kurumlar da insanların isteği üzere bazı değişiklikler getirir. Ancak bu değişikliğin hızı yavaştır.
- h) Toplumsal kurumlar her zaman birbirleriyle bir etkileşim içindedir.
- i) Toplumsal kurumlar uzun bir sürede devam eden kurumlardır.
- j) Her toplumsal kurum farklı önem arz etmektedir. Kurumların önemi toplumdan topluma değişmektedir. Bazı toplumlar ekonomik kurumlara önem verirken, bazı toplumlar dini kurumlara daha önem verir. Özellikle Avrupa merkezli toplumlar ekonomik kurumları ön plana çıkarırken, Doğu toplumlarında dini kurumlar ön plandadır.
- k) Bütün toplumsal kurumların belli başlı işlevleri vardır. Ancak bazen bir toplumsal kurum başka bir toplumsal kurumun görevini üstlenebilir. Mesela eğitim kurumları zaman zaman ailenin, bazen aile eğitim kurumlarının işlevini üstlenebilir.

Toplumsal örgütlerin özellikleri:

- a) Toplumsal örgütlerde birey veya üyeler birbiriyle etkileşim halindedir. Toplumsal kurumlarda ise böyle bir durum söz konusu değildir. Bir toplumsal kurum olan eğitim kurumuna bağlı olan bireyler birbiriyle etkileşim halinde olamazlar. Zaten onların her an etkileşim halinde olmak zordur.
- b) Toplumsal örgütlerde bireyler ortak bir amaca doğru ilerler. Herkes aynı amacı benimserler.
- c) Toplumsal örgütlerde bireyler kendilerini kuruluşun bir parçası olarak görür. Kuruluşun geleceği için istekli olarak çalışırlar.⁶⁸

---

⁶⁸ Sosyolog, "Toplumsal Kurum ve Örgüt Nedi?" (Erişim 20 Nisan 2018).

1.4. Kurumların Tasnifi

Bütün toplumlar, kendi ihtiyaçlarını gidermeyi ve toplumsal ilişkileri yürütmeyi amaçlar. Toplumlar bu amaçlara ulaşabilmek için belli rolleri, işleyişleri ve ilişkilerini kurumsallaştırır. Ancak her toplum kendine has doğal, sosyal çevre ve kültürel özelliklerine bağlı kalarak niteliksel ve niceliksel farklılıklar gösterir.

Toplum biliminde toplumsal kurumlar evrensellik, zorunluluk ve önemlilik özelliklerine göre bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu kurumlar arasında sıraya ilk gelen kurum ailedir. Aileler çocukların doğumu, bakımı ve yetiştirilmesi ile ilgilenir. Diğer bir toplumsal kurum ise eğitimidir. Eğitim bireylerin sosyalleşme açısından önemli rol oynamaktadır. Toplumun üretim ve tüketimi sistemli bir şekilde karşılayan kurum ise ekonomi kurumudur. Kamu düzeni, iç ve dış güvenliliğini sistemli bir şekilde sağlayan kurum ise siyaset kurumudur. Diğer önemli bir kurum ise din kurumlarıdır. Dini kurumlar bireylerin içinde yaşadıkları dünya başta olmak üzere, kendilerine garip gelen doğa olaylarını ve toplumsal süreçlerini anlamlı kılmaya çalışan bir toplumsal kurumdur. Bunun dışında bireyin kutsal ihtiyacını da karşılar.

Her toplum içinde bu kurumlar arasında diğerlerine göre daha fazla önem kaydetmiş kurumlar bulunabilir. Bir toplum için eğitim kurumu daha önemli olurken, başka bir toplum için din kurumu daha fazla önem gösterebilir. Her birey için geçerli olan ‘anahtar rol’ kavramı gibi her toplum için farklı kurumlar ‘anahtar kurum’ görevini üstlenebilir.

1.5. Kurumların İşlevleri

Kurumlar insanların gerçekleştirmek istediği hedeflerine ulaşmasına yardımcı olur. Örneğin, aileler çocuğun topluma uygun bir şekilde büyümeyi hedefler ve aile

kurumu da bunu gerçekleştirme için uğraşır. Kurumlar aynı zamanda insanların toplumsal davranışlarına uymayı kolaylaştırır. Kurumlar insanlar doğmadan önce toplumda bulunurlar. İnsanlar bydke toplumsal kurumları her an hazır bulurlar. Bu da insanları sıfırdan yeni düzenler kurmaya mecbur bırakmaz. Sosyalleşme sürecinde birey toplumsal kurumlar aracılıyla nasıl toplumda davranacağını öğrenir.

Toplumsal kurumlar, bireylere önceden hazırlanmış belli toplumsal roller ve toplumsal ilişkiler kılavuzu sağlar. Birey çoğu kez hangi toplumsal alanda hangi davranışın beklendiğini kestirebilirler. Bunlar toplumsal kurumların sunduğu roller ve insanlarla olan ilişkilerden dolayı elde edilir. Örneğin bir ğretmen, avukat, doktor ya da bir aile bireyi olarak toplumun bizden beklenen davranışları biliriz ve bu beklentileri gerçekleştirmek doğrultusunda çalışırız.

Kurumlar belli bir topluma ait kültür ve değerlerinin de devamı için işlevler gerçekleştirir. Bizim davranışlarımızın sağamlık ve süreklilik bu toplumsal kurumlar sayesinde gerçekleşir.

Bunun dışında “kurumlar, toplumların sistemli beklentilerini içerirler”.⁶⁹ Kurumlar bireylere sistemli bir düzene göre yaşamaya zorlar. Bunun sonucunda kurumların istedikleri gibi birey hareket eder. Kurumun bireyden istediği veya talep ettiği belli davranışları bireyler yerine getirmeye mecbur kalır. Bu şekilde kurumlar insanları kontrol etmeyi başarır. Toplumsal kurumların insanları kontrol edebilme özelliği toplumun devamlılığı için önemli bir işlev olarak görülürse de, kurumların toplumlarının değişimine ve ilerlemesine engel teşkil edeceği gerekçesiyle onun olumsuz yönü de vardır. Toplumsal kurumların böyle bir özelliğe sahip olması bazen bireylerin sosyal kişiliklerini de engelleyebilir. Kurumların olumsuz bir yönünü kabul etmeyip ona karşı gelen bireyler de diğerler tarafından uyumsuz kişiler olarak görülür. Kurumların disiplinleri ve bireylerin özgürlükleri bu yüzden zaman zaman birbirine karşı gelecek şekilde çatışmalar yaşanır.

---

⁶⁹ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, 122.

1.6. Bir Sosyal Fenomen Olarak Din Nedir?

Dini kurumları sosyoloji açısından ele almamız, dini kurumlara farklı açılardan bakmamıza imkân sağlar. Sosyologların dini konularda konuştukları şeyler herkes tarafından bilinen şeyler olarak görülebilir. Sosyologlar da toplumsal sınıflardan bahsederken birçoğunun bu sınıflardan haberdar olduğunu bilirler. Örnek vermek gerekirse dini müesseseler de herkes tarafından bilinen şeylerdir. Mesela herkes dinin ne olup olmadığını, dinin ne tür iddialarının olduğunu ve dini müesseselerinin ne yaptığını bilir. Burada sosyologların işleri gereksiz gibi gelebilir. Zira sosyologlar hep herkesin bildiği konular üzerine konuşur. Herkesin bildiği konusundaki iddia bir yere kadar doğrudur. Toplumsal bir hayatın parçası olarak herkes din hakkında bazı şeyler bilebilir. Ancak mesele bu eylemlerin arkasındaki sebeplerdir. Sosyologlar herkesin bildiği toplumsal sınıflardan bahsederken, çoğunun bilmediği bu toplumsal sınıfın arka planından da bahseder. İşte bir sosyolog ile sosyolog olmayan biri arasındaki fark buradadır.⁷⁰

Dinin sosyolojik olarak ele alınması demek dini bilimsel olarak ele almak demektir. Burada tarafsız olmak en önemli husustur. Max Weber'e göre bir şeyin bilim olabilmesi için ona "değerden-bağımsız" olarak yaklaşılması gerekir. Her şeyden önce din önemli bir sosyal fenomendir. Sosyologlar da bir dine inanan insanların diğer dinlere inanan insanlardan nasıl ayrıldıklarını araştırır, ancak hangi dinin diğerlerinden üstün olduğunu söylemez.⁷¹

Dinin bir tanımını yapmak son derece zordur. Bunun nedeni dinin çok boyutlu olmasıdır. Birçok sosyoloğun din hakkında birçok tanım olmuştur. Peter Berger dini, "bir toplumdaki fertlerin en yüksek iyi olarak kabul ettikleri her şey" olarak tanımlar.⁷² Buna göre din belli bir toplumun en çok değer verdiği olgudur. Alman bilim adamı Rudolf Otto ise, dini dışarıdan gelen etkilerden arındırarak iç tecrübeleriyle tanımlar. Ona göre din "kutsalın tecrübesidir". Bu rasyonel düşüncelerden öte bir tecrübedir. Yani kutsallık insanı boyutları aşan bir şeydir.

---

⁷⁰ Peter Berger, "Dini Kurumlar" *D.EÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (1995), 426.

⁷¹ Berger, "Dini Kurumlar", 427.

⁷² Berger, "Dini Kurumlar", 428.

1.7. Dinin Toplumsal İşlevleri

Dinin toplumsal olan işlevlerinden çok dinin toplumda devamlılığını sağlayan işlevleri sosyologların dikkatini çeker. Sosyologlar, topluma faydası olmayan mistik bir hayat sürdürenlerden uzak durur. Dini işlevlerden bazıları toplumu iyi yönde etkilerse de, dinin bazı işlevleri toplumu olumsuz etkileyebilir. Buna bir örnek olarak Aztekleri gösterebiliriz. Aztek imparatorluğunun bir dini işlevi vardı. Onlar tanrılarına topluca insan kurban ederlerdi. Bu kurban edilecek insanları da genelde Meksikalılardan seçerlerdi. İspanyolların kıtaya gelmesiyle, Meksikalılar bunu Azteklerden kurtulmanın bir yolu olarak gördü. Meksikalılar Azteklerden kurtulmak için İspanyollarla işbirliği yaptı ve Aztekleri düşürdü. Bir dini gelenek Azteklere pahalıya mal oldu.⁷³

Dinin önemli bir işlevi de birleştirici olmasıdır. Durkheim dinlerin insanları bir araya getirme gücüne hayran kalır. Her toplumda çatışmalı ve farklı dünya görüşü taşıyan insanlar nasıl olur da bir araya getirilebiliyor. Burada dinin rolü kutsallık taşımasıdır. Herkes tarafından üstün sayılan din toplumsal hayata değerler biçmektedir. İnsanın her türlü günlük işleri dinle bağlandığında insanlar dini emirler gereği birbiriyle birlikte yaşamaya özen gösterirler. Din sembollerle insanları bağlamaktadır. Bütün sosyal ilişkiler bu sembollere bağlıdır. Din sembolik bir bütünleştirici olarak işlevini tamamlar. Mesela dini festivaller herkesin toplandığı bir yerdir. Bu festivalin kendisi ise bir dini semboldür. Bu dini semboller şeklindeki festivaller genellikle kral veya toplumun başındaki kişi tarafından gerçekleştirilir.

Dinin diğer bir toplumsal işlevi ise toplumsal kontroldür. Din bu işlevi sayesinde insanların toplumsal kurallara uymasına yardımcı olmaktadır. Dinin iki türlü toplumsal

---

⁷³ Berger, “Dini Kurumlar”, 431.

kontrolü vardır, birincisi dış kontrol ve ikincisi ise iç kontroldür. Dış kontrolden kasıt dinin meşrulaştırma gücüdür. Meşrulaştırma ile din toplumda kendi kontrolün haklı olduğunu gösterir. Bunun dışında yine din kendini açıklar ve rasyonalize eder. Çünkü güç ve imtiyaz dinin hakla elde ettiği bir şeydir. Ancak dini kötüye kullanmak isteyenler dinin bu haklı olarak güçlü olma yönden faydalanırlar. Bu fırsatçılar yaptıkları işlerde kendilerini haklı gördüğü için onu yapmadan çekinmezler. Din kendi iktidarını da meşrulaştırır. Toplumda evlilik, mülk edinme gibi meseleler güçlü bir dini meşrulaştırma ile gerçekleştirilir. Toplumsal meşrulaştırma ile toplumsal kontrol birbiriyle bağlıdır. Toplumun kontrol edilmesi dini bir meşrulaştırma ile uygulanabilir.

Din ve devlet birbirine yardımcı olacak şekilde çalışırlar. Dinin işlevi ulusun devamlılığını sağlamak açısından çok önemlidir. Din bir kanunu meşrulaştırarak yürürlüğe koyarken, devlet aynı kanunu yasama gücü ile yürürlüğe koyar. Ancak din ile devlet arasındaki fark içselleşmededir. Dindeki kurallar kişinin vicdanında köklü bir yer edinmiş durumdadır. Gerçekte de bir kural insanın vicdanında yer edinmezse o kuralın uygulanması kolay olmaz.

Toplumsal yapılandırma dinin toplumsal işlevlerindendir. Din meşrulaştırma gücüyle toplumun yapılandırmasında rol oynar. Din bu yapılandırmayı kendi faydaları için de yapabilir. Mesela Hint kast sistemi siyasi liderlere avantaj sağlanmak için Brahman ruhbanlık tarafından ortaya atılmıştır. Dini kötüye kullanmak isteyenler din sayesinde toplumda böyle bir sınıf yapılanmasına imza atabilirler. Anlaşılan o ki, din bir çamur parçası gibidir, ona neyin şekli verilirse onun şekline bürünür. Onu iyiye kullanırsak toplum içinde birlik ve beraberliği sağlamış oluruz, aksine kötüye kullanırsak toplum içinde sınıfsal ayrımcılık meydana gelecektir.

Sekülerizmin dinin yerine geçeceği düşünülmüşse de din hala kendi üstünlüğünü sürdürmektedir. Dünyanın hemen hemen her yerinde teknoloji, kapitalizm, sekülerizm artış göstermiştir. Ancak din de aynı zamanda hızla etkisi artırmaya devam etmiştir. Hatta birçok yerde yeni dini kurumlar açılmaya başlamıştır. Toplum bilimcilere göre 1970'li yıllardan sonra şimdiye kadar din yine toplumda büyük bir rol oynayan faktör haline gelmiştir. Post-modern dönemde dinin öneminin bu kadar artması rastgele bir olay değildir. Modernizmin sebep olduğu endüstriyalizm, kapitalizm ve teknolojik gelişme, devletleri birbiriyle mücadele etmesine zemin hazırlamıştı. Devletlerarası meydana gelen

art arda sıralan dünya savaşlar, modernizmi insanların gözünde soğutmuştu.⁷⁴ Özellikle ABD’de muhafazakar ve evanjelik hareketlerin artması, Afrika, Asya ve Güney Amerika ülkelerinde Pentekostalizmin çoğalması, İslam dininin dünyanın her köşeye yayılması dinin çoğalmasına örnek teşkil etmektedir. Din aynı zamanda ticaret alanında da etkisini artırmıştır. Birçok yerde dini ayinler alış-verişi artmıştır. Onun dışında toplumsal kalkınmaya etki eden dinler, dindarları toplumsal alanda yatırım yapmaya teşvik etmektedirler.⁷⁵

Dinlerin toplumsal alanlarda ve toplumsal kurumlarda bu kadar etkili olmasına rağmen birçok birey ve kurum dinin toplumsal etkisini görmezden gelmeye çalışırlar. Hâlbuki çalışma alanlarında işçi ve işverenlerden etik kurallara uygun davranma bekleme olayı bile dinle alakalıdır. İşletme, iktisat ve uluslararası ilişkiler vb. dallarla uğraşanların dini göz ardı etmelerin sebebi tam olarak belirlenmez. Belki onlar, toplumsal kurumların dini etkisini gözden kaçırmışlar, ya da din hassas bir konu olduğu için onlar dinle uğraşmak istemiyorlar.

1.8. Din ve Dini Kurumların Sosyolojisi

Din sosyolojisi yeni bir kavram veya alan değildir. Din sosyolojisinin kökü sosyoloji biliminin başlangıcına kadar uzanmaktadır. Sosyoloji modernizm, teknoloji, bireysellik, sosyalizm, kapitalizm gibi konuları çalışma alanı edinirken dini de bunların arasına eklemiştir. Çünkü din olmadan bu alanları en iyi bir şekilde çalışma kolay değildir. 20. yüzyılda din sosyolojisi Avrupa’dan başlayarak ABD’ye kadar ve ondan sonra dünyanın her yerinde yayılmaya başlamıştı. Bu dönemlerde din adına yürütülen çalışmaların çoğu sömürgecilik amacı güdüyordu.

Klasik sosyologlar, özellikle Weber, Marx ve Durkheim gibi sosyologlar din ve dini kurumların topluma önemli etkileri olduğunu savunuyordu. Stark gibi bazı

---

⁷⁴ C. Smith, “Future directions in the sociology of religion”, *Social Forces* 86/ 4 (2008), 1561.

⁷⁵ W.T. Proffitt - A. Spicer, “Shaping the shareholder activism agenda: Institutional investors and global social issues”, *Strategic Organization* 4/2 (2006), 166.

sosyologlar ise dinin önemini görmezden geliyorlar. Ona göre bizim “eskilere tapma”dan uzaklaşmamız gerekir. Bugünkü sosyal bilimciler din sosyolojisinden bahsederken ilk sosyal bilimcilerin din ile ilgili yaptığı yorum ve görüşler üzerinden gitmektedir. Bu görüşler tam olarak bugünkü dini durumları anlatmasa da, bugünkü dinlerin büyük bir kısmını kapsamaktadır. O yüzden klasik sosyologların din hakkında söyledikleri bazı görüşlere değinmekte fayda vardır.

İlk olarak, Marx’a göre din ve ekonomi birbiriyle bağlı iki olgudur. Dolayısıyla ekonomiden ayrı dinin toplumsal hayattaki konumunu anlamak kolay değildir. Marx, dinin bir afyon olduğunu düşünür. Ona göre, din halkı yabancılaştıran bir olgudur. Din bir yandan insanların gözünü kamaştırırken, diğer yandan kapitalizmi geliştirir. Yine din, özel mülkiyeti savunup kapitalistlerin haklı olarak üretim araçlarını elde bulundurduğunu halka inandırır. Ona göre, din üretim araçları elde bulunduranlar için çalışırdı. Sadece onlar çalışmaz, aynı zamanda din üretim araçlara sahip olanlara yeni fikirler üretmeye de fırsat sağlardı. Başka bir deyişle, din elitlerin halkı kontrol etme aracıydı.

Marks’ın din hakkında yaptığı bu araştırmalar iki önemli eleştiriyle karşı karşıyadır. Bunlardan ilki dinin rolü hakkındadır. Marx, dinin insana zulümlere karşı savaşmak için birleşme sağladığını kaçırmıştır. Zira tarihte birçok zulme karşı halkı ayaklandıran din olduğu görmekteyiz. Dini duygular, halkın kalbinde yer edindiği için tarihten şimdiye kadar insanlar din adına birçok hareket, ayaklanma ve kalkınmaya imza atmıştır. İkinci eleştiri ise, dinin etkisi hakkındadır. Tarihte elit toplumlarının dinden en çok etkilenen olduğu görülmüştür. Dolayısıyla elitlerin dini kullanarak çalışanları kontrol etme olayı biraz şüpheli kalır. Zira normal halk elitler kadar dine bağlı olmadığı için örnekleri bilinmemektedir.

Weber’e göre ise din ve toplum birbirinden tamamen ayrı fenomenlerdir. Ona göre din, kendi kendini yürüten bir olgudur. Dinin kendine özgü etiği vardır. Weber de Marx gibi din ve toplum hakkında iki önemli görüşe sahiptir. Weber’in birinci görüşü onu en çok andıran konudur, o da “Protestan Ahlakı”dır. Ona göre Protestan doğan birçok kişi ve pratik bir araya gelip geleneksel ekonomi düzenini bozup yeni bir ekonomi düzenine imza atmıştır. Bu yeni ekonomik düzen kapitalizmin temellerini atmıştı. Protestan ruhu çalışmayı dinin önemli bir unsuru olduğunu kabul etmiştir. Onlara göre tanrıya hizmet ancak çok çalışarak olabilir. Weber’in ikinci önemli görüşü ise,

karşılaştırmalı bir sosyoloji biçimi geliştirmesidir. Ona göre, din ve toplumu anlamak bu iki olgu ayrı ayrı ele alınırsa kolaylaşır. Ona göre, her dinde özel statü ve yaşama sahip bireyler mevcuttur. Bu dindeki insanlar birbiriyle işbirliği yaparken, diğer dinlere sahip insanlardan uzak durmaktadır. Weber'e göre, bir dinin başrolünde olanların hayat tarzları o dinin temeli oluşturur. Aynı zamanda o dinin çerçevesinde bulunan kültür ve gelenekler de bu din adamları tarafından sürdürülür.

Durkheim, dine onun yapısal-işlevsel boyutlarından yaklaşır. O dinin toplumda nasıl bir rol oynadığına bakar. ⁷⁶ Durkheim'e göre dinlerin 4 önemli özelliği vardır. Bunlardan birincisi dinlerin kolektif bilinç sağlamasıdır. Yani dinlerin bireyleri bir araya getirebilme olayıdır. İkincisi, dinler inanç ve pratikler üstüne kuruludur. Üçüncüsü, dinlerin sihir gibi olmamasıdır. Dinlerin gerçek ve etkili olmasıdır. Dinlerin dördüncü özelliği ise, dinlerin kutsal ile kutsal olmayan arasında temel kriter olmasıdır. ⁷⁷ Kutsal olan şeyler günlük hayatın dışındadır. Hayatta fiillere ve maksatlara götüren ise profan olandır. Şeylere kutsallık ise halk tarafından verilir. Halk tarafından tekrarlanan bir olay bir süre sonra kutsallık kazanabilir. Kutsal olan şeyler herkes tarafından kabul edilir. Çünkü dinin kolektif bir boyutu vardır. Kutsal kabul edilen bu şey ise kolektif şuuru kazanarak totem haline gelir. Böylece kolektif olan şeyler, kategorik olarak bir dizi kurallar boyutunu alır ve bir toplumun mantıksal sistemini kurar. Durkheim'in çalışması da eleştiriyeye alınmıştır. Zira o, dini sadece sembolik olarak ele almıştır. ⁷⁸

Dini kurumlar hakkında önemli bir teori ise kilise-sekt teorisidir. Özellikle Troeltsch tarafından kilise-sekt paradigması yayılmıştır. Kilise-sekt tipolojisi, kilise ve sektleri kendi etki alanları içinde onları sınıflandırır. ⁷⁹ Dawson'a göre kilise ve sektlerin özellikleri şu şekildedir. İlk olarak kilise mensupları bir inanç üzere doğarlar. Onlar bu inancı anne-babadan alırlar. Bu yüzden onlarda çoğunlukla kendi inancını kendi seçenlerin sayısı azdır. Bunun aksine sektler, yetişkinlik döneminde kendi düşüncesini değiştirmiş kimseler tarafından kurulur. İkincisi, kiliseler heterojen ve içerici bir görüşe

---

⁷⁶ G. Davie, "Sociology of Religion", *The Blackwell companion to the study of religion* 1/2 (2006), 171.

⁷⁷ W. Ramp, "Durkheim and after: Religion, culture and politics", *The new Blackwell companion to the study of religion* 1/2 (2010), 52.

⁷⁸ Davie, "Sociology of religion", 175.

⁷⁹ R. Robertson, *The sociological interpretation of religion* (New York: Schocken, 1970), 76.

sahipken, sektler homojen ve dışlayıcı bir politika yürütmektedir. Kiliseler, yaygın toplumsal değerlere destek verir, sektler ise radikal ve dominant toplumsal değerleri önemser. Dolayısıyla kiliseler daha çok tolerans gösterirken, sektler sert ve değişmezdirler. Dördüncüsü, kiliseler bürokratik ve hiyerarşik bir sistemle yürütülür. Onların liderleri tecrübe ve uygunluk açısından seçilir. Öte yandan sektlerde ise işler enformeldir. Onların liderleri güç, yetenek ve beceri özelliklere dayanılarak seçilir. Onlarda karizmatik bir lider şekli vardır. Son olarak, kiliseler ritüel ve dogmalara dayanırken, sektler ani hareketlere dayanırlar. Sektler bazen anti-ritüel olabilir.⁸⁰

Sektlerin özünde Dawson'un saydığı bu özellikler bulunsa da, sektler zamanla birçok konuda değişikliğe uğrayabilir. Zamanın geçmesiyle sektlerin kurumsallaştığını görmekteyiz. Zamanla bu sektler heterojen, tolerans, ölçülü, bürokratik, resmi ve dogmatik birer kuruma dönüşebilir. Yaklaşım yarım asır sonra sektler ayrıldığı ana kiliseler gibi bir hal alır. Kilise-sekt teorisi de bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Bunlardan en önemlisi şudur, bu teorinin tarihte Avrupa Hristiyanlığın nasıl kurumsallaştığını gösterir. Ancak bu şimdiki dini kurumlarla din arasındaki bağı açıklamaz.

Dini Kurumların Stratejileri ve Performansları

Dini kurumlar, birçok siyasi ve toplumsal analist tarafından kaynak ve üyeleri artırmaya çalışan birer yarışmacı olarak tanıtılmıştır. Dini kurumlar diğer kurumlar daha güçlüdür. Zira bir tek ideolojiye bağlı olanların sayısı, birçok ideolojiye bağlı olanların sayısından yüksektir. Bunun tam tersine, farklı dini grupların yarıştığı bölgelerde dini etkinliklerin fazla olduğunu söyleyen toplum bilimciler de vardır. Bunlar arasında Finke ve Stark bazılarıdır. Miller'e göre dini kurumlar arasında çatışma kaçınılmazdır. Dini kurumlar arasında düşmanlık bazı zamanlar aşıkardır.⁸¹

---

⁸⁰ L. Dawson, "Church-sect-cult: Constructing typologies of religious groups", *The Oxford handbook of the sociology of religion* 1/1 (2011), 525.

⁸¹ K.D. Miller, "Competitive strategies of religious organizations", *Strategic Management Journal* 13/2 (2002), 435.

Miller'e göre dini kurumların avantajları üç temele yerleştirilmiştir. Bunlardan birincisi, kurumların hareketleri ve işlevleri kanuni olarak algılanması. İkincisi, bu kurumların koruduğu kaynaklar az ve özeldir. Üçüncüsü ise, kurumların özel üyeleri kurum içine alabilme becerisidir. Dini kurumlar bu avantajlara dayanarak diğer kurumlardan üstünlük kazanır. Bu avantajlar dini kurumları kendi yürürlüğüne katkı sunar.

Özel girişimcilik ile dini kurumlar arasında bir bağ bulunmuştur. Özel girişimcilik; kendi maddi durumunu geliştirmek için yenicilik, aktiflik, yarışmacı agresiflik, risk alıcı bir politika izlemesidir. Özeli girişimciliğe imza atanlar, kendi çevresini geliştirmek ve kendi ürününü popülarize etmek amacıyla dini kurumlarla iş birliğe girer. Bu durumda her iki tarafı da biri diğerinden katkısından faydalanır.

Dini kurumların ilk açılış sırasında ve kurumun devlete resmi kayıt yaptırırken gösterdiği ve söylediği misyonu ve vizyonu zamanla değiştiğini gözlemlemekteyiz. Zaman zaman dini kurumlar kendi hedeflerini duruma göre değiştirirler.

Dinin Diğer Toplumsal Kurumlarla İlişkisi

Dini Kurumlara geçmeden önce dinin diğer kurumlarla ilişkisini ele almak dini kurumların çerçevesini daha iyi anlamamıza yardımcı olacak. Din insanın varlığından beri devam etmiştir. Belki de bu yüzden M. Eliade, ilk insanın dindar olduğunu söylemiştir.⁸² Şu da bir gerçektir ki, her toplumda dine ilgisi olmayan bireyler görülmüş, ama toplumun tamamının ateist olduğu hiç görülmemiştir.⁸³ Din özel bir kişiye ait değildir. Bu yüzden bunu herkes kullanabilir. İyi ve kötü niyetleri olan herkes dini istediği şekilde yaşayabilir. Mehmet Aydın'ın da dediği gibi din, "herkesin at oynattığı sahipsiz bir arası" gibidir.⁸⁴ Modernleşme ile beraber insanlar bireysel dinlere yönelmeye başlamışlardı. Sekülerleşmenin yoğun olduğu bu devirde dinin yokluğundan bahsetmek

---

⁸² Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. M. Aydın (Konya: Din Bilimler Yayınları, 1995), VII-1.

⁸³ Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1995), 24.

⁸⁴ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İstanbul: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 1992), 5.

doğru olmaz, aksine dinin değişime uğradığını söyleyebiliriz. Eski din anlayışı ile şimdiki din anlayışları arasında farklar gözükmeye başlamıştır.⁸⁵ Çünkü bilim dini ortadan kaldıracak kadar güçlü değildir. Nitekim dinin boyutları bilimin alanı dışındadır. Ancak bilim, dinin kötüye kullanıldığı yönleri değiştirilebilir. Mesela, kilisenin merkezcilik, kilisenin mutlak doğru olması gibi konularda bilim sayesinde değişiklik getirilmiştir. Bunun dışında bilim dinsel hayatın bütün sırlarını keşfedecek durumda değildir.⁸⁶ Mc Guire' e göre dini sosyolojik açıdan incelenmesine engel teşkil eden tek şey onun kutsallık yönüdür.⁸⁷ N. Smart dinin kompleks bir yapı taşıdığı için araştırmalarda onun görünen ve görünmeyen iki tarafının da ele alınması gerektiğini söylemiştir.⁸⁸ Radcliffe-Brown'un da savunduğu gibi dini araştırmalarda onun sosyolojik boyutu ve din bilimleri boyutu şeklinde iki boyuta da önem vermemiz gerekir.⁸⁹

Din ve toplum karşılıklı etkileşimlerde bulunmaktadır. Geleneksel toplumlarda din, ekonomik, sosyal ve siyasal kurumlar başta olmak üzere, kültürel normları da oluşturmaktaydı. Bunun dışında örf ve adetler de din ile ilişkiliydi.⁹⁰

Yine dini ritüel, tören ve ibadet gibi uygulamalar, takvim ve astronomi çalışmalarında büyük bir rol oynamıştır. Dinlerin, devletlerin kurulması ve işleyişinde rolleri büyüktür. Zira geleneksel toplumlarda toplum liderlerin ruhani varlıklarla ilişkileri olduğu düşünülmektedir.⁹¹ Aynı şekilde devletlerin devamlılığı için zorunlu olan askerlik, vergi, başkalarına saygılı olma gibi olgular din tarafından vurgulanır.⁹²

Yine din, kültürü de etkilemektedir. Birçok bayram, çeşitli sportif aktivelerde de dinin etkisi vardır. Din kültürü etkilemiş olsa da, onun tamamını etkilemiş değildir.

---

⁸⁵ John Yinger, *The Scientific Study of Religion* (London: The Macmillan Com., 1970), 1.

⁸⁶ Elizabeth Özdalga, "Din Din midir, Yoksa Başka Bir Şey midir?", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/2 (1989), 38.

⁸⁷ Yümni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş* (İstanbul: M. Ü. İ. Vakfı Yayınları, 1994), 27.

⁸⁸ Ninian Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", çev. A. İ. Yitik, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (1992), 423.

⁸⁹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 50.

⁹⁰ Kurtkan Bilgiseven, *Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1987), 114.

⁹¹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. B. İnandı (Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi, 1987), 21.

⁹² Yümni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1988), 38,137.

Nitekim dinin kültürle ilişkisi olmayan ilahi boyutu da vardır.⁹³ Din, kültürün büyük bir bölümü etkilemiş durumdadır. Dolayısıyla dini kültürden ayrılmak çok kolay değildir. Din, şehir hayatı, aile hayatı ve diğer toplumsal kurumlarda da etkisini göstermiştir. Mekke ve Roma gibi şehirler dine bağlı kalarak gelişmiştir. ⁹⁴

Durkheim'e göre eğitim, "yetişkin nesillerin, henüz sosyal hayata intibak edecek kadar olgunlaşmamış olan genç nesiller üzerinde yaptıkları etki" dir. Görüldüğü gibi eğitim Durkheim'e göre nesilden nesle bir bilgi aktarımı olayıdır. Bu bilgi aktarımı, sonraki neslin topluma hazırlamak içindir. Eğitim toplumun yapılanması ve değişmesinde en önemli rolü oynar. Bu yüzden Batı'da kiliseler eğitime sahip çıkmışlardı. Eğitim ve öğretimde gerçekleştirilen faaliyetler de toplumun önem verdiği değerler bazında gerçekleştirilir. Din de en önemli eğitimi olan ahlak ilmiyle ilgilenir. Dini etkilerin içinde bulunan insan ahlakı göz ardı edemez. Ahlak olmadan doğa bilimlerini elde etmeye çalışmak toplumun düzenini bozmaya yol açabilir. Locke'e göre ahlak eğitimi zihinsel eğitimden daha önemli ve önceliklidir.⁹⁵ Eğitim dinin en önemli görevlerinden biridir. İslam dininde eğitimi ilk başlatan Hz. Peygamber olmuştur. İlk müderrisi de odur. Dinde eğitimin en önemli noktası, insanları kötü işlerden arındırmak ve iyilik yapmaya sevk etmektir. Bunun dışında din eğitimi insanları sosyalleşmek ve topluma uyum sağlamakta yardımcı olur. Sosyalleşme ve topluma uyum sağlama amaçları örgün eğitimin de görevidir. Dolayısıyla hem din hem eğitimin gayeleri birbirine benzemektedir.

Eğitim sadece sosyalleşme ve topluma uyum sağlamada yardımcı olmuyor, aynı zamanda birlik ve beraberliği de önemsiyor. Bilgiseven bu konuda şöyle der, "Birlik şuuruна sahip olmayan fertlerin bilgilerinden ne kendilerine ne de mensup bulundukları topluluğa gerektiği kadar fayda sağlamasına imkân yoktur". ⁹⁶

Din ile aile ilişkileri birbirini etkilemektedir. Toplumun en küçük modeli olan aileler, iyi ve düzenli bir toplum oluşturulması için en önemli unsurlardan bir tanesidir.

---

⁹³ Andurrahman Dodurgalı, *Eğitim Sosyolojisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1995), 45.

⁹⁴ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, 19.

⁹⁵ Recai Doğan, "Din ve Eğitim", *Gündüz Eğitim ve Yayıncılık* 2/1 (2010), 309.

⁹⁶ A. Kurtkan Bilgiseven, *Sosyolojik Açıdan Eğitimin Yolu ile Kalkınmanın Esasları* (İstanbul: Divan Yayını, 1972), 118.

Aile reisleri de babalar olarak ailenin sorumluluğu üstlenerek dini anlayışa benzer bir durum sergilemektedir. Yunanlılar, Romalılar, Hindular, Çinliler de olduğu gibi birçok eski toplumda aile, aynı zamanda ibadetle ilgisi olan sosyal bir ünite idi. Dolayısıyla ailelerin topluma olduğu gibi dine de hizmetleri çoktur. Toplumun ön gördüğü değerler ve kıymetleri çocuklara aileler tarafından aktarılır. Böylece örf ve adetler kuşaktan kuşağa aktarılır ve çocuklar bu değerlerle içselleştirilmiş olur.⁹⁷

Bir ailenin dindar olup olmaması o ailenin çocuklarını etkiler. Aile dışında arkadaş ve okul faktörlerinin de kişinin gelişmesinde oynadığı roller çoktur. Ancak birey için eğitimin ilk başlangıç yeri olarak ailenin önemi vazgeçilmezdir. Aile bazen çocuğun ilk ve son din dersleri veren kurum iken, bazen bu durum değişebilir. Ailenin çocuklarıyla güzel zaman geçirmek için de doğru dini bilgilerin verilmesi önemlidir. Çünkü aile dini eğitimlerin kaynağını temsil eder. Din ise, bir ailenin devamlılığı için önemli bir unsurdur. Ailede din ne kadar önemli ise, dinde de aile o kadar önemlidir.⁹⁸

Din ile ahlak arasında da önemli bağlar mevcuttur. Ahlak dinden mi gelir yoksa insandan mı konusunda tartışmalar antik Yunan felsefesine kadar dayanır. İyinin tanrı isteği üzere mi iyi olduğu yoksa kendinden iyi olduğu için mi tanrı tarafından emredildiği şeklinde Platon'un tartışmaları da tarihe geçmiştir.⁹⁹ A. Comte, dini ahlakın temeli olarak görür. Durkheim ile Tönnies ise dinin ahlaki ideleri kutsal haline getirip ileri sürdüğünü savunur. Din ve ahlak ikisi de bir toplum için vazgeçilmez değerlerdir. Hiçbir toplum ahlaki değerden yoksul bir halinde devam edemez. Dinin ahlaki değerlerin ya üretilmesi ya da sürdürülmesinde önemli roller üstlendiği kesindir. Din ile ahlak, ikisinin de kuralları vardır. Dini kurallara uymayan birisi kınandığı gibi, ahlaki kurallara uymayan birisi kınanır. Bu kurallar arasındaki tek fark dini kuralların tabiatüstü olmasıdır. Yani dini kurallar kutsal olmasıdır.¹⁰⁰ G. Menshine'e göre din, ahlak ve hukuk başlangıçta beraber etkileşim içindeydi. Ahlak ve hukuk dine hizmet amaçlı çalışırdı. Ancak sekülerizasyonun ortaya çıkmasıyla bu disiplinler birbirinden ayrıılıp tek başına

---

⁹⁷ Sulhi Dönmezer, *Kriminoloji* (İstanbul: Filiz Kitapevi, 1984), 309.

⁹⁸ Yurdağül Konuk, *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi* (Ankara: T.D.V. Yayınları, 1994), 24.

⁹⁹ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1992), 296.

¹⁰⁰ Sulhi Dönmezer, *Sosyoloji* (Ankara: Savaş Yayınları, 1984), 265.

birer disiplin hale geldiler.¹⁰¹ Ahlak ile din birbirine o kadar bağılı ki, ahlaksız filozof, sanatkâr vb. düşünülebilir, ancak ahlaksız dindar hiç düşünülemez.¹⁰²

Hukuk ile din arasında da önemli bağları vardır. İlkel kabilelere baktığımızda orada hukuk ile din diye ayrı iki kurum görmemekteyiz. O zamanlarda hukuk veya kural koymak ilahi kaynak, ruhani krallar ve din adamlara düşerdi. Ancak sekülerizasyonun gelişmesiyle hukuk ve din birbirinden ayrıldı. Birbirinden ayrılmış ve iki ayrı disiplin haline gelmiş olsalar da din ve hukuk tamamen birbirinden kopmuş değildir. Nitekim dinden hukuka geçen birçok mesele hala din bağlamında devam etmektedir. Bunlar arasında miras, evlenme gibi konular bazı örneklerdir.¹⁰³ Din ile hukuk arasında bir fark da dinin ilahi boyutudur. Hukukun etkinliği ölüme kadar iken, dinin etkinliği ölümden sonra da devam eder. Aynı şekilde kanun, kanuna göre yaşayan, doğru düzgün hareket eden birisine ödül vermez. Bunun aksine din, onun kanunlara göre yaşayan birisine hem dünya hem ahirette ödül vaat eder. Din ile hukuk arasında bir diğer fark ise, hukuk insanın yaptığı işin sonucuna bakar ve o eylemi değerlendirir, din ise o eylemin niyetine bakarak onu değerlendirir.¹⁰⁴

Dinin etki alanına giren bir diğer kurum ise bilimdir. Din ve bilim her zaman beraber idi. İkisi de evreni anlamaya ve açıklamaya çalıştı. Din evreni açıklarken kesinlik ve doğrusal önermeler koyarken, bilim evreni kesin olmayan teorilerle açıklamıştır. Dünya görüşü yönünde bilim “gerçekçi-rasyonalist” iken, din “mistik-rasyonalist” tir.¹⁰⁵

Batı’da bilime karşı din adamların yaptığı haksızlıklar da tarihe geçmiştir. Galile ve Kopernik gibilerin kilise tarafından haksızca katledilmesi ilerdeki zamanlarda bilim adamlarının tepkisine sebep oldu. Öte yandan İslam dünyasında bilime olan ilgileri öteden beri yüksekti. Zaten Kur’an’da da yer yer ilmin önemi hakkında bahsedilmektedir.

---

¹⁰¹ Gustav Mensching, *Dini Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1994), 62.

¹⁰² Mehmet Aydın, “Eğitim Açısından Din ve Ahlak İlişkisi”, Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (Ankara: A. İ. Vakfı Yayınları, 1988), 246.

¹⁰³ Yümnü Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, 78.

¹⁰⁴ Cahit Tanyol, *Sosyoloji Açısından Din-Ahlak-Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar* (İstanbul: Okat Yayınevi, 1970), 99.

¹⁰⁵ Cemal Yıldırım, *Bilim Felsefesi* (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1979), 24-25.

Ziya Gökalp dini bilime karşı bir kurum olarak görür. Ancak Türkdoğan ona karşı çıkarak, İslam dininin Batı'da olduğu gibi dine karşı olmadığını savunur. Aynı zamanda din ve bilim arasında ayrılık yapılması Türk toplumun gelişmesi ve ilerlemesinde engel teşkil edeceğini savunmuştur. Çünkü ona göre İslam dinini benimseyen Türk halkı bilimi hep dinin büyük bir parçası olarak görmüştür.¹⁰⁶ İslam dininin çerçevesini çizdiği bilim tasavvurunda dini ve dünyevi bir bilim diye farklılık yapılmaz. İslam dininde her türlü bilginin elde edilmesi önemlidir. Vahyinin ilk gönderildiği andan itibaren ilme önem verilmiştir.¹⁰⁷

Dinin etkili olduğu bir diğer sosyal kurum ise iktisattır. İktisat her türlü toplumun ana gövdesi olmuştur. İktisadı iyi olan toplum her zaman ayakta olmuştur. Bir toplumun iktisadı iyi değilse, o toplumda ilerleme düşünülemez.¹⁰⁸ Max Weber ekonomik bir yaklaşım olan kapitalizmin din ile iç içe bağlı olduğunu ileri sürmüştür. Eskiden birçok din adamların türlü türlü ekonomik işlerle beraber olduğu görülmüştür.¹⁰⁹ Özel mülkiyet İslam dininde olduğu gibi diğer dinlerde de meşhur idi.

Hayırsever Kurumların Sivil Toplum Örgütlere Dönüşmesi Sorunu

Bangladeş, Pakistan hatta Birleşik Krallıkta politik amaç güderek ortaya çıkan İslami hayırsever kurumlar sivil toplum örgüt (NGOization)'e dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Bu tür bir dönüştürme ya da değişme sadece bir kurum için yasal ve kurumsal farklılığı göstermemektedir, aynı zamanda bu kurumların işlevleri hakkındaki belirginliği de sorgulamaktadır.

Pakistan'da 2005 yılında ortaya çıkan bir deprem sonrası oraya yardıma ilk ulaşan Pakistan askeri idi. Ne Birleşmiş Milletlerin bölgedeki temsilcileri ne de Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşu kurumları oraya ulaşmıştı. Söz konusu bölgeye ilk ulaşan Al

---

¹⁰⁶ Orhan Türkdoğan, *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözüm* (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1988), 199.

¹⁰⁷ Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Peygamberimizin İbadet Hayatı* (İstanbul: Dr. Habil Şentürk kitapları ve Bahar Yayınları, 1985), 11.

¹⁰⁸ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri* (Kayseri: E.Ü.İ.F Yayınlar, 1993), 315.

¹⁰⁹ Günter Kehrner, *Din Sosyolojisi*, çev. Semahat Yüksel (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1992), 87.

Khidmat vakfı idi.¹¹⁰ Aynı durum Bangladeş'teki hayırsever kurumlar için de geçerlidir. Hayırsever kurumlar son dönemlerde oldukça kurumsallaşmaya ve resmi bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Vakıf, bireysel ve kurumsal bağış, dernekler gibi hayırsever kurumlar son senelerde daha da gelişerek profesyonelleşmeye başlamıştır.

Son görüşmelerde hayırsever kurumların başkanlarıyla yapılan mülakatlardan da anlaşılacağı üzere hayırsever kurumlar da ulusal ve resmi kurumlar gibi kendilerinin de bir yardım etme sorumluluğunun olduğunu ve felaket anında kendilerinin bu görevi üstlenmeleri gerektiği konusunda sabit bir fikir üretmişler. Buna ek olarak onlar kendi kurumlarının geride kalmışlığını da önlemek isterler. Onların bu tutumu onları daha da ileri giderek resmi anlamda mantıksal bir kurum kurmalarını zorlamıştır. Bu güdüden yola çıkarak hayırsever kurumlar her tür doğal afet, salgın hastalık vb. durumlarda kendilerine birer görev üstlenip oradaki faaliyetlerde bulunmak isterler.

Bu bölgelerde gelişen bu tür hayırsever kurumlar “Yeni Humanistler” olarak karşılanırlar. Hindistan alt kıtasındaki hayırsever kurumları 11 Eylül olayından sonra sorgulanmaya çekilmiştir. Zira bu olaydan sonra iddia edilen dış yardımları ve bu yardımların gerilla oluşturmaya hizmet etmeleri gündeminde oturan bir olay idi. İnsanları doğal afetlerden korumak ve yoksunlar için maddi yardıma koşan bu hayırsever kurumlar “İslami” olmaları nedeniyle teftiş edilmeye başlatılmıştır. Zira 11 Eylül olayının bir “İslami mücahit” grubu tarafından yapıldığı iddia edilmekteydi. Bu yüzden bu hayırsever kurumlar dahi her türlü İslami kurum Orta Doğu ve Güney bölgelerinde hizmet sunduğu müddetçe sorgulanmaya çekilmiştir. Söz konusu hayırsever kurumların kendisinin sadece iddia edilen terörist grubun bir üyesi olmadığını söylemekle kalmaz aynı zamanda bunu ispat etmeleri de gerekmekteydi.¹¹¹

Son dönemlerde gelişen çatışmalar, doğal afetler bu bölgedeki hayırsever kurumların sayısını artırmıştır. Hayırseverlik iyi bir şeydir. Bu konuda kimse itiraz etmez. Ancak itirazımız hayırseverlik adına yapılan fırsatçı faaliyetlerdir. Hayırsever kurumları geçici değil de sürekli bir kurum haline dönüşmeye zorlayan ise diğer yardım kurumları

---

¹¹⁰ Kaja Borchgrevink, “NGOization of Islamic Charity: Claiming Legitimacy in Changing Institutional Contexts”, *Peace Research Institute* 1/1 (2017), 3.

¹¹¹ Juul Petersen, “Islamizing aid: Transnational Muslim NGOs after 9/11”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 23/1 (2013), 126.

ve sivil toplum kuruluşların bölgede sürekli olarak faaliyet sürdürmesidir. Bu tür dış etkenler yüzünden hayırsever kurumlar iç değişikliğe başvurmuştur. Böylelikle hayırsever kurumlar, başka kurumlara bağlı kalmaksızın özgür ve profesyonel bir kurum haline gelmeyi hedeflemiştir. Bu durum hayırsever kurumların yürüttüğü faaliyetlerin yöntemi ve kimliği hakkında da değişik tutumların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Din-merkezli ve hayır işleri seven bu kurumların profesyonelleşme olayı, söz konusu kurumlara yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu hayırsever kurumlar arasında ALKF, bahsettiğimiz konuda en iyi örneği teşkil etmektedir. Bu kurumun işlevselliği Hindistan alt kıtasının birçok yerine ulaşmıştır. Bu hayırsever kurumlar bir yandan İslami kimliğini korumak ve diğer yandan resmi bir kimlik kazanmak peşindedir.

Zekat, sadaka gibi birçok hayırsever işler İslam tarafından savunulmaktadır. İslam dinini sadaka ve yardımlaşma üzerine çok büyük bir önem vermektedir. Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde Müslümanların birbirine yardım etmeleri ve zekat vermeleri konusunda çağrıda bulunduğunu görebilmekteyiz. Sadaka vermek, diğerlere maddi yardımda bulunmak İslam dinini gereği kutsal bir eylemdir. İslam dinini de Müslümanlara bir elin verdiğini diğer el duymasın diye emirde bulunmaktadır. Bu tür yardımlar Müslümanların maneviyatını güçlendirir. Bu eylem bir sosyo-ekonomik dayanışma olmakla beraber bir dindarlık duygusudur. Bu yüzden Müslüman ülkelerde en çok yardımlaşma görülmektedir. Her din mensubu kendi dini gereği muhtaçlara yardımda bulunmaya çalışır.

İslam adına yapılan bireysel yardımlar bir kimsenin gündelik yaşamında biraz rahatlığı ve geçimi hedef alır. Bu tür yardımlar toplumsal bir gelişmeye kolay kolay katkı sunmaz. Çünkü bu yardımlar aileler, bireyler arasında gündelik veya kısa sürede tüketilen yardım ve hizmetlerdir. İslami hayırseverlik bu bölgelerde birçok şekilde yürütülmektedir. Bunlardan bazıları şu şekildedir, mescit ve türbelerde her gün ihtiyaç sahibi olanlara yemek dağıtmak, dini seminerler ve medreseler yoluyla dini eğitim sunmak, insanların sağlığını korumak için çeşitli adım atmak, mikro finans, toplumsal refah ve temiz su sağlamaktır. Bu faaliyetlerin çoğu bireysel ve yerel seviyede yürütülmektedir. Bangladeş başta olmak üzere Hindistan ve Pakistan'da da birçok siyasi partinin özünde hayırsever faaliyetler görülmektedir. Bu hayırsever faaliyetler bu ülkelerdeki partilere halk arasında olumlu ve iyi bir imaj kazandırmaya yardımcı olur.

İslami ülkelerde geçen senelerde din ve siyaset birbiriyle etkileşim haline gelmiş bulunmaktaydı. Bu konuda birçok araştırma da mevcuttur. Bu çalışmaların çoğu hayırsever kurumları ve siyasi partileri ele alırken siyasete çok yoğunlaşır. Bu durumda hayırsever faaliyetlerinde İslam dininin önemi göz ardı edilmiş olur.¹¹²

Son dönemlerde dine dayalı hayırsever kurumların sayısı artmışsa da, bu kurumların geçerliliği konusunda dinin pek fazla rolü olmamıştır. Yani bu kuruluşların devletler tarafından yasal sayılması onların birer dini kurum olmasıyla yeterli kalmaz. Dışardan bir dini organizasyon olarak görülse de aslında bu kurumlar seküler bir işleyiş içindedirler.

Bölgedeki bu tür hayırsever kurumların birer gelişme ve ilerleme programı olmadığını düşündüren birçok nedeni vardır. Bunlardan biri bu kurumların siyaset merkezli olmalarıdır. Bu kurumların çoğu kendi siyasi faydaları için çalışmaktadır. Bu da bu kurumların toplumsal gelişmeye imza atmada engel teşkil etmektedir. Öte yandan bu kurumlar halk tarafından oy isteme kurumları şeklinde algılanır. Zira seçim dönemlerinde bu kurumların en çok aktif olmaları göze çarpar. Bir diğer sebep ise bu kurumların hayırsever merkezli olmasıdır. Yani bu kurumlar sadece geçici yardımda bulunmak isterler. Bu durumda ihtiyaç sahiplerine ya belli bir zamanda ya da belli bir mekanda ihtiyaç ulaşır. Böylece ihtiyaç sahipleri istediği zaman değil, hayırsever kurumlar istediği zaman yardım etmiş olur. Bunun sonucunda ihtiyaç sahipleri düzenli bir hayat tarzı kurmuş olamaz. Yine bu yardımların aralıklı olarak ihtiyaç sahiplerine ulaşması da bu ihtiyaç sahiplerin ilerlemesine ve düzenli bir hayat tarzı kurmalarına mani olur. Hayırsever kurumların toplumsal hayatın gelişmesinde etkili olamayışın bir diğer sebebi ise Batı-merkezli seküler kurumlardır. Seküler kurumlar, modernizmin devamı için en etkili olan ve teknolojiyi kendi elinde bulunduran bir imajı geliştirmiştir. O yüzden bu tür kurumlar gelişmeye ve ilerlemeye meyilli kurumlar olarak algılanır. Sekülerin zıddı olan dini hayırsever kurumlar ise ne kadar teknoloji kullanır ve modern düşünceye başvurursa da yine sekülerizmin karşıtı olarak görüldüğü için geride kalmış olarak algılanır. Bunun

---

¹¹² I. Göçmen, "Religion, politics and social assistance in Turkey: The rise of religiously motivated associations", *Journal of European Social Policy* 24/1 (2014), 92.

neticesinde hayırsever kurumlar ilerleme ve gelişme projeleri olarak toplum tarafından algılanmaz hale gelir.

Sivil toplum kuruluşlarının bir toplumda birden fazla rolü vardır. Sivil toplum kuruluşu bir ihtiyaç giderme kurumu olduğu gibi toplumun bir parçası olma haliyle gelişmede alternatif yolları arama görevini de yapar. Sivil toplum kuruluşlarının rolleri bazen kompleks bir hal alabilir. Kimi zaman sivil toplum kuruluşlarının düşündüğümüz gibi basit olmadığını anlarız. Sivil toplum örgütlerinin yasallık sorunu da buradan ortaya çıkar. Aslında bir kuruma “sivil toplum kuruluşu” diyerek hitap etmesi bile ona bir statü kazandırır. Kurumun yasallık sorunundan önce kuruma verilen tanım rolünü oymaya başlar. Çünkü bu tanım yasallık tahkikatından önce şunu bildirir ki, bu kurum toplumun iyiliği ve gelişmesi için çalışır. Bu durumda da halk önünde onun sorgulanması kolay olmaz. Dolayısıyla bu tanım bu tür kurumlar için “kalkan” şeklinde bir rol oynar.

Sivil toplum kuruluşlarının birer özel kurum olma hasebiyle yasal olma şartı vardır. Bu yasallık onlara hem finansal hem de moral destek sağlayacaktır. Hayırsever kurumlar son yıllarda toplumda yeterince etkili faaliyet gösteremediği ve toplumda gelişmeye imza atamadığı için eleştirilmiştir. Bir kurumun yasal olması ona yardım sağlayan bireylere bağlıdır. Hayırsever kurumdan bahsettiğimizde, eğer bu kurum bağış yapanların istediğini yerine getiremezse yasallığı alma kolay olmayacaktır. Aynı şekilde toplumda istenilen değişiklik ve gelişme de bir kurumunun yasallığını belirleyen faktör olmaktadır. Buna göre eğer toplumda pek ihtiyacı olmayan bir şey ile uğraşan bir kurum bulunmaktaysa bu kurumun yasallık alma güç olacaktır. Zira faaliyet olmasına rağmen onlar halk tarafından gereksiz ve yetersiz karşılanacaktır.

Modern kurumsal kültürde üç tür yasallığı görebilmekteyiz. Bunlardan ilki, normatiftir yasallıktır. Normatif yasallık, bir kurumun sosyal ve etik tarafından karşılanacak uygun norm, değer ve standartları sağladığı müddetçe karşılanır. İkinci meşruiyet şekli pragmatiktir. Pragmatik yasallık kurumu gerçekleştirenler ve kuranların istediğini elde etmeye bağlıdır. Dolayısıyla kurum bu yasallığı onu ayakta tutanların istediğini yerine getirmekle kazanır. Kognitif yasallık ise bu yasallıkların üçüncüsüdür. Bu yasallık kurumun uygun gördüğü bir eylemi yapmaya başladığı zaman ortaya çıkar. Kurumun bu faaliyet ne toplum ne de bağışçılar tarafından sorgulanır. Dolayısıyla bu yasallık hem birinci hem de ikinci yasallığı ile beraber ortaya çıkar.

Hayırsever kurumların yasallık alması için ilk olarak elde etmesi gereken iki önemli özellik sivil toplum kuruluşu olması ve İslami olmasıdır. Hem idealar hem de pratikler bir kurumun hayırsever toplumsal kalkınma kurumu olarak adlandırılması için gereken şartlardır. Özellikle pratik alanda da kurumların İslami olması gerekmektedir. Böylece bölgede kurumlar ancak İslami sivil toplum kuruluşu olarak anılacaktır. Bir hayırsever kurumun resmi bir kimlik elde etmesinde normatif değerlerin öneminin çok büyük olduğu buradan anlaşılır.

Dindar Müslümanlar için bağış ve zekat vermek dini bir uygulamadır. Bu uygulama dinin kendi içinde bulunan bir uygulamadır. O yüzden bir dindar Müslüman dini gereği fakir ve ihtiyaç sahiplerine maddi yardımda bulunur. Nasların birçok yerinde Müslümanlara diğer ihtiyaç sahiplerine yardım etme konusunda davet edilir. İslam'a göre sadaka vermek, zekat vermek vb. işlerde bulunmak hayır işlerindendir. İslami hayırsever kurumlar da burada ortaya çıkar. Hayırsever kurumlar kendilerinin bu hayır işinin nasıl yapılması gerektiğini bilen birer kurum olduğunu iddia ederler.

1.9. Dini Kurumlar ve Onların Önemi

İnsanların hayatta kalmak için birçok şeye ihtiyacı vardır. Biyolojik olarak gelişmek için gıda, işbirliği ve desteklemek için sosyal bir hayat ve benzer şeyler insanın ihtiyaç duyduğu bazı unsurlardır. Bunlar gibi dini ve manevi bir hayat da insanın ihtiyaç duyduğu bir olgudur. Din; bazı insanlara göre insan ürünüdür, bazıları ise onun tanrı tarafından yaratıldığına inanır. Din, nasıl gelişmişse gelişsin, dinin insan üzerindeki etkisini inkar etmez zordur. Dinin etkisi modern ve post-modern dönemde biraz azaldığı inanılırsa da, din öteden beri insanın özel ve toplumsal hayatında önemli roller oynamıştır. Dindar bir kişi doğuştan ölümüne kadar dinin etkisi altındadır. Toplumsal alanda bireyler özellikler ve statülere göre, dinin bireyler üzerindeki uygulamalar değişiklik göstermektedir. Erkek-kadın, genç-yaşlı, zengin-fakir, eğitilmiş-eğitimsiz gibi kategoriler başta olmak üzere bireylerin çeşitli toplumsal konum onun dini konumunu belirler.

Din, içsel ve dışsal özellikleri barındıran bir kurumdur. Dindarların düşünce, duygu, dua, iman, inanç vb. şeyler dinin birey içindeki içsel dünyayı temsil etmektedir.

Dinin dışsal boyutu dindarların ibadet etmeleri, bayramları kutlamaları vb. olayları temsil eder. Özellikle Hindu dine mensup olanların hayatları toplumsal hayattan ayırt etmek zordur. Bu durum hem Hindistan hem Bangladeş'teki Hindular için geçerlidir. Din, onların hayatlarının birer parçadır. Dinsiz bir toplumsal hayat düşünmek zordur. Bölgedeki Müslümanlar için de aynı durum söz konusudur. Bangladeş'te yaşayan Müslümanların toplumsal hayatta dinin ve dini hayatta toplumsal normların birbirine nasıl etkilediğini görebilmemiz mümkündür. Her türlü evlilik törenleri, aileler ve özellikle Hindular arasında meşhur olan kast sistemi din ile ilgilidir. Özellikle kırsal bölgelerde dinin etkisi çok fazladır. Bazı kırsal kısımlarda dindar ve eğitilmemiş insanlar, dini yanlış amaçla kullananların kurbanı olabiliyorlar. Durkheim'e göre din, gruplar arasında işbirliği, yardımlaşmayı ve huzuru temin eden ve toplumsal ilişkiler arasında bir ağ gibi çalışan bir kurumdur.

Dinin Temel Özellikleri

- a. Dinin temelinde grup oluşturma özelliğı vardır. Yani din ile dini kurumlar arasında en önemli benzerlik, ikisinin de insanları kendilerine çağırmasıdır. Yine ikisinde de bireylerin bir araya gelip toplanması din ile dini kurumlar arasındaki bir başka benzerliğı teşkil etmektedir.
- b. Dinler kutsal olma olayını kendilerinde bulundurur. Kutsallık dinin en önemli özelliklerinden biridir. Kutsallık aynı zamanda çok güçlü bir özelliktir. Çünkü kutsallık birine atfedilirse o kimse ya da o kurum çok büyük bir güç elde etmiş olur. Kutsallık sadece tanrıya ait olması gerekir. Ancak modern devirde tanrı hariç her şey kutsal olmaya başlamıştır.
- c. Sadece dine ait olan bir özellik ise, onun doğaüstü bir olgu olmasıdır. İnsanüstü bir sıfatıyla din, insanın hiç ulaşamayacağı bir güç, emirlik ve liderliğı iddia eder. Buna göre din, insanın aciz kaldığı konularda ona yardımcı olan ve ona tek başına bilemeyeceğı doğru yolunu gösteren bir kurumdur.

- d. Din, inançlar bütünlüğü ile bir şekil alır. Bu inançlar etrafında dinin temelleri oluşturulur. İnançlar olmadan dinin varlığı ve devamlılığı mümkün gözükmemektedir.
- e. Din, normlar bütünlüğüne dayanarak bazı pratikleri oluşturur. Bu pratikler dinin sembolik yönünü güçlendirir ve onun ilerlemesini sağlar. Toplumda dinin manevi etkinin olduğu gibi sembolik yönünün de önemi büyüktür.
- f. Din, dindarlara ahlak ve hayat tarzını öğretir. Bunlarla beraber dinin bazı kutsal ve insanüstü güçler mevcuttur. Din, bu aletlerle dindarları ya gönüllü ya da zorunlu olarak bazı kültür ve dogmaların kabullenmesini zorlar.

Dinin Önemi

Dinler, içinde ruhsal tecrübeleri barındıran kurumlardır. Bu dinlerin en önemli özelliklerden biridir. Dua, ibadet ve meditasyon bu eylemin sembolik gösterileridir. Bu eylemler yoluyla dindarlar kendi tanrılarına saygı, teşekkür ve itaatkarlık göstermektedir. Bazı dindarlar bunu tanrılarına yaparken, bazıları doğaüstü güç veya ruhlara yapar. Birey bu eylemden geçerken dünyayı arkaya bırakıp tamamen yeni bir âleme girmiş gibi hisseder. Bu âlemde dindar kendisini tanrı önünde bulur ve sadece tanrıyı düşünür. Bu olay dindar kişiye yeni tecrübeler kazanmaya imkan sağlar. Aynı zamanda dindar kişi kendine yeni boyutlar edinir. Dünyada kendisinin tek başına olmadığını anlar. Birey, dünyada başıboş bırakılmış biri olmadığını ve dünyada onun bazı görevleri olduğunu öğrenir. Kendi canı ve malına kendisinin olduğu gibi diğerlerin de hakkı olduğunu bilir. Hem kendi içinde hem dışında bir varlığın yer aldığı ve ona göre kendisinin yaşaması gerektiğini tespit eder. Topluma, ailesine ve tanrıya onun başında bazı görevlerin olduğunu öğrenir.

Bireydeki din hissi, onu ailesiyle birlikte olmaya çağırır. Ailede başlayan bu birlik yavaş yavaş toplumun her alanına yayılır. Din adamlarının, komitelerin ya da dini kurumların oluşturduğu toplantı, magazin vs. belli bir dine mensup olanların sayısını artırmada ve onları bir arada tutmada yardımcı olur. Bir toplumda bulunan en yaygın din

o toplumun güçlenmesine, gelişmesine ve ilerlemesine yardımcı olabilir. Zira din onları bir araya getirip onların birlikte çalışmalarına imkân sağlar. Dinin bu avantajı zaman zaman dezavantaja da neden olabilir. Eğer bir toplum kötü bir iş için birleşirse bu durumda sonuçlar olumsuz yönünde ilerler. Dinler yeniden dirilme gibi tekrar yaratmayı vat eden bir kurumdur. Buna göre bir dine mensup olanlar bu dünyanın ilk ve son yer olmayacağını bilir. Bu inançla bu dünya için olduğu gibi ahiret ya da öbür dünya için de çalışır. Dindarlar tanrı inancı yüzünden dünyada kötü işlerden uzak dururlar.

Dinler insanlar için çalışır ve onların toplumsal yaşamının düzenini sağlar. Din, insanları sevecane, iyimser olmaya ve işbirliği yapmaya davet eder. Din, aynı toplumda yaşayanları yardımlaşmaya ve beraber iş yapmaya teşvik eder. Din, bireyler arasında filantropu uyandırır. Böylece insanlar birbirini kıskanmak ve birbirinden uzaklaşmak yerine birbirine yaklaşır ve birbirine yardımcı olmaya çalışır. Din, bir grup içinde aitlik hissini artırır. Buna dayanarak bir dine mensup olan insanlar kendi can ve mallarına önem verir ve onu birlikte toplumsal olarak korumaya çalışır. Toplumsal ve grup olarak yapılan bu işlemlerde onlar büyük bir güç elde eder. Yine din, bireyler arasında kültürel, geleneksel ve özel değerler ve normları yaymada yardımcı olur. Dinin bir kişi üzerine olduğu gibi bir toplum üzerine de etkisi çoktur.

Din, birey ve toplum için zihinsel huzurun bir nedenidir. Herhangi bir sıkıntı ve zor durumda din insanlara iç huzuru ve rahatlık verir. Din, bireylerin karakterinde iyilik ve yardımlaşmayı yükseltir. Din, insanları avutan ve dindiren bir olgudur. Din, bireyler için her türlü ruhi hastalıklara derman olabilecek kadar güçlüdür. Bireylerin üzüntülerini de azaltmada din büyük bir rol oynar. Her türlü acının bir biteceği ve her türlü zulmün bir karşılık alacağını din, sancılı olanı ve mazlum olanını anlatır. Dinin duygusal destek hem bireyleri hem toplumu direnmeye zorlar.

Toplumsal kontrolün birçok yönü vardır. Bunlardan biri de dindir. Din, belki de toplumsal kontrol konusunda en güçlü olanıdır. Çünkü din, dindarların her türlü günlük işlerini kontrol edendir. Birçok toplumda dine bağlı kalınarak toplumsal normlar konulur. Halk da bu normlar çerçevesinde hayatlarını düzenler. Dinler, insanların takip edeceği kuralları koyar. Dindarlar bu kurallara göre hayatlarını sürdürmeye çalışırlar. Din, insan davranışlarında bir rehberdir. İnsanların istediği davranış meydana getiremeyeceğini din ona söyler. Din aracılığıyla insanlar, çalmaktan, öldürmekten, gasp etmekten uzak durur. Din, toplumsal alanda oldukça etkileyici bir konuma sahiptir. Çünkü din tanrı adına

topluma bir düzen koyabilecek kadar güçlüdür. Bazı dinlerde ise, tanrı yerine hayalet, ruh ve nefis gibi metafizik varlıklar dindarları bir düzene sokar. Cennet ve cehennem gibi olgular dindarları daha iyi ve düzenli bir yaşam sürdürmeye mecbur bırakır. Din, oldukça güçlü ve disiplinli bir sistemdir.

Tapınaklar din içinde önemli bir olgudur. Birçok dini tapınakta evlilik, cenaze gibi birçok toplumsal aktivite yer alır. Tapınaklar dini işlemler için olduğu gibi toplum için de büyük bir önem taşımaktadır. Tapınaklarda yapılan birçok tören, ibadet, programlar toplumun farklı sınıflardan, düşüncelerden ve ırklardan olan insanları bir araya toplar. Böylece mabetler toplumun farklı farklı insanlar arasında kardeşlik, yardımlaşma ve beraber olma duygusunu yaratır. Mabetler aynı zamanda bireyler arasında ahlaki değerleri üretir. Dindar insanlar, iyi-kötü, doğru-yanlış, ahlaklı-ahlaksız değerlerin tanrı tarafından öğretildiğine inanır. Bu inançla insanlar iyi ve ahlaklı eylem yapmaya özen gösterirler.

Bangladeş gibi bir ülkede de aynı durum söz konusudur. İnsanlar arasında tanrı korkusu mevcuttur. Ancak buna rağmen insanlar arasında kötü, ahlaksız eylemlerin oranı yüksektir. Bunun nedeni din olmasa gerek. Birçok insanın kötü işlerle bulaşması başka faktörlere dayanır. Bunlar arasında en büyük faktör eğitimsizlik. Bangladeş dünyanın en az okur-yazarlık oranına sahip ülkelerden bir tanesidir. Bu eğitimsizlik yüzünden birçok genç ve hatta çocuk erken yaşta yoldan sapmış oluyorlar. Erken yaşta bu gençleri bazıları kötüye kullanmak için çalıştırırlar, bazıları ise bu çocukları kötü işlere bulaştırırlar. Sadece eğitim eksikliği değil, aynı zamanda maddi durumlar da bu gençleri yanlış yola götürebilir. Fakir ailede büyüyen bir çocuğun zengin olma ihtimali çok düşüktür. Ailenin maddi ihtiyaçları gidermek için çocuk yanlış yollara başvurabilir. Öte yandan dini yanlış yolla kullananlar da ülkede kötülüğün bu kadar fazla olmasının bir nedenidir.

Mabetlerin bir bölgenin kültür ve geleneği devam ettirmede önemli rolleri mevcuttur. Mabetler, halkın önemseydiği ve değerli gördüğü eylemleri doğrular. Bir bölgeye ait olan yöresel dans, şarkılar, müzik aletleri, yemekler, kıyafetler, süslemeler vs. mabet tarafından da onaylanır. Bunun neticesinde hem mabetler hem halk birbirini destekler bir duruma gelir. Yine mabet ve dini kurumlar halkın yöresel edebiyat, kültür ve geleneği devam ettirmede maddi yardımda bulunur.

Birçok bölgede dini kurumlar, bulunduğu bölgedeki halka eğitimi sağlama görevini üstlenmiştir. Eskiden beri Bangladeş'in köy, şehir, az gelişmiş, çok gelişmiş

bölgelerde mescit ve medreseler halka temel dini ve dünyevi eğitim vermeye devam etmiştir. İslam'ın Bengal bölgeye girmesinden önce bu bölgelerdeki Hindu mabetlerde Sanskritçe eğitimi verilirdi. Eğitim genellikle zengin aileden olan gençlere verilirdi. Ancak Müslümanların fazla olduğu dönemlerde bölgede herkese eğitim hakkı tanınmıştı. Fakir ve zengin herkes kendi çocuklarını mescit ve medreselere gönderebilirdi.

Dinlerin yargılama gücü toplumda önemli bir faktördür. Özellikle köylerde mescit ve medreseler insanlar arasında meydana gelen bir sorunu çözmeye çalışırlar. Halk arasında cami imamı veya medrese hocaları değerli ve saygılı kimselerdir. O yüzden halk ara sıra aralarında çıkan sorunları çözmek için cami imamı veya medrese hocasına gider. Özellikle kırsal bölgelerde iki kişi arasında birçok nedenle kavga çıkabilir. Köylerde çıkan bu kavgaların neticede ceza olarak belirlenen şey cami veya medreseye gider. Özellikle hırsızlıkla suçlanan bir kimseye ceza olarak konulan miktarlı para veya gıda medresede yatılı olarak okuyan çocuklara gider.

Camiler, Bangladeş'te sadece ibadet yeri değildir. Camiler aynı zamanda bir arada olma, aynı görüşü paylaşma, bir sıkıntı olduğunda imamdan fetva isteme, aile sıkıntılarını imamla paylaşma ve ondan buna dair çözüm arama, dini konularda bir sıkıntı olduğunda imama sorma, Kur'an ve Arapça öğrenme vs. faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerdir. Camilere giden dindarlar aynı zamanda ruhi bir temizlik isterler. Camiye gittikten önce ve camiden çıktıktan sonra kendi içinde bir değişiklik hissederler. Camiler dindar Müslümanlara manevi bir tecrübe yaşamalarına imkân sağlar. Zira camiler atmosferi ve ortamı dindar biri için ibadet edilecek ve Allah'ı düşünecek en uygun yeridir.

İslam dini eşitlik ve kardeşliği önemser. Müslümanlar arasında işbirliği kurmak, birbirine yardım etmek İslam dinini kurumların temel hedefi olagelmıştır. İslam dinine göre hiç kimse birbirinden üstün değildir. Bütün Müslümanlar eşittir. Irkı, rengi, statüsü fark etmeksizin herkes Allah katında aynıdır. O yüzden Müslümanlar arasında fakir-zengin, genç-yaşlı, siyah-beyaz farklılığı yoktur. Herkes biri diğeriyle her an etkileşim halindedir.

İslam dininde eğitim büyük önem taşımaktadır. Çünkü İslam dinine göre eğitim olmadan bir topluluk ayakta duramaz. Eğitimsiz toplumu eğitimi ve kötü niyetli topluluklar ezer geçer. Bu yüzden İslam dinini de birçok kurumlar yoluyla eğitime önem vermiştir.

İslami dini kurumlar yolda kalmış misafirler, yetimler, fakirler, evsizler vb. ihtiyaç sahibi olan insanlara yardım eli uzatmada heveslidirler. Birçok dini kurum, yatılı binalar, medreseler, tekkeler vb. yerleri inşa ederek onları ihtiyaç sahibi insanlara sunmaktadır.

1.10. BANGLADEŞ’TE DİN EĞİTİMİ KURUMLARI

Dünyanın birçok Müslüman ülkede dini eğitime çok önem verilir. Bu yüzden din eğitimi için ayrıca okullar açılır. Bu okulların asıl amacı sadece din eğitimi sağlamaktır. Bunun dışında normal okullarda da bazen din dersleri verilir. Normal derslerin arasına konan bu din dersleri çok azdır. Bu yüzden Müslüman ülkelerde din eğitimi için ayrıca okullar açılır. Bangladeş’te de bunun gibi din dersleri adına kurulan okullar vardır. Bu okullar Türkiye’deki İmam Hatip okullarıyla kıyaslanabilir.

Medrese adı verilen bu kurumlar İslami ilimleri ve İslam dininin kültürünü devam ettirmek için kurulmuştur. Medrese eğitimi Hz. Peygamber zamanından beri devam eden bir eğitim geleneğidir. Peygamber efendimizin kurduğu ‘Daru’l-Arkam’, ‘Daru’l-Kurrah’ vb. kurumlar buna örnektir. Peygamberimiz zamanında bu medreseler dışında mescitler de ilim evi olarak kullanılırdı. Bu durum Abbasilere kadar devam etmiştir. Zira Abbasiler de çocuklara dini eğitim sağlamak adına mescitlerin yanında medrese gibi binaları inşa etmeye başlamıştı.

Bengal bölgesi ilk kez 13. yüzyılda medrese eğitimi ile tanışmış oldu. Bu bölgede 13. yüzyıl ile 16. yüzyıl arası birçok medrese kurulmuştur. Bu medreseler arasında Mohisantoş’ta bulunan Mevlana Takiuddin Arabi medresesi en eski medrese olarak tarihe geçmektedir. Sultanlar zamanında Bengal bölgesinde medrese sayıları yeterince artmıştı. Özellikle Sultan Alauddin Husain Şah zamanında Gaur ve Maldaha bölgelerinde birçok medrese kurmuştu.

Bu dönemlerde medreselerde özellikle, Arapça, Nahiv, Sarf, Belagat, Mantık, Kelam, Tasavvuf, Edebiyat, Fıkıh ve Felsefe eğitimleri veriliyordu. Mugaller zamanında eğitim alanları daha da gelişmiş bulunuyordu. Bu dönemde medrese eğitimlerinde

astronomi, matematik, coğrafya, muhasebe, tarım, biyoloji, zooloji ve sanat alanları da eklenmişti.

Bugünkü Bangladeş'te üç tür medrese sistemi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi eskiden beri devam eden geleneksel medreselerdir. Bunlara 'mektep' adı da verilir. Bunlar dışında 1780'de 'Kalküta Aliya Medrese'nin kurulmasıyla ülkede Aliya medrese sistemi başlatılmıştır. Üçüncü medrese sistemi ise 'Kavmi medrese' sistemidir. Kavmi medreseler ilk kez 1899 yılında 'Çitagong Darul Ulum Moyeenul İslam Medrese'sinin kurulmasıyla yürürlüğe geçmiştir.

1.10.1. Aliya Medresesi

Aliya medreseleri genel olarak yüksek eğitimi tamamlamak için kurulmuştur. Nitekim böyle bir durum geleneksel medreselerde bulunmamaktadır. Yani geleneksel medreselerden mezun olan biri, elinde Aliya medreselerinin diploması olmadığı için yüksek eğitime başlayamaz. Aliya medreselerin müfredatları da devlet tarafından kurulan bir eğitim kurulu tarafından belirlenir. Aliya medreselerin beş aşaması vardır. Bunlardan birinci aşama "İbtedayi" aşamasıdır. Bu safha 5 yıl sürmektedir. İkinci aşama ise, "Dakhil" aşamasıdır. Bu da 5 yıl sürer. Üçüncü aşama ise "Âlim" aşamasıdır. Bu aşama 2 yıl sürer. Bu aşamada artık yüksek eğitime geçilmiş olur. 'Fazil' ile lisans tamamlanır. Bu da 2 sene sürer. En son Yüksek lisans ise 2 senelik 'Kamil' ile sonlanır. Aliya medrese eğitimleri toplam 16 senelik eğitim ile tamamlanır.

Bangladeş'te iki çeşit Aliya medrese bulunmaktadır. Bunlardan devlet tarafından yürütülen Aliya medreselere 'Devlet Aliya Medresesi' denir. Özel ama devletten izin alınarak yürütülen Aliya medreselere ise 'Özel Aliya Medresesi' denir.

1.10.2. Kavmi Medresesi

Kavmi Arapça bir kelime olmak üzere millet kelimesiyle yakın bir anlam taşımaktadır. Bu yüzden bu medreselere ulusal medrese de denir. Günümüz kavmi medreselerin dört ana dalı vardır: a) Kitap veya Darsiat, b) Mektep, c) Kıraat ve d) Kur'an hafızlığı. Kavmi medreseler devletten bağımsız medreseleridir. Onlar ne devletten bir

yardım alır ne de devlet onların eğitime bir etki sağlar. Onlar devletten bağımsızdır. Bu medreselerin maddi ihtiyaçları dindar insanların bağışlarıyla karşılanır. Yine onlara ‘Darse Nizami Medreseler’ adı da verilmiştir.

Haji İmdadullah Muhajire Makki, Mevlana Raşid Ahmed Ganguhi ve Mevlana Kashem Nanutubi tarafından ilk kez Uttar Pradesh (Kuzey Hindistan Eyaleti)’te kurulan ‘Darul Ulum Deoband Medresesi’, ilerde Bangladeş’te Kavmi medreselerin kurulmasına neden olacaktır.

Kavmi medreseleri eğitim sistemini genel olarak iki kısma ayırır. Birinci aşamada ilk ve orta öğretim dersleri verilir. İkinci kısmında ise yükseköğretim ile eğitim tamamlanır. Geçen seneler Aliya medreselerde olduğu gibi Kavmi medreselerde öğrenci sayısında büyük bir rakamsal yükseliş görülmüştür.

1.10.3. Mektepler

Mektep, Kur’an’ı okuyabilmek için ilköğretim olarak iş gören kurumdur. Genel olarak mescit ve camilerde mektep eğitimi verilir. Cami imamları ve müezzinleri mektep eğitimi ile sorumlu olurlar. Bu medreselere ‘Noorani’ veya ‘Furkania medresesi’ de denilmektedir.

1.10.4. Bağımsız Medreseler

Özel kurumlar tarafından kurulan ve takip edilen medreseler beş kısma ayrılır. Bu medreselerin müfredatı da özel kurumlar tarafından konulur. Bu medreseler: a) Kreş ve aday medreseleri, b) Kısa kurs medreseleri, c) Bağımsız ve özel medreseleri, d) Yüksek İslami eğitim, araştırma ve özel kurs sağlayan medreseleri ve e) Ehli hadis medreseleridir.

Bu beş tür medresenin ilk dördünde herhangi bir özel ders müfredatı yoktur. Ülkede toplam 40 kusur Ehli hadis medreseleri vardır ve bunlar kendi müfredatıyla yürütülmektedir. Ehli Hadis medreseleri dindar insanlardan ve Orta-Doğu’daki Arap ülkelerinden gelen bağışlarla yürütülmektedir.¹¹³

---

¹¹³ Banglapedia, “Madrasah” (Erişim 4 Mart 2021).

Müslümanlar dışında Hindu, Budist ve Hristiyanlar başta olmak üzere diğer dinlere mensup olan insanlar için de dini eğitim sistemi bulunmaktadır. Ülkede birçok Hindu, Hristiyan ve Budist okulu mevcuttur. Özellikle Hristiyan okullar Batı'dan gelen bağışlar sayesinde sayıları gün gittikçe daha artırmaktadır. Bunun dışında devlet, normal okullarda bir saatlik din dersleri zorunlu kılmıştır. Normal okullarda ise İslam, Hinduizm, Budizm ve Hristiyanlık hakkında dersler konulmuştur. Her öğrenci mensup olduğu din dersini alır ve sınavlarda ona göre sorular sorulur. Örneğin Hindu olan bir öğrenci dönem boyunca Hinduizm'i çalışır ve sınavda sadece Hinduizm'den sorumlu tutulur. Aynı durum Müslüman veya Hristiyan öğrencileri için de geçerlidir.

1.11. BANGLADEŞ'TE DİNİ SİYASİ PARTİLER

1.11.1. Bangladeş Cemaat-i İslami Partisi

Cemaat-i İslami Partisi kısaca 'Cemaat' olarak da tanınmaktadır.¹¹⁴ Cemaati İslam, yaş açısından Bangladeş'ten daha yaşlıdır. Ancak Bangladeş Yargıtay'ı 2013 yılında 'Bangladeş Cemaat-i İslami Partisi'ni yürürlükten kaldırma kararını vermişti. Sonuç olarak ise bu partinin ulusal seçimlerde katılma yetkisi kaldırıldı.¹¹⁵

Bangladeş Cemaat-i İslami Partisinin kökeni olan 'Pakistan Cemaat-i İslami Partisi, 1971 yılında Bangladeş'in bağımsızlığı kazanmasına ve Pakistan'ın bölünmesine karşı bir duruş sergilemişti. Cemaati İslam, Pakistan ve Bangladeş'in ayrılmasına karşı çıkmıştı. Onlar, Pakistan ve Bangladeş'in birlikte olmasını istemişti. Bangladeş ve Pakistan'ın birlikte olması onları daha da güçlendirecekti. Gülam Azam da bu savaşa karşı çıkarak, Bangladeş'in Hindistan'dan yardım almamasını önermişti. Zira ona göre, Bangladeş'in Hindistan'dan yardım alıp bağımsızlık kazanması, ilerde Bangladeş'in Hindistan'ın emir altında olması demektir. Savaşın sonucu da Gülam Azam'ın öngördüğü gibi olmuştur. Cemaatçılar, bu konuda Bangladeş'i önceden uyarmıştı. Savaş sonucu Bangladeş bağımsızlık kazanırsa da ülkenin durumu hem ekonomik hem siyasi açıdan

---

¹¹⁴ Mostafizur Rahman, "Jamaat-e-Islami Bangladesh" *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh* 2/1 (2012), 21.

¹¹⁵ Al Jazeera, "Bangladesh court declares Jamaat illegal" (Erişim 1 Ağustos 2013).

zayıf olacaktı. Sonuç olarak, Pakistan Cemaat-i İslami Partisi, Bangladeş'in bağımsızlığa karşı mücadele vermek amacıyla Pakistan ordusuyla birleşmişti.¹¹⁶

Bu olayın sonucunda 1971 yılında Bangladeş'in özgürlük kazanmasıyla, devlet Cemaat-i İslami'yi devlet politikasına katılmasına izin vermedi. İlk cumhurbaşkanına suikast düzenlenmesi ve birinci darbe girişimi sonucu 1975'te Ziaur Rahman devletin başına geçti. Onun hükümete gelmesiyle Bangladeş Cemaat-i İslami Partisi'nden devlet politikasına katılma yasağı kaldırıldı. Buna ek olarak partinin Pakistan'a gönderilen liderleri de geri alınmaya başladı. Cemaat-i İslami Partinin ana ajandası ise 'şeriata dayalı bir hükümet' kurmaktır. Cemaati İslam, Pakistan'da olduğu gibi Bangladeş'te de şer'i bir hukuk sistemi ve İslam'ın esaslarına dayanan bir devlet kurmak istemiştir.

Cemaati İslam'ın üyelerinin yapacak işlevleri şu şekildedir. İlk olarak, Cemaati İslam'ın üyesi olan birey insanları İslam'a davet yapacaktır. Her ay teşkilatın düzenlediği programlara en az dört kez katılacaktır. Grubun üyesi olan herkesin kurum işlerin ilerlemesi için ve kurum için kendi devamlılığı sağlayabilmesi için ayda bir miktar para ödemesi gerekir. Son olarak ise kendi dindarlığı artırmak ve kendini iyi bir Müslüman olarak yetiştirmek için kurum üyelerinin günlük rapor tutmaları gerekecektir.

1980 yılında Cemaat partisi, ülkede demokrasiyi sağlamak için çok-partili koalisyonu katıldı. Sonrasında Cemaat, Ziaur Rahman'ın kurduğu 'Bangladeş Halk Partisi'ne katıldı. 2010 yılında Bangladeş'in ilk partisi olan 'Avamı lig' tekrar hükümeti ele geçirince özgürlük savaşında karşı çıkanları tespit etmeye başladı ve onları birer birer asmaya başlamıştı. 2013'e kadar 11 Cemaat parti lideri özgürlüğe karşı savaştıkları için suçlu bulundu. Bunun neticesi olarak Cemaatçiler ülkede protesto başlattılar. Bu protestolarda ise en 60 kişi ölmüştü. Cemaati'n böyle bir tepki vermesi kendilerinin aleyhine mal oldu. Nitekim bu eylemler sonrasında onların popülerite yavaş yavaş azaldı.

1.11.2. Bangladeş İslami Çatra Şibir

Bangladeş Cemaat-i İslami Partisinin öğrencilerinden teşekkül eden kanadıdır. Ülkenin en ünlü eğitim kurumlarında bu partinin kolları vardır. Yaklaşık dört milyon

---

¹¹⁶ A. Barry Rubin, *Guide to Islamist Movements* (New York: M. E. Sharpe, 2010), 59.

öğrenci bu grubun üyesidir. Bu kurum fakir öğrencilere maddi yardım sağlar ve onların manevi hayatının İslam’a yönelik ilerlemesini hedefler. Kurum, 1977 yılında kurulmuştur. Kurumun erkekler ve kadınlar diye ayrı bölümleri vardır. Özellikle Çitagong koleji, Çitagong Üniversitesi, Dakka Üniversitesi, Rajshahi Üniversitesi, İslami Üniversitesi, Begum Rokeya Üniversitesi ve Carmichael koleji başta olmak üzere birçok eğitim kurumunda bu partinin mensupları mevcuttur. ‘Chhatra Shibir’ okulların yanında medreselere yayılmış durumdadır.

Bu parti aynı zamanda ‘International Islamic Federation of Student Organizations’ kurumunun bir üyesidir. Yine ‘World Assembly of Muslim Youth’un de bir parçasıdır. Ülkede partinin öğrenciler kanadının çok iyi itibarları yoktur. Nitekim ülkenin birçok yerinde onlar tarafından ya da onların adına düzenlenen birçok patlama kayıtlara geçmiştir.¹¹⁷

Çatra Şibir’in temel işlevleri İslam’ı kanunların temeline dayanmaktadır. Çatra Şibir, diğer üniversite öğrencilerinin İslam dinine uygun yaşamaları ve İslam’ı öğrenmeleri için faaliyetleri yürütmektedir. Çatra Şibir, İslam’a uygun bir yaşam sürdürmek isteyen öğrencilere sadece dini eğitim vermez aynı zamanda onların hayatı programlarını organize etmeye çalışır. Kurum aynı zamanda mevcut rejime karşı İslami bir devlet sistemi kurabilmek için öğrencileri yetiştirmektedir. Kurumun bir diğer hedefi ise sosyal alanda İslami bir sosyal reform geliştirebilmektir.

1.11.3. Bangladeş Müslüman Ligi

Bu lig bir siyasi parti olmakla beraber bunun kökü 1906 yılında kurulan ‘Bütün-Hindistan Müslümanlar Lig’e dayanmaktadır.¹¹⁸ Bangladeş’in özgürlüğü elde etmesi sonrasında birçok İslami siyasi parti gibi bu parti de yürürlükten kaldırılmıştı. Önceden bu patinin lideri olan Şah Azizur Rahman Bangladeş Milliyetçi partiye katılması sonucunda Bangladeş’in başbakanı olarak seçilmişti.

---

¹¹⁷ Md Raju, “Terrorist Organization Profile: İslami Chhatra Shibir (ICS)”, *National Consortium for Study of Terrorism and Responses to Terrorism* (Erişim 12 Haziran 2020).

¹¹⁸ S.R. Chakravarti, *Bangladesh under Mujib, Zia and Ershad: dilemma of a new nation* (New Delhi: Har-Anand Publications, 1995), 108.

‘Bangladeş Muslim League’ partisi 1978 yılında iki gruba ayrılmıştı. Bunlardan biri muhafazakâr bir gruptur. Bu grup Abdus Sabur Khan tarafından yürütülür. Öte yandan daha liberal olan kısım ise Şah Azizur Rahman tarafından yürütölmeye başlar. Ancak Şah Azizur Rahman, daha önce de belirttiğimiz gibi çok geçmeden Bangladeş Milliyetçi partisine katılır.¹¹⁹ Abdus Sabur Khan’ın ölümüyle Bangladeş Müslümanlar ligi partisi birçok partiye bölünmüştü.

1.11.4. Bangladeş Tarikat Federasyonu

Bu parti Syed Nazibul Bashir Maizvandary tarafından ilk 2005 yılında kurulmuştur. Bangladeş Tarikat Federasyonu bir İslami siyasi partidir. Maizvandary önceden Bangladeş Milliyetçi Partinin bir üyesi idi. Ancak zamanında Bangladeş Milliyetçi Partinin, Bangladeş Cemaati İslami partiyi savunması ardından Maizvandary BMP(BNP)’ten ayrılmıştı. Çünkü ona göre BCİ partisi teröristlerle işbirliği yapan bir parti idi.

Tarikat Federasyonun genel sekreteri olan M.A. Awal ülkenin bazı İslami partiler arası bir koalisyon gerçekleştirmek istemişti. Buna göre ‘Bangladeş Khelafat Andolon’, ‘Faraizi Andolon’, ‘İmam-ulama Parishad’ ve ‘İslam Oikya Jote’ partileri bu koalisyona katılacaktı. Ancak bu girişim Partinin genel başkanı olan Mazivandary tarafından engellendi.¹²⁰

1.11.5. İslami Oikya Jote

İslami Oikya Jote partisi, ‘Dört Parti Birliği’nin de bir üyesidir. Bu parti ilk kez 2001 yılında Bangladeş Milliyetçi Parti ile birlik kurma amacıyla seçime katılmıştı. 2013 yılında ateistlere karşı sert bir çıkış bu partinin iyice gündeme gelmesine neden olmuştu. 2016 yılında partinin başkanı Abdul Latif Nezami, Bangladeş Milliyetçi Partinin ‘Yirmi Parti Birliği’nden ayrılacağını ilan etmişse de, birkaç saat sonra bundan vazgeçildiği

---

¹¹⁹ Syedur Rahman, *Historical Dictionary of Bangladesh* (New Jersey: Scarecrow Press, 2010), 42-43.

¹²⁰ Dhaka Tribune, “Tariqat Federation to float new Islamic alliance” (Erişim 7 Temmuz 2020).

haberlere yansdı. Oikyo Jote partiden bir kısım ise Cemaati İslami partisini ÷lkede gerçekleşen birçok terörist hamlenin sorumlusu olarak görmektedir.

2017 yılında İslam Oikya Jote partisi ÷lkenin bütün İslami partilerin ‘birliklerden ayrılarak’ tek başına 2019 yılın genel seçimde katılmasını istemişti. Oikya Jote partisi her türlü din dışı eylem ve olgulara karşı çıkmaktadır. İslam dine uygun olmayan her türlü heykelin de kaldırılması gerektiğini savunurlar. Öte yandan İslami Oikya Jote partisi, Cemaati İslami partisine karşı mücadele verebilmek için diğer İslami partilerle birleşmiştir.

1.11.6. Nizam-e-İslam Partisi

Nizam-e-İslam Doğu Pakistan’da kurulan bir İslami partidir. ¹²¹ Bu parti Doğu Pakistan’da bir araya gelip koalisyon kuran ‘Juktofront’un dört partiden biridir. ¹²² Rivayetlere göre bu parti Bangladeş’in kurtuluş savaşı mücadelesinde Batı Pakistan’ın yanında idi. Zira parti lideri Maulvi Farid Ahmed’in de Pakistan askerlere yardım ettiği iddia edilir. Farid Ahmed savaş sonrası Mukti Bahini tarafından öldürüldü. Mukti Bahini, Bangladeş’in halktan oluşan bir askeri kuruluşudur. Bunun gerilla kanatları ÷lkenin her yerde kurtuluş savaşı için mücadele vermişti. Bangladeş kurtuluşun ilk dönemlerinde her türlü İslami siyasi partiyi yasaklamıştı. Bu partiler arasında Nizam-e-İslam partisi de giriyordu. Bu parti ile beraber birçok partiye olan yasak Ziaur Rahman’ın hükümete geçmesiyle kaldırıldı. Bu parti sonrasında altı partiden meydana gelen ‘İslami Okiya Jote’a katıldı.

Bu partiler dışında daha çok dini partilerin etkisi ÷lkede devam etmektedir. Bunun dışında ÷lkede uluslararası İslami partilerden, ‘Hizb ut-Tahrir’, ‘İhvan-i Müslimin’ ve ‘Müslim Ligi’ gibi partilerin de kanatları mevcuttur.

1.11.7. Hifazat el-İslam

---

¹²¹ Ali Riaz, *Political Islam and governance in Bangladesh* (London: Routledge, 2010), 55.

¹²² Kamal Uddin Ahmed, “United Front”, *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh* 2/1 (2012), 22.

Kurum, 2010 yılında kurulmuştur. Merkezi Çitagong'da bulunan kurumun asıl üyeleri medrese öğrencileri ve öğretmenleri tarafından oluşturulmaktadır. Kurum, kelime olarak İslam'ın hamiliği anlamını taşımaktadır. İslam'ın koruyucuları olarak temel hedefi ülkede İslam'ın kanunlarına uygun bir devlet yapısını oluşturmaktır. O yüzden onlar kendilerini siyasi değil, dini bir hareket olarak tanımlamaktadır. Kurumun siyasetle bir ilgisi olmasa da kurum içindeki hedefler kurumu siyasetle bulaşmayı zorlar. Devlet tarafından zaman zaman bu hareketin liderler ve üyelerine zulüm ettikleri de bilinmektedir. Bu hareketteki bireyleri sadece işkence etmek değil, çoğu zaman öldürdüğü de bilinmektedir. Devlet, bu işkence ve haksızlıkları kayıt altına alan televizyon kanallarını yasaklamaktadır. Hifazat el-İslam, İslam ve Peygamber efendimize karşı yazılar yazan bloklar ve gazeteler karşı protestolar düzenlemektedir. Söz konusu hareket, İslam ve İslami duygulara hamle yapanların İslami kanunlarına uygun olarak ceza verilmesini talep ederler.

1.11.8. Bangladeş Hilafet Hareketi

Hafezi Huzur tarafından 1981 yılında kurulmuştur. Onlar da Hifazat el-İslam gibi devletin biraz daha İslami bir şekil almasını istemektedir. Onlar İslami hilafeti savunanlar idi. Bu yüzden Bangladeş'in de eski İslami kanunlara göre yürütülmesini hedeflemişlerdi.

1.12. BANGLADEŞ'TE DİNİ TOPLUMSAL KURUMLAR

1.12.1. Dini İlişkiler Bakanlığı

Bu bakanlık dinler arası ilişkiler, dini kurumların kurulması ve Hac düzenlemesi gibi meselelerle sorumludur. Hac ve umre dışında her yıl Bangladeş'te düzenlenen 'Bişwa İjtema' da bu bakanlığın sorumluluk alanları içerisindedir. 'Bişwa İjtema' süresinde dünyanın birçok Müslüman ülkesinden insanlar Bangladeş'e gelir. Burada belli bir süre ibadet etmek, dua etmek, tebliğ yapmak bu seferin asıl amacıdır. Dışarıdan gelen bu Müslümanlara kolaylık sağlamak bakanlığın asıl işlevlerindendir. Son günlerde sokaklarda boşaltma işlemini yapan insanlara uyarlamak amacıyla sokak etraflarında Arapça kelimelerle yazdığı yazılar kurumu gündeme getirmişti. Nitekim kurumun aldığı

bu kararlar sokaklarda boşalma yapan insanların sayısı azalmıştı. Kurumun yaptığı iyi işlevlerin dışında kötü işleriyle bulaştığı için de suçlamaları vardır. Özellikle hac konusunda kurumun daha zengin ve saygılı insanlara önem vermesi ve rüşvete başvurması gibi suçlamaları buna örnektir.

1.12.2. Bangladeş İslami Fonu

Bu fon Bangladeş din işleri bakanlığı tarafından yürütülmektedir. İslami değerleri yaymak ve mali yardımları dağıtmak bu kurumun ana işlevleridir. Fonun ana merkezi Bangladeş'in başkenti Dakka'da bulunmaktadır. Kurumun birçok kanadı ülkenin değişik semtlerinde bulunmaktadır.¹²³ 1959 yılında İslami ilimleri yaymak amacıyla iki tane dini kurum kurulmuştu. Bunlardan birincisi 'Baitu'l-Mukarram toplum'u ülkenin en büyük camisi olan 'Baitu'l-Muakarram'ı inşa etti. Diğeri ise 'Daru'l-Ulum' birçok dini kitabı bastı ve din kültürünü geliştirmeye gayret gösterdi.

1.12.3. Hıristiyan Dini Refah Vakfı

Bangladeş'te bulunan Hıristiyanların refahı ve düzenliliği için çalışan bu vakıf devlet tarafından yürütülmektedir. Vakıf Bangladeş'in başkenti Dakka'da bulunmaktadır. Vakıf ilk kez 2004 yılında 'Hıristiyan Dini Refah Vakfı Yönetmenliği' tarafından kurulmuştur. Vakıf Bangladeş Din İşleri Bakanlığı tarafından yürütülmektedir. Son kayıtlara göre, 2016 yılında vakıf devletin fonundan bir milyon Bangladeş Takası bağış almıştır.

1.12.4. Budist Dini Refah Vakfı

Dakka'da bulunmakta olan bu vakıf özerk olarak yürütülmektedir. Bu vakfın temel amacı Bangladeş'te yaşayan Budistlerin refahı için çalışmaktır. Bu vakıf 1984 yılında kurulmuştur. İlk kurulduğunda vakfın yönetimi Din İşleri Bakanlığı devralmıştı.

---

¹²³ Syed Mohammed Shah, "Islamic Foundation Bangladesh", *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh* 2/1 (2012), 65.

Vakıf ‘Budist Dini Refah Vakıf Yönetmenliği’ tarafından ortaya atılmıştır. 2012 yılın bütçesine göre Budist Dini Refah Vakfı devlet fonundan 30 milyon Bangladeş Taka’sı bağış almıştır. ¹²⁴

1.12.5. Bangladeş Hindu Budist Hristiyan Birlik Konseyi

Bu örgüt herhangi bir kâr amacı gütmeyen bir toplumsal örgüt olarak anılır. Kuruluşun asıl amacı Bangladeş’te bulunan azınlıkların haklarını savunmaktır. Bu azınlıklar grubuna hem dini hem de etnik azınlıklar girmektedir. ¹²⁵ Hiçbir siyasi parti ile işbirliği olmayan bu kuruluşu ilk kuran kişi sabık tümgeneral Chitta Ranjan Dutta’dır. Örgüt resmi olarak ise 1988 yılında Chitta Ranjan Dutta ile Bodhipal Mohathero ve T.D. Rosario tarafından kurulmuştur. 9 Haziran 1988 yılında Bangladeş’te İslam milli din olarak ilan edilmesinin hemen ardından bu örgüt kurulmuştur. O yüzden 9 Haziran bu örgüt için ‘kara gün’ olarak nitelendirilmiştir. İlerdeki senelerde bu kuruluşun kanatları New York, Kanada ve Fransa başta olmak üzere birçok Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelere yaymaya başlamıştı. Bu örgüt hiçbir dine karşı olumsuz ideoloji sürdürmediğini iddia eder. Kuruluşun ana fonu onun üyeleri ve bağışlayıcılar tarafından karşılanmaktadır.

1.12.6. Hezbut Tawheed

Dini bir örgüt olan Hezbu Tawheed, içinde silahlı adamların bulunmasıyla suçlanmaktadır. Bu yüzden devlet tarafında yasaklanmış durumda bulunmaktadır. Eski Tangail’in ‘panni ailesi’nden gelen Muhammad Bayazeed Khan Panni, 1995 yılında Hezbut Tawheed’i kurmuştur. Hezbut tawheed’in internet sayfasına göre, ülkenin bütün illerde onların merkezleri vardır. Örgüt kendisine ait bir silahlı topluluğun olmadığını iddia etse de, onlar devletin kara listesine yer almaktadır. Bangladeş Merkez bankası da

---

¹²⁴ Sukomal Barua, “The Buddhist Welfare Trust” (Erişim 5 Ekim 2020).

¹²⁵ G. R. Chowdhury, "Unnatural Disasters: Pogroms have killed thousands of Bangladeshi minorities; millions more are refugees in India", *Cultural survival Quarterly* 1/1 (1992), 32.

devletin diğer bankalara Hezbut tawheed’le har hangi bir şekilde bir ilişkiye girmemesi için uyarmıştır.¹²⁶

1.12.8. Bangladeş Kilisesi

Bangladeş kilisesi, Pakistan kilisesinin kaldırılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu kurum Bangladeş’in kurtuluş savaşı sırasında şekillenmeye başlamıştır. Ülkenin özgürlük savaşı esnasında kilise özgür ve bağımsız bir kurum kurmak istemişti. O yüzden onlar Bangladeş’in bağımsızlığını savunmuştu. Bangladeş kilisesi, genel olarak Anglikan topluma ait bir kilisedir. Bu kilise birçok kilisenin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Bangladeş kilisesi özellikle Protestan kiliselerinden olan Anglikan ve Presbit kiliselerinden meydana gelmektedir. Bu kilise ‘World Communion of Reformed Churches’ kurumunun bir üyesidir.¹²⁷

1.12.9. Bangladeş Avamı Ulema Ligi

‘Bangladeş Avamı Ulema Ligi’, ülkenin en büyük siyasi partilerden biri olan ‘Avamı ligi’ partisinin bir koludur. Kurumun ilkeleri ilk kez 1996 yılında Avamı ligi partisinin önde gelenler tarafından ortaya atılmıştır. Avamı Lig, bu kurumun kendilerinin işlerine müdahale etmediğini iddia etse de, iki grubun üyeleri arasındaki bağlar herkes tarafından bilinen bir durumdur.¹²⁸ Araştırmacılara göre bu kurum Avamı lig partisine dini konularda halledilmesi gereken sorunlara çözüm bulacak bir yardımcı parti olarak iş görmektedir.¹²⁹

Bu kurumun iki tane kolu vardır. Ancak bu iki kol arasında anlaşmazlıklar çoktur. Bir kol diğer bir kolu türlü türlü suçlamalara maruz bırakmıştır. Bir kol, diğer bir kolun

---

¹²⁶ NewAge, “BB warns banks about Hizb-ut Tawhid” (Erişim 23 Ocak 2021).

¹²⁷ WCRC, “members”, (Erişim 11 Nisan 2021).

¹²⁸ Mohammad Al-Masum, “Fakhrul blames AL for rise of militancy” (Erişim 12 Kasım 2020).

¹²⁹ Md Saidul Islam, “Minority Islam’ in Muslim Majority Bangladesh”, *Journal of Muslim Minority Affairs* 31/1 (2011), 137-138.

Bangladeş'te kötü gemişlerle tanınan Cemaat-ı İşlami partisinin bir ajanı olmakla suçlar. Bu iki kol arasında birçok çatışmalar gerçekleşmiştir.¹³⁰

2016'da kuruluşun 'Pahela Baishakh (Bangla yeni yıl) festivalin kutlanmasına karşı çıkması ve devlete bu yeni yıl kutlaması için maddi yardım sağlamamaya çağırması insanların gözlerinde onların karamsar bir porte çizilmesine neden olmuştur. Buna ek olarak yine onlar, Bangladeş'te yayınlanan Hindistan kanallarının da kaldırılmasını istemişlerdi.

2017 yılında örgüt, Bangladeş meclis binasının önünde bulunan Grek adalet kraliçenin heykelinin kaldırılmasını da istemişti. Bu olay da halk tarafından şiddetle karşılanmıştır.¹³¹

1.12.10. Hindu Dini Refah Vakfı

Bu örgüt devlet tarafından yürütölen ve ölkede bulunan Hinduların refahı için çalışan bir örgüttür. Onun merkezi ölkenin başkenti Dakka'da bulunmaktadır.¹³² Örgüt 1983 yılında kurulmuştur. Kuruluşun yönetimi Bangladeş Dini İşler Bakanlığı tarafından yürütölmektedir. 2016-2017 fiskal yılın bütçesinden 2 milyar Bangladeş Takası, Bangladeş maliyet bakanlığı tarafından onlara yatırılmıştır.¹³³

1.12.11. Bangladeş İşlami Düşünce Kurumu

Bu kurumun asıl amacı İşlam dinini ilgilendiren her konuda araştırmalar düzenlemektir. Bu kurum, ABD'nin Washington'da bulunan 'Uluslararası İşlami Düşünce Kurumu'nun bir parçasıdır. Kurum ilk kez 1989 yılında kurulmuştur. Kurum,

---

¹³⁰ The Daily Star, "25 injured as Olama League factions clash" (Erişim 18 Ekim 2020).

¹³¹ ABNews, "Remove Greek statue from HC premises: Ulama League" (Erişim 4 Mart 2021).

¹³² Partha Ghosh, *The Politics of Personal Law in South Asia: Identity, Nationalism and the Uniform Civil Code* (London: Routledge, 2012), 181.

¹³³ The Daily Star, "Tk 200 crore for upkeep of Hindu temples" (Erişim 3 Haziran 2020).

düzenli olarak dünya İslam âlimlerin ele aldığı İngilizce, Arapça ve diğer dillerde İslami eserleri yayımlamaktadır. Bunun dışında kurum, kendisine has bir dergiye sahiptir. ‘Bangladeş İslami Düşünce Dergisi’ her sene iki sayı yayımlamaktadır.

1.12.12. Bangladeş Baptist Kilisesi Kurumu

Bu kurum ‘Dünya Baptist Müttefikeler’in bir üyesidir. Kurumun Bangladeş’teki merkezi Dakka’da yer almaktadır. Bu kurum Bangladeş’in özgürlük kazanmasının ardından edebiyat ve eğitim alanında gelişmeler sağlamak için önemli adımlar atmıştır. Bunun dışında Bangla sözlüğü ve gramerin de gelişmesi onların çabalar sonucu gerçekleşmiştir.¹³⁴

1.12.13. Bangladeş İslami Andolan

Bu örgüt bir İslam hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Bugünkü statüsü itibariyle bir siyasi parti konumundadır. Parti, ilk kez Fazlul Karim tarafından 1987 yılında kurulmuştur. Partinin ilk kurulduğunda ismi ‘İslami yönetimi ayaklanması’ anlamına gelen ‘İslami Shashontantra Andolan’ idi. Partinin bugünkü ismi ise 2008 yılında kesinleşmiştir.¹³⁵ Hemen hemen bütün büyük partilerin olduğu gibi bu partinin de bir öğrenci siyasi parti kanadı var, bu kanadın ismi ‘İslami Shasantantra Chhatra Andolan’dır. İddialara göre bu parti aşırı İslamcılığı savunur. Onların birçok kez devletin anayasaya karşı çıktıkları da kaydedilir. Parti, 2015 yılında Bangladeş kanunları kâfirlikle suçlar ve birçok İslam-karşıtı yazarların asılmasını ister.¹³⁶ Bunun dışında sabık devlet başkanı Abdul Latif’in Hac ve Peygamber efendimiz hakkındaki yorumları da ona karşı ayaklanmalara neden olmuştur. Yine ‘Bangladeş İslami Andolan’ partisi, Birleşmiş Milletlere Rohingyaların soykırımına son bulması için bir muhtıra göndermiştir.¹³⁷

---

¹³⁴ Michael Laird, “Christianity”, *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh* 2/1 (2012), 19.

¹³⁵ Ali Riaz, *Who are the Islamists?* (London: Routledge, 2011), 56.

¹³⁶ Peter Kenny, “Killing of Bangladesh bloggers critical of religious extremism reviles UN rights experts” (Erişim 13 Mayıs 2021).

¹³⁷ Dhaka Tribune, “İslami Andolan: Those killing Rohingya in Myanmar are not followers of any religion” (Erişim 13 Kasım 2020).

Bu parti 2013 yılında, Bangladeş'in en büyük iki siyasi partileri olan 'Avamı lig' ve 'Bangladeş milliyetçi partisi' partilerinin başkanları 'Şeykh Haseena' ve 'Khaleda Zia'nın seçimlerde kendisine sunduğu teklifleri reddetti. Onlar bu iki partinin de seçimle ilgili sunduğu tekliflerin hatalı veya kendi çıkar merkezli olduğunu düşündüler ve bu iki partinin de kürsiyi bir başka partiye bırakmaları gerektiğini savunmuşlar.

Ülkenin on birinci seçimde bu parti en fazla oy alan üçüncü partisi olmuştu. Bu partinin tek başına seçime girmesi onları iktidar ele geçirmekten alıkoymaktadır. Nitekim diğer iki büyük parti, 'Avamı lig' ve 'Bangladeş milliyetçi partisi' partileri kendilerine başka müttefikler edinmişler. Belki de bu yüzden bu iki parti hala devletin en büyük ve güçlü iki parti olarak devam etmektedir.

1.12.14. Banga Sena

Kelime anlamı olarak Bengal ordusu manasına gelmektedir. Bu örgüt ayrımcılık yapan bir örgüttür. Örgüt Bangladeş'te yaşayan Hindular tarafından kurulmuştur. Kuruluşun ana hedefi Bangladeş'te bulunan Hindulara, yine Bangladeş'te ayrı bir ülke kurmasıdır. Kuruluşun başkanı Kalidas Baidya'dır.¹³⁸

Genel olarak Bangladeş'in batı tarafında ve Kalküta'ya yakın olan bölgelerde yoğun bir şekilde bulunan bu örgüt zaman zaman bu bölgelerde Bangladeş'ten ayrı bir ülke kurmaya çalışmışlar. Bu durum 'Bangladeş Silahlar'ın tüm General Jahangir Alam ile Hindistan'ın, Hindistan ve Bangladeş sınırında görev yapan 'Sınır Güvenliliği Kuvvetleri' genel başkanı Ajay Raj arasında konuşuldu ve tartışıldı.¹³⁹ Khodeza Begum, Hindistan'ı Bangladeş'teki Hindulara kendilerine has bir ülke kurmalarına yardımcı olmak için onlara maddi ve silahlı yardım ettikleri suçlamasıyla suçlamıştır.¹⁴⁰

Ancak Bangladeş meclisine göre iki ülke arasındaki bu sorun karşılıklı oturumlarla çözülmüştür. Her iki ülke de sınırlarında düzenli olarak görevli askerleri

---

¹³⁸ Seema Guha, "Dhaka seeks proof, Delhi readies maps" (Erişim 7 Ocak 2021).

¹³⁹ Pallab Bhattacharya, "BDR, BSF agree to bust camps" (Erişim 11 Ocak 2021).

¹⁴⁰ Khodeza Begum, "Indian move to establish United India through United Bengal", *Global Politician* 1/1 (2006), 61.

artırmış ve ayaklanmaları bastırmıştır. Birçok siyaset bilimcinin görüşü bu kuruluşun eylemlerinin Bangladeş'in egemenliğe bir tehdit teşkil ettiği şeklindedir.

2013 yılında 400'den fazla kişiden oluşan bir grup ile Banga Sena Bangladeş'in sınırlarına girmek ve ülkenin batı bölgesini işgal etmeye çalışmıştı. 2004 yılında 'Bangladeş Silahlar Kuruluşu' Hindistan'a ülkede bulunan Banga Sena kampı ve gerilla toplulukların bulunduğu isimlerin bir listesi vermişti. Hindistan da Bangladeş ile iş birliği yapıp Banga Sena ve isyancıları tutuklayacağını söylemiştir. Bangladeş dış ilişkileri sekreteri Shamsheer Mobin Chowdhury konuyla ilgili Bangladeş'in sert duruşunu özetlemişti. O, Bangladeş'in hiçbir zaman ülke egemenliğine karşı yapılan ayaklanmaları kabul edilmeyeceğini dile getirmiştir.¹⁴¹ 21. yüzyılın başından beri bu kuruluşun eylemleri Bangladeş'in egemenliğini tehdit etmektedir.

1.12.15. Bangladeş Jagrata Muslim Janata

Kelime olarak 'Bangladeş'in Uyanmış Müslüman Halkı' anlamına gelmektedir. Kısa olarak JMJB olarak bilinmektedir. Ülkenin kuzey-batı bölgesinde yoğun bir şekilde gelişen bu örgüt, aşırı İslamcılık düşüncesini geliştirir.¹⁴² Devlet bu kuruluşu bir terörist kuruluşu olarak damgalamış ve onların siyasi kariyerin devamlılığını yasaklamıştı.¹⁴³ Bu örgüt 'Bangladeş Cemat'ul-Mujahideen' kuruluşuyla işbirliği içindedir. 'Bangladeş Cemat'ul-Mujahideen' kuruluşu ise devlet tarafından terörist bir örgüt olarak algılanmaktadır. Bu yüzden bu örgüt Bangladeş yargı tarafından dikkatlice takip edilmektedir.

İlk olarak Rajshahi ilinde 1990 yılında kurulmuştur. Örgüt Kuzey-Batı bölgesinde gerçekleştirdiği saldırılarıyla tanınmaktadır. Kuruluşun ilk dönemlerinde örgüt, seküler ayaklanmaları durdurmak amacıyla bu örgütten yardım almıştır.¹⁴⁴ Bu örgüt 'Bangladeş Milliyetçi Partisi' ve 'Cemaat-i İslami' ile işbirliği yapıp Avamı Lig'e karşı birçok gizli

---

¹⁴¹ Nazmul Ashraf, "Bangladesh ready to evacuate citizens from Middle East", (Erişim 21 Şubat 2021).

¹⁴² Nestle – Corporate campaign, "The inspiring projects that are changing girl' education in India today" (Erişim 30 Eylül 2020).

¹⁴³ The Daily Star, "Govt to keep watch on pro-Jamaat Peace schools" (Erişim 23 Mayıs 2021).

¹⁴⁴ Sapt, "Jagrata Muslim Janata Bangladesh (JMJB), South Asia Terrorism Portal" (Erişim 30 Eylül 2020).

politikalar düzenlemiştir.¹⁴⁵ Döneminde Bangladeş başbakanı olan Khaleda Zia'nın oğlu Tariq Rahman, JMB'nin başkanının içişleri ilişkilerine alınması istemişti. 13 Şubat 2005 yılında bu örgüt devlet tarafından yasaklanmıştır.¹⁴⁶

JMJB kuruluşu, Bangladeş cemaat-i İslami partisini kınamakta ve onları İslam dinine karşı çalışmakla suçlamaktadır. İddialara göre bu örgüt Afgan Taliban'dan esinlenerek kurulmuştur. Onlar bir süreliğinde Bangladeş Milliyetçi Partisi tarafından 'Purbo bangla Communist Partisi' gibi partileri susturmak amacıyla kullanılmıştır. Onlar Bangladeş'te şeriatı dayalı hükmü kurmaya çalışmaktadır.

1.12.16. Cemaatu'l-Mujahideen Bangladeş

Bu örgüt ülkede tamamen bir İslami terörist olarak algılanmaktadır. Birleşik Krallıklar da bu kuruluşu terörist ilan etmiştir. Kuruluşun ilk tohumu 1998 yılında Palampur ilçesinde Abdur Rahman tarafından kurulmuştur. 2001 yılında Parbatipur ilçesinde ortaya çıkan bomba ve terörist eylemleri hakkındaki dokümanlar bu kuruluşun terörist bir örgüt olarak algılanmasına neden olmuştur. Bu kuruluşun birçok sivil toplum örgütlere düzenlediği hamlelerin ardından 2005 yılında devlet tarafından örgüt yasaklandı. Bu yasaklanması ardından örgüt ülkenin değişik 300 yerde 500 bomba patlamıştır.¹⁴⁷ Örgüt, 2016 yılında ise ülkenin birçok yerde seküler düşünceye ve kişilere karşı birçok olumsuz eylemler düzenlemiştir.¹⁴⁸

Bangladeş Cemaatu'l-Mujahideen, adlı kuruluşu kısa olarak JMB ismiyle tanınır. JMB'nin ana hedefi hep Bangladeş'in hükümet sistemini değiştirmek olmuştur. Onlar ülkenin yönetiminde şeriatı getirmeye çaba göstermişlerdir. Bu isteği kuruluşun kendisi

---

¹⁴⁵ Dhaka Tribune, "Bangla Bhai's deputy Khamaru arrested again" (Erişim 26 Eylül 2020).

¹⁴⁶ Dhaka Tribune, "Ansarullah sixth outlawed militant group" (Erişim 30 Eylül 2020).

¹⁴⁷ Maneeza Hossain, "The rising tide of Islamism in Bangladesh", *Hudson Institute* 3/1 (2006), 34.

¹⁴⁸ Geeta Anand; Julfikar Ali, "Bangladesh says it now knows who's killing the blogger" (Erişim 8 Haziran 2021).

de birçok kez belirtmiştir.¹⁴⁹ Örgüt, Afganistan'daki Taliban'ı kendilerine bir model olarak görüyor. Örgüt, şeriata karşı olduğu için demokrasiyi de reddeder.¹⁵⁰

Örgüt sosyalizme de karşı çıkmaktadır. Bunula beraber onların en fazla karşı çıktığı ideolojik grubu solculardır. Buradaki solculardan kasıt komünist partilerdir. Nitekim onların, ülkenin en büyük komünist partilerden olan 'Purbo Banglar Communist Party'ye karşı birçok hamlelerin düzenlediği de kayıtlara geçmiştir.¹⁵¹

Bu düşüncelerin dışında, kültürel festivaller, sinemalar, sivil toplum örgütleri de bu kuruluşun karşı çıktığı kurumlardır. JMB, Taliban ve Daesh gibi birçok yerde meydana gelen bomba patlamaların kendileri tarafından yapıldığını iddia etmektedir.

İddialara göre JMB Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Pakistan, Suudi Arabistan ve Libya'dan maddi yardımları elde etmektedir. Bunun dışında birçok Orta-Doğu ülkenin kurduğu sivil toplum kuruluşlarından da maddi yardım aldıkları kayıtlara geçmiştir.¹⁵² 'SATP' ve 'Defenddemocracy.org' kurumlara göre, JMB ülkenin birçok resmi dini kurum ve dini olmayan siyasi kurumlarla da işbirliği yapmaktadır.¹⁵³

1.12.17. Bangladeş'te Tasavvuf Geleneği ve Temsilcileri

Tasavvuf Bengal bölgede bin senedir varlığını devam ettirmektedir. Özellikle dönemin Doğu Bengal bölgesi tasavvuftan çok etkilenmişti. Tasavvuf halkın gelenek, inanç ve yaşam tarzı gibi alanlarda kültürel etkilemede bulunmuştur. Sufiler halkı Müslümanlaştırmaya başarmışlardı. Sufiler belde belde gezip İslam dinini yaymaya çalışmışlardı. Birçok ülkeden gelen bu sufiler bölgede İslam'ın ilk temsilcilerindendir. Ülkeye ilk ulaşan sufiler arasında Sultan Rumi, Celaleddin Tebrizi, Hazret Şey Celal gibi isimler yer almaktadır. Tasavvufun etkisi bölgede 12. yüzyılın başlarında görülmüştür. 13. ve 14. yüzyılda ise artık bu sufilerin etkisiyle birçok insan Müslüman olmuş

¹⁴⁹ Julfikar Ali, "Bangla Bhai active for 6 yrs" (Erişim 13 Nisan 2021).

¹⁵⁰ Anand Giridharadas, "Bangladesh tipping point is feared", *International Herald Tribune* 1/1 (2005), 25.

¹⁵¹ Supriya Singh, "IPCS special report 11: Jama'atul Mujahideen Bangladesh (JMB) a profile", *Institute of Peace and Conflict Studies* 1/1 (2006), 29.

¹⁵² Zayadul Ahsan, "Foreign funding, local business keep them going" (Erişim 22 Ağustos 2020).

¹⁵³ CUP, "The Columbia World Dictionary of Islamism", *Columbia University Press* (2007), 70.

bulunmaktaydı. Bu bölgeye İslam Türk, İran ve Arap sufiler yoluyla yayılmıştır. Sufiler toplumun en çok ezilen kısımları arasında adalet, eşitlik ve kardeşlik duygusunu yaymaya çalışmıştır. Bu insanlar da sufi ve tebliğcilere olumlu tepki vermişler. Sufilerin doktrinler ve yaşayışları halkı onların yollarını takip etmeye gütmüştür. Bengal bölgesindeki tasavvuf geleneği Kuzey Hindistan'daki tasavvuf geleneğine dayanmaktadır.

Bölgedeki tasavvuf tarihini üç döneme ayırabiliriz. Bunlardan ilki, tasavvufun Kuzey Hindistan'dan Bengal bölgeye yayılması dönemine rast gelir. Bengal bölgesinde İslam dininin yayılmasında önemli roller oynayan bu sufilerin çoğu Sühreverdiyye ve Çiştîyye tarikatındandı. Bölgeye yeni bir din gelmiş ise de, bölgenin kültürü göz ardı edilmemişti. Bu sufi tarikatların İslam dinine davet metodu tefekkür, uyum ve nefsin murakabesi olarak sınıflandırılmıştır.

Ondan sonraki dönemde sufiler ülkenin siyasetinde etkili rol oynamaya başlamıştır. Bengal'in çeşitli bölgelerde sufiler devlet işleri üstlenmeye başlamıştı. Sufiler sultanlarla iyi ilişki kurmuşlardı. Sultanlar çeşitli konularda zaman zaman sufilerle dayanışma içinde bulunduğu nakledilir. Bazı sultanlar ise sufilerin müridi olmuşlardı. Son dönemde ise sufilerin halk üzerindeki nüfuzu azalmaya başlamıştı. Bu dönemde eğitimsiz sufilerin artması onların etkisinin azalmasına yol açmıştır.

1.13. BANGLADEŞ'TE DİNİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Bangladeş'te sivil toplum kuruluşların sayısı diğer ülkelere göre daha fazladır. Bunun sebebi de bağımsızlık kazanmasından bu yana devletin ülkenin ihtiyaçlarını giderememesidir. Ülkede bu örgütlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Bangladeş'in kırsal bölgelerde birçok yardım elin ulaştırıldığı görülmüştür. Bangladeş'in birçok köyünde mikro krediler de başlatılmıştır. Ancak bu krediler birçok İslami âlim tarafından kınanmıştır. Nedeni ise, İslam'da faizin yasak olmasıdır. Bazı sivil toplum örgütçülere göre birçok fundamentalist İslam din adamları kadınların işe gitmesini engellemek istemektedir. Bu tür anlayışlardan dini sivil toplum örgütler de olumsuz etkilenmektedir. Çok karmaşık bir toplumsal arka planına sahip olan Bangladeş'teki dini toplumsal örgütlerin özellikleri o kadar da karmaşık değildir.

Dini sivil toplum kuruluşların temel özellikleri şunlardır:

- a) Bu kurumlar dini ilkelere dayanarak insanlığın iyiliği için çalışırlar.
- b) Dini işlere çok önem verirler. Özellikle cami, kilise ve Hindu tapınakları kurmaya eğilimlidirler.

Bangladeş'te bulunan bu dini kurumların hemen hemen tümü birçok eleştiriye maruz kalmıştır. Birçok insan bu dini kurumların işlevlerini sorgulamaya çekmiştir. Her türlü dini kurum farklı farklı suçlamalara maruz kalmıştır. Mesela, ülkedeki Hristiyan dini kurumlar Evanjelizmi yayma suçlamasıyla, İslami kurumlar terörizm yayma, kadınlara karşı bir tavır sergileme ve seküler kurumların işlerine engel teşkil etme gibi suçlamasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bazı eleştirilere göre bu kurumlar sadece kendi dinine mensup olan insanlarla ilgilenir. Bir diğer eleştiri ise birçok kurumun bozgunluğa uğramış olmasıdır.

Din ile ülkenin gelişmesi arasında büyük bir bağ vardır. Dinin koyduğu kurallar insanların hayatlarını şekillendirir. Din, Bangladeş'te önemli bir yer edinmiştir. Dine olduğu gibi, onu temsil edenlere de halk arasında büyük saygı vardır. Özellikle din adamları ve dini kurum başkanları dini temsil eden en önemli kişiler olsa da, birçok siyasetçi de dini şeklen temsil etmektedir. Hemen hemen bütün siyasetçiler dini kendilerine bir silah olarak kullanır. Din ve açlık Bengal halkın en hassas noktalarıdır. Bu iki şey adına Bengal birisine her tür iş yaptırılabilir. Dolayısıyla din ile makam kazanmak da mümkündür.

Din, daha önceleri de birçok sosyal bilimcinin düşündüğü gibi ortadan kalkmış değildir. Birçok sosyolog dinin ortadan kalkıp, sekülerizmin gelişeceğini ön görmüştü. Buna ek olarak, siyasi ve ekonomi alanlarda dinin etkisi ortadan kaybolacağını düşünmüşlerdi. Ancak 21. yüzyılda bile bunun gerçekleşmediğini görüyoruz. Şu da doğrudur ki, 21. yüzyılın başlarından itibaren insanlar arasında dine olan eğilimi azalmış durumdaydı. Ancak teknolojinin sebep olduğu dünya savaşları dinin tekrar dirilmesine neden olmuştur. 21. yüzyılda ise din dirilmeye ve sekülerizm gerilemeye başlamıştır.¹⁵⁴

---

¹⁵⁴ Mokbul Morshed, "Roots of Funding, Roots of Trust: The Struggle for Survival and Credibility among the Religious NGOs (Non-Governmental Organizations) in Bangladesh", *Asian Institute of Technology* 1/1 (2010), 2-3.

İslam'ın yüzü Batı'da kararmış bulunmaktadır. Diğer dinlerin de olumsuz yönleri vardır, ama onlar medya ve Batı siyasetçiler tarafından o kadar da abartılı şekilde kınanır durumda değildir. Ancak İslam dinine olan kin ve nefret gün gittikçe artmaktadır. İslamofobi artık Müslüman ülkelere bile yayılmaya başlamıştır. Özellikle 1970'ten beri İslam'a karşı bir olumsuz tepki sergileyen Batı, 9/11'de bunu katılaştırılmış oldu. İran devrimini de buna eklersek Batı'nın gözünde İslam bir tehlike öne sürdüren din olarak devam ediyordu. Bunlar dışında, Afganistan, Cezayir, Mısır ve Keşmir'de İslami ayaklanmaların yer edinmesi de İslam'ın kötü bir resminin çizilmesine sebep olmuştur. Yine Lübnan'da ayrılık savaşları, Çeçenistan'ın Rusya'ya karşı ayaklanması, Filistinlilerin İsrail hükümetine karşı sert tepkileri, İsrail ve Filistin birlik askeri güçlerine karşı Hamasın doğması, eski Yugoslavya çatışmaları, Dünya Ticaret Merkezi'nin bombalaması, Irak'ta müttefik güçlere karşı hamlelerin düzenlemesi, Suudi Arabistan'da ABD'nin askerlerine bombalaması da İslam'ın yüzünü kararmış durumdadır.¹⁵⁵

Dünyada bulunan milyonlarca sivil toplum kuruluşunun birçoğu kötü işlerle bürünmüş bulunmaktadır. Modern toplumlarda bu örgütlerin sırrını bilmek gün geçtikçe açıklanması zor bir hale gelmeye başladı. Dinde olduğu gibi birçok sivil toplum kuruluşunun işlevlerini nasıl yürüttüğü ve tam olarak ne yaptıkları bilmek zordur. İkisi de insan yardımı göz önünde bulunduran toplumsal kurumlardır. Ancak ikisinde de bilinmeyen sırlar mevcuttur. Modern dönemde dindarlık toplumsal alandan çekilerek bireysel düzeye yöneliş gösteriyor olsa da, dini sivil toplum kurumları daha çok toplumsal olarak hareket etmektedir.

Dini toplumsal örgütlerin dünyadaki etkileri artık herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Nitekim Uluslararası Ceza mahkemesinin kurulması, Üçüncü Dünya Borcunun kapanması dini sivil toplum kuruluşların gerçekleştirdiği bazı olaylardır. Bunun dışında “Selamet Ordusu”, “Dünya Görüşü” ve “Katolik Yardım Servisleri” gibi dini örgütler yılda en az 1.6 milyar dolar kazanmaktadır.¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ R. C. Martin, “Religion and Violence: Appreciating Traditional Ethical Reasoning in the Global Context”, *BISS Journal* 23/3 (2002), 153.

¹⁵⁶ J. Berger, Religious Nongovernmental Organizations: An Exploratory Analysis” *Voluntas* 14/1 (2003), 15.

Bangladeş'te de sivil toplum kurumların yardımları çoktur. Bangladeş bozgun bir siyasetçi toplumın ülkesi olduğu için, gereken yerlerde yeterince yatırım sağlayamamış. O yüzden Bangladeş ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yurtiçi ve yurtdışı maddi ve manevi yardımlara başvurdu.¹⁵⁷ Bazı sivil toplum örgütler toplumsal hayatı değiştirmede oldukça etkileyici rol oynamıştır. Mesela, insan haklar ve kadın işçi hakları konusunda ileri düzey başarı göstermişlerdir. Ama bunun gibi uygulamalar birçok elit ve din adamlar tarafından kınanmıştır.¹⁵⁸

Din adamların bu tür çalışmalara karşı böyle olumsuz yaklaşımları köylülerin hayatını daha zorlayacaktır. Nitekim Bangladeş'te köylülerin büyük bir çoğunluğu arazi sahibi değildir. Onlar genelde diğerlerin tarlalarında çalışıp para kazanıyorlar. Onlara mikro kredi gibi bir yardım eli uzatmak, onların hayatlarını değiştirebilir. İslam dininde faiz yasak olduğu için, bu konuda uzlaşmaya gidilebilir. Ancak bu kredileri tamamen yok etmek kimsenin faydasına gelmez. Bangladeş'te bulunan bazı dini sivil toplum kuruluşları şöyle sıralayabiliriz:

1.13.1. Parbatya Bouddha Sangha (PBS)

Bu kurum bazı yardım seven ve toplumun iyiliği için çalışanlar tarafından kuruldu. Kurum 1994'te açılmıştır. Kurum Bangladeş'in Rangamati ilin tepe bölgelerinde yaşayan yerli insanlar için kurulmuştur. Bu kurumun ana hedefleri şöyledir:

- a) Sağlam bir toplumsal hayatın devamlılığı için ormanlaştırma,
- b) Yerel insanların gelenek ve kültürü muhafaza etmek için çalışmak. Özellikle dilleri, edebiyatı ve tarihi devam ettirmek,
- c) Bölgede eskiden beri yaşayan insanlara modern teknolojiden faydalanmayı sağlamak,
- d) İş yerlerin artırılması.

1.13.2. Hearts

---

¹⁵⁷ M. Ahmad ve J. Townsend, "Changing Fortunes in Anti-Poverty Programmes in Bangladesh" *Journal of International Development* 10/1 (1998), 428.

¹⁵⁸ E. Shehabuddin, "Contesting the Illicit: Gender and the Politics of Fatwas in Bangladesh" *Signs* 24/4 (1999), 1011.

Örgüt, bazı Hristiyan sosyal hizmet uzmanları tarafından kırsal bölgelerde yaşayan fakir insanların hayatlarını düzeltmek ve toplumda eşitliği ve kadın haklarını sağlamak amacıyla 1990 yılında kurulmuştur. 27'si kadınlar tarafından oluşan bu grubun üyeleri 28'dir. Merkezi Dakka'da bulunmakla beraber, Dakka dışında birçok ilde de onların projeleri devam etmektedir. Bu kurumun bazı işlevlerini şöyle sıralayabiliriz:

- a) Toplumun para birikimi, sağlık ve edebiyatı grup olarak güçlendirme,
- b) Fakir ailelerin çocuklarına resmi olmayan okullar açmak,
- c) Kırsal bölgede yaşayan kadınlara bedava nakış dersleri verme,
- d) Kredi programları yürütme,
- e) Aile içi planları kurmada insanlara yardımcı olma ve aile içinde sürdürülmesi gereken eylemleri hakkında ailelere bilgilendirme,
- f) Kötü tecrübeleri yaşamış kadınlara rehabilitasyon sağlamak ve doğal afetlere maruz kalmış insanlara yardımcı olmak,
- g) Sağlıklı tuvaletler ve derin su kuyusu kurmak, bu kurumun yaptığı önemli işlevler arasındadır.

1.13.3. Ramakrişna misyonu

Kurum, 1860 yılında Hindistan'da dünyaya gelen Sri Ramakrişna adına kurulmuştur. Sri Ramakrişna Hindu dinde yeni bir akım başlatan kişidir. Onun öğretileri bütünleştiricidir. O diğer dinlere mensup olan insanlarla işbirliğini savunup birçok Hindu dini akımın gözünde kötülenmiştir. Ancak Sri Ramakrişna'nın dinler arası iş birliği onun ölümünden sonra onun takipçileri tarafından devam ettirilmiştir. Bu kurumun merkezi Kalküta'da olmak üzere Hindistan'ın içinde ve dışarıda birçok yerde toplam 137 kolu vardır. Bangladeş'te kurumun merkezi Dakka'da yer almaktadır. Bu kurumun matematik ve misyon diye iki kanadı vardır. Ancak realitede bu ikisinin sadece bir teori olarak devam ettiğini gözlemliyoruz. Matematik ve misyon ikisi birbiriyle ilişkilidir. Matematik kanadı ilk 1901'de ve misyon 1909'da kurulmuştur. Bu iki kolu da insanın iyiliği için çalışmaktadır. İlk başladığında bu kurum sadece birkaç Hindu rahipten oluşmaktaydı. Bu rahiplerin diğer dinlere mensup olan insanları Hindu dine çağırmak gibi amaçları yoktu. Onlar her dine saygı duyar ve herhangi bir dine mensup olan insanları sahip olduğu dinlerde en iyi dindar olmalarını istiyorlardır. Bir Müslümanı daha iyi bir Müslüman, bir

Hindu'yu daha iyi bir Hindu ve bir Hristiyan'ı daha iyi bir Hristiyan kılmayı amaç edinmişlerdi.

1.13.4. KSCSAF (Sunni Sylhet-Çunarugat Allahwallah Hilafet Vakfı)

1978'te kurulan KSCSAF insanların iyiliği için çalışan İslam dini kaynaklı bir vakıftır. Küçük bir ilçede başlayan bu vakıf yavaş yavaş ülkenin her yere yayılmıştır. Bu kurumun temel işlevleri şöyledir:

- a) İslam'ın kutsal günleri tam anlamıyla yaşamaya çalışırlar,
- b) Dini eğitimleri artırmak ve her yere ulaştırmak amacıyla medrese kuruyorlar,
- c) Balık avlamak, çiftçilik ve nakış gibi birçok alanda köyün kadın ve erkeklere eğitim verip iyi bir hayat sürdürmelerine yardımcı oluyorlar,
- d) İslami ilimleri her yere ulaştırmak ve insanların uluslararası ünlü kitaplardan faydalanmak için bir tane kütüphane açmışlar. Bunun dışında insanların günlük hayatında yapılması gerekenleri üzerine bilgilendiriyor ve nassın doğru anlamlarını insanlara öğretebilmek adına kitapçıklar dağıtıyorlar,
- e) Yeni camiler kuruyor, eski camileri restorasyon yapıyorlar,
- f) Fakir insanlara gerektiğinde maddi yardımda bulunuyorlar,
- g) Son olarak, fakirlerden ölen kişiler için kefen ayarlıyorlar.

Bu kurumun her hangi bir banka hesabı yoktur. Faiz ile yürütülen herhangi bir kurumla işbirliği yapmaktan uzak durmayı tercih ediyorlar. Bunun dışında İslam dinine inanmayan ve İslam'a göre yaşamayan kimseden de para bağıışı almazlar. Bu kuruma bağışta bulunanların büyük bir çoğunluğu Orta-Doğu ülkelerdendir.

1.13.5. Adventist Geliştirme ve Yardım Ajansı

ADRA, uluslararası bir sivil toplum kuruluşudur. Bu kuruluşun ana hedefi dünyanın farklı bölgelerdeki Hristiyan toplulukları maddi yardımları sunmaktır. Özellikle doğal afetlere karşı maruz kalan ülkelerde yardımda bulunmak kuruluşun asıl amaçlarındandır.

ADRA'ya göre onlar hiçbir din, ırk veya politik görüşlere dayanarak insanlar arası ayrımcılık yapmazlar. Yardıma muhtaç olan her türlü insana yardım etmeği kendilerine bir insani ve dini görev olarak bilirler. Yardımda özellikle yaşlı, çocuk ve engelli insanlara öncelik veriyorlar.

1.13.6. Yurtdışı Kalkınma Katolik Ajansı

İngiltere ve Galler'in Katolik kilisesi tarafından kurulan CAFOD kuruluşu Bangladeş'te de işlevler yürütmektedir. Kuruluşun ana hedefi fakir olanlara maddi yardımda bulunmaktır. Kuruluşun maddi yardımlar lokal kiliseler başta olmak üzere devlet ve özel hazinelerden karşılanmaktadır. Kuruluşun 32 ülkede maddi yardım ve doğal afetlerden kurtulması için yardım sunduğu bilinmektedir. Bu ülkelerin bazılarında kuruluşun ofisi bulunuyorsa da Bangladeş'te kuruluşun herhangi bir kol bulunmamaktadır. Ancak zaman zaman kuruluşun Bangladeş'te maddi yardımlarda bulunduğu bilinmektedir.

1.13.7. Caritas Internationalis

Katolik kilisesine dayanan bu örgüt yaklaşık 200 ülkede hizmet etmektedir. Kuruluşun ana hedefleri fakirlere maddi yardım etmek, gelişmeye doğru çalışmak ve sosyal hizmetleri sunmaktır. Onların yardımları özellikle fakir ve zulüm görenlere yöneliktir. "Caritas Bangladeş", Bangladeş Katolik Piskoposların Konferansı tarafından yönetilmektedir. 1924 yılında kuruluşun temel taşı atılmıştı. Ancak kuruluşun asıl işlevleri ikinci dünya savaşı sonrası başlamıştır. Özellikle kuruluşun "kutsal sene" dedikleri 1950 yılında temel işlevleri başlatılmıştır.

1.13.8. Bangladeş'te Hristiyan Kalkınma Komisyonu

Bu örgüt, Bangladeş'in bağımsızlık kazanması hemen ardından kurulmuştur. Kuruluşun ana hedefi halka doğal afetlerden kurtulmak için yardım sunmaktır. Kuruluşun zaman zaman cami imamlarına Cuma hutbesinde halkı uyarmak amacıyla doğal afetler ve ondan korunma yollarından bahsetmeyi önermektedir.

Bu kuruluşun birçok alt programı mevcuttur. Bu programların çoğu kırsal bölgedeki gelişmeye odaklanmaktadır. Özellikle kırsal bölgede ıssız kalan kadınlara kendi yaşamını devam ettirebilecek bir iş sunmaya çalışmaktadırlar. Onun dışında fakirlere hibe ve küçük kredi gibi birçok kırsal ekonomik kalkınma programlarına imza atmaktadırlar.

1.13.9. İnsanlar için Yaşanacak Yer

Amerika Birleşik Devletlerin Gorgia eyaletinde ortaya çıkan bu örgüt bir uluslararası Hristiyan örgüttür. Kuruluşun dünyanın birçok yerinde yardımları devam ettiği gibi Bangladeş'te de kuruluşun işlemleri bulunmaktadır. Son raporlara göre kuruluşun 70'ten fazla ülkede hizmetleri bulunmaktadır.

Bu kuruluşun temel hedefi evi olmayanlara veya ucuza ev yaptırmak isteyenlere yardımcı olmaktır. Yerel insanlarla çalışarak evsizler için para toplama, ev arkadaşı bulma, ipotek alma gibi faaliyetler kuruluşun bazı faaliyetlerdir. Kuruluşun misyonu insanlar arası sevgiyi artırmak, insanları tanı için sevmek, onlara yardımcı olmak ve bir aile olarak birbirine yardım etmektir.

Habibat isimle anılan örgüt çoğunlukla ev yaptırmaktadır. Önce ev yaptırır sonra ihtiyaç sahipleri o evlere yerleştirirler. Bu evleri yaptırırken de gönüllü işçileri çalıştırır. Gönüllü işçi olmasa da ev eşyaları ve ev yapırma malzemeleri gönüllüler tarafından karşılanmaktadır.

Kuruluşun kurduğu evler tamamen bedavaya ihtiyaç sahiplerine verilir söylemek de doğru olmaz. Örgüt ev yaptırırken özellikle borcu belli bir miktarda ödeyebilecek aileler için ev yapar. Onun dışında söz konusu ailenin ihtiyaç derecesi ve aile olma isteği de değerlendirilir.

2. BÖLÜM: DİNİ KURUMLARIN TOPLUMSAL ETKİLERİ

2.1. DİNİ KURUMLARIN ÜLKEDEKİ KIRSAL BÖLGELERDE YOKSULLUĞU AZALTMADA ETKİSİ

Dini ve dini olmayan toplumsal kurumlar Bangladeş'in kırsal bölgelerinde çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır. Bangladeş fakir ülkelerinden biridir ve dolayısıyla yoksulluk oranı da hayli yüksektir. Özellikle ülkenin kırsal bölgelerde yaşayan insanların önemli bir kısmı en temel ihtiyaçlarını bile karşılamaya zorlanmaktadırlar. Bu yüzden her sene başta uluslararası olmak üzere birçok yerel ve özel kurumun kırsal bölgeleri geliştirmeye yönelik projelerle geldiğini görülmektedir. Bu hususta dini ve dini olmayan yardımlaşma kurumlarının ülkenin kırsal bölgelere yönelik kurulduğunu bilinmektedir.

Her geçen gün ülkenin kırsal bölgelerdeki dini ve dini olmayan sivil toplum kuruluşlarının arttığına şahit oluyoruz. Ancak buna rağmen kırsal bölgelerdeki fakirlik oranında bir düşüş görülmemektedir. Ayrıca, bu kurumlarla ilgili çeşitli iddialar da mevcuttur. Bu kurumlardan çoğunun duygu sömürüsü yaparak para kazanmak için kurulduğu, bazılarının lisansı olmadığı, bazılarının ise yanlış yollardan para kazanmanın peşinde olduğu iddia edilmektedir. Bu tür şaibeli durumlar altında kurulan bunca kurumların ülkenin fakirlik durumuna ne kadar etki edeceği ise bir soru işaretidir.

Bangladeş'te fakirlik hep devam edegelen bir sorundur. Bu sorun ülkenin sosyo-ekonomik gelişmesine hep bir engel teşkil etmiştir. Devlet bu sorunu çözmek için çeşitli yöntem ve projeler geliştirmiştir. Sivil toplum kuruluşları fakirlikle mücadele eden en önemli aktörlerin başına gelmektedirler. Dünya Bankası istatistiklerine göre Bangladeş'te fakirlik her geçen gün artmaktadır. Zira ülkenin nüfusu özgürlük savaşından sonra her geçen gün artış göstermiştir. Dünya Bankası fakirliği bir kişinin kalori alma ölçüsüne göre tanımlar. Bu ölçüye rağmen ülkenin hangi bölgelerinin fakir ve hangi bölgelerinin zengin olduğu söylemek güçtür. Zira ülkenin hem kentsel hem de kırsal bölgelerde yoksulluk oranı çok yüksektir. Şehirlerde yoksul insanları tespit etmek zor olsa da köylerde nispeten daha kolaydır. Dolayısıyla birçok kurum doğrudan köylerde faaliyet göstermektedirler. Köylerde yoksulluk, insanların yaşadıkları evler, giydikleri kıyafetler, ev eşyaları ve sağlık durumlarına bakılarak tespit edilmektedir.

Bangladeş'te arazi kaybedenlerin sayısı gün gittikçe artmaktadır. Özellikle tarım alanlarının kaybedilmesi birçok insanın evsiz ve gıdasız yaşamasına sebep olmaktadır. Bu durum hem şehir hayatı hem köy hayatı için geçerlidir. İnsanlar birçok yolla arazi kaybedebilirler. Bunların başında siyasetçi veya köy muhtarları tarafından gasp, arazilerin gerekli kayıtların bulunmama durumu, mecbur kalarak az fiyatıyla satılması ve nehirlerde yaşanan heyelan felaketler gelmektedir. Bangladeş fakir ve hacim olarak küçük bir ülkedir. Bu yüzden arazi sahiplerinin arazilerini satması onları belirsiz bir geleceğe sürükleyebilir. İnsanlar arazilerini sattıktan sonra yaşam ve geçimini sürdürebilmeleri için zenginlerin kapısını almak durumunda kalırlar. Zenginler de fakirlerin bu durumundan faydalanarak onları az parayla çok çalıştırırlar. Böylece servetlerine servet katmaya devam ediyorlar. Dolayısıyla arazi kaybı ülkenin yoksullaşmasına önemli bir rol oynamaktadır.

Öte yandan bazı geleneksel uygulamalar da yoksulluğa sebep olmaktadır. Mesela ülkenin bazı geleneksel kurallara göre miras olarak geride bırakılan mülkün çoğunluğu erkeklere dağıtılır. Kadınlara ise az bir pay düşmektedir ki bazen bu durum daha da ileriye gider ve kadınlar mirastan mahrum bırakılır. Kadın-erkek arasında görülen bu ayrımcılık farlı durumlarda da görülmektedir. Bu durumlar da kadınların yoksul kalmalarına sebep olmaktadır. Örneğin, bazı kırsal alanlarda kadınlar ev işlerle ilgilenmesi gereken kişiler olarak görülmektedirler. Dolayısıyla, onların çalışıp para kazanması doğru karşılanmamaktadır.¹⁵⁹

Ülkede ilköğretim ücretsiz ve zorunludur. Bu eğitimin herkesin daha rahat alabilmesi için devlet ayrıca kitap ve kırtasiye malzemeleri de ücretsiz dağıtmaktadır. Kanunen (teorik) olarak okulların bedava olması gerekse de pratikte bunun yansıması yoktur. Birçok ocuk okula gitmeyi tercih etmiyorlar. Bunun birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi devlet okulların kalitesiz olması ve okul çevresinin sağlıksız bir ortam olmasıdır. Bazılar ise okul formalarının çok pahalı olması nedeniyle çocuklarına okul kıyafetini alamıyor ve onları okula gndermiyorlar. Birçoğu çocuklarını okula göndermek yerine işe göndermeyi tercih ediyorlar. Bazılar çocuklarını okula göndermek yerine medreselere göndermek daha iyi ve faydalı olacağını düşünüyorlar.

---

¹⁵⁹ R.I. Rahman, *The Wage Employment Market for Rural Women in Bangladesh* (Dhaka: Bangladesh Institute of Development Studies, 1986), 41.

Devletin birçok sağlık ocağı ve eczane mevcuttur. Bunların çoğu bedava veya az fiyatla hizmet vermek amacıyla kırsal bölgelerde kurulmuştur. Ancak ne yazık ki bunlarda çalışanlar işini hakkıyla yapmamaktadırlar ve gereğinden fazla para talep etmektedirler.

Bangladeş'in kırsal bölgelerinde ekonomik yardımı amacıyla başlatılan en önemli adım mikro kredilerin başlatılmasıdır. Mikro krediler hem devlet hem özel kurumlar tarafından sağlanmaktadır. İslami bankalar başta olmak üzere çeşitli dini kurumlar da mikro krediyi desteklemektedir. Mikro kredilerin asıl amacı fakir insanlara kolay yollardan borç sağlamaktır. Bu kredi programları diğer bankaların ve diğer kredi programlarından farklı olarak kişinin borcu ödeyebilecek duruma bakılmaksızın kişiye geçimini sağlayabilmesi için faizsiz bir şekilde tahsis edilmektedir.

Mikro kredi programını ilk olarak “Bangladeş Grameen Bankası” başlatmıştır. Grameen Bankanın bu programı ülkede çok rağbet görmüştür. 1976 yılında kurulan Grameen Bankasının asıl hedefi kırsal bölgelerdeki fakir ailelere yardım etmektir. Çünkü bu insanlar bir teminatı olmadığı için ne devlet bankaları ne de özel bankaları tarafından bir kredi alabiliyorlardı. Dolayısıyla bu insanlar her türlü kredi ve banka borçlarından uzak idiler. Bu yüzden Grameen Bankası bu insanları hedef kitlesi olarak belirlemiş ve onlara hiçbir teminat olmaksızın mikro krediler sağlamıştır. Diğer bankalar da Grameen bankayı örnek almaya başlamış ve benzer programlar hayata geçirmiştir. Daha önce yoksulluk içinde olan bu insanlar bu tür krediler sayesinde geçimini daha kolay sağlamaya başlamışlardır. Ancak, kırsal bölgelerin gelişmesi için çalışan ülkenin bazı bankaları gereken başarıyı gösterememiştir. Bu bankaların şehirde uyguladıkları şartları kırsal bölgelerde de uygulaması yanlış bir yöntem olarak değerlendirilmiştir. Zira kırsal bölgede yaşayanlar şehirdeki borç alanlar gibi aynı oranda ve aynı şartlar altında geri ödeme yapamazlar. Öte yandan Grameen Bankası ve birçok dini STK'lar faaliyetleriyle kırsal bölgede gelişme kaydetmişler. Grameen Bankası diğer sivil toplum kuruluşlarla işbirliği yapmaktadır.

Hem dini hem dini olmayan sivil toplum kuruluşlarının çalışmasıyla bugün Bangladeş'in kırsal bölgelerinde gelişmeler görülmektedir. Kırsal bölgelerde artık kadınların da çalıştıklarını gözlemlemekteyiz. Kadınlar artık toplumun her alana yayılmaya ve kendi varlığını göstermeye başlamışlardır. Öğretmenlikten başlayarak

doktorluk, avukatlık, mühendislik vs. her alanda kadınlar ilerleme göstermektedir. Erkeklerin de bilgilendirme ve eğitilmesi sonucu eşlerine uygun davrandıkları gözlemlenmiştir.

2.2. HİNDİSTAN'DA İSLAM ZEKÂT KURUMLARININ İHYASI VE ETKİSİ

Bangladeş'te olduğu gibi Hindistan'da da İslami kurumların etkileri çoktur. İki ülke aynı tarihi paylaştığı için kimi zaman ikisinde de aynı kurum görebilmek mümkündür. Mesela, Cemaat-i İslam kurumu hem Bangladeş'te hem Hindistan ve Pakistan'da işleri sürdürmektedir. Bu yüzden bu kurumlar arası ilişkilere de rastlarız. Bu kurumun bir parçası bu ülkelerden her hangi bir yerde iyi ve kalitesi işler sürdürürse onun etkisi aynı kurumun bulunduğu diğer ülkelerde de görülebilir.

Hindistan'da yeni İslami bağış kurumların sayısı gün gittikçe artmaktadır. İslami değerler, zekat ve İslami öğretiler Hindistan'da önemle karşılanmaktadır. Hindistan, İslami öğretileri ve hayat tarzını kullanarak ilerleme, gelişme ve ihyaya imza atmak istiyor. Özellikle Hindistan'ın mali ve topluluk sektörlerinde İslami değerlerin ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Hindistan'daki Müslümanları Bangladeş'teki Hindularla benzetmek çok yanlış bir yaklaşım olmaz. Zira ikisinde de söz konusu insanlar azınlığı teşkil etmekle beraber, zaman zaman birçok ayrımcılığa maruz kalmıştır.

2.2.1. DİNİ KURUMLAR VE TOPLUMSAL MUTLULUK

Dinin en önemli faktörlerden biri insana iç huzuru sağlamaktır. Akademik alanlarda da bu konuyla ilgili birçok çalışma vardır. Akademide dinin rolleri önemle araştırılmaktadır. Zira din insanlığın hiç vazgeçemediği ve vazgeçemeyeceği bir olgudur.

Birçok çalışma din ile toplumsal huzur arasında bir bağın bulunduğunu kabul eder. Bir araştırmaya göre din bireylerin mutlu olmada aylık maaş kadar etkili olabilir.¹⁶⁰

İnsanlar, hem içsel hem dışsal olarak dine bağlılar. İnsan dinin içsel tarafını kendi iç dünya huzuru için kullanır, dışsal olanı ise başka amaçları elde etmek için kullanır.¹⁶¹ Allport ve Ross'un bu görüş bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Çünkü bu görüşe göre din, insanı stresli olduğunda iç huzuru sağlamak ve bir alet olarak kullanabilir bir maddedir. Dinlerin mutluluğun bir aracı olduğunu söylemenin yanına onun tam ters bir etkiye sebep olabileceğini de belirtmemiz gerekir. İlk olarak, bir bölgenin aşırı dindarlığı o bölgede mutluluk sağlamayı önleyebilir. Mookerjee ve Beron, bu konuda bir araştırma yapmıştır. Onların araştırmasına göre, iki köy arasında en çok dine bağlananlar dine orta bağlananlardan az memnundur.¹⁶² İkincisi, din ile toplumun mutluluğu arasında bağı anlamak ve açıklamak için bireysel tecrübeleri önemsemektir. Bireysel alanda din bir kişiye geçici mutluluk sağlayabilir. Ancak bu bireysel tecrübeler çoğunluk içinde birleştiğinde durum tamamen farklı bir boyut kazanabilir. Sonunda mutluluğu sağlayan bir olgu mutsuzluğa neden olabilir.

Bangladeş 1990'lı yıllarda hem kendi çabaları hem dış yardımıyla toplumsal alanda gelişme göstermeye başlamıştı. Doksanlı yıllarda halk arasında mutluluk oranı da artış göstermekteydi. Özellikle 1971 yılındaki özgürlük muharebesi sonrası yeniden toparlanmaya çalışan Bangladeş 1990'lı yıllarda kısmen de olsa başarısını göstermiştir. Halk arasında yeni işe gidenlerin, servis ve eşyalardan faydalananların sayısı da artmıştı. Ancak halkın gelişmiş hayat standardı gün gittikçe düşmeye başlamıştı. Vatandaşlar arasında gereken hizmetleri görmeyenlerin sayısı artmaya başlamıştı.

Bazı araştırmacılara göre devlet içindeki huzursuzluğun artması radikal dini örgütlerin artmasıyla paraleldir. Zira özgürlük sonrası Bangladeş seküler bir devlet yönetimine geçmişti. Din ise seküler sistemiyle bağlantılı olarak belli alanlarda sınırlı

---

¹⁶⁰ C.G. Ellison, D.A. Glass, "Does Religious commitment contribute to individual life satisfaction?", *Social Forces* 1/1 (1989), 68.

¹⁶¹ G.W. Allport, J. M. Ross, "Personal religious orientation and prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology* 5/1 (1957), 433.

¹⁶² R. Mookerjee - K. Beron, "Gender, religion and happiness", *The Journal of Socio-Economics* 34/5 (2005), 677.

bırakılmıştı. Bu zamanda ülke birçok alanda gelişme göstermişti. Ancak 1990'lı yıllardan sonra militan ve radikal dini örgütlerin ortaya çıkmasıyla ülke içinde huzursuzluk artışı göstermişti.¹⁶³

“Dharma” kelimesi Sanskritçeden Bengalceye taşınmış bir kelimedir. Bu kelime Bengalcede “din” kelimesinin karşılığıdır. Kelimenin kökeni “destek, beslemek” gibi anlamları taşımaktadır. Ancak bu kelimenin birden fazla mana vardır. Bunlardan ilki, din anlamına gelen, bir kişinin desteklediği ve inandığı dindir. İkincisi, onun sosyal statüdür. Dharma aynı zamanda, bir kişinin kiminle ilişki kuracağı, kiminle evleneceği, nasıl bir hayat tarzı sürdüreceği, ne tarz yemekler yiyeceği vb. şeyleri belirler.

Bangladeş'te din ile mutluluk arasında çok sıkı bir bağ bulunduğundan bahsedilebilir. Bu bağ özellikle yaşlı dindarlar arasında gözükmemektedir. Ancak Asadullah ve Chaudhury'nin çalışmaları ülkedeki halkın mutluluğun başka kaynaklarından bahseder. Onlara göre, din ve cinsiyetten daha çok kişiler arası ilişkiler ve toplumsal güvenlik halkın mutluluğun temel kaynağıdır.¹⁶⁴ Asadullah ve Chaudhury'nin çalışmalarını eleştiren başka çalışmaları da vardır. Joe, Timothy ve Arif tarafından yapılan bir araştırmaya göre Bangladeş'in farklı bölgelerde Hindu ve Müslim topluluklar arasında kıyaslama yapılırsa Müslümanların Hindulardan daha mutlu olduğunu anlaşılar. Bu Müslümanlar da başka Müslümanlara yakın bir yerde oturduğunda mutluluk hissettiğini dile getirmişlerdir. Bundan da insanların din ile nasıl bir ilişki kurduğunda mutlu olacağı anlaşılar. Mutluluk bir bireyin dindar olmada yatmamaktadır. Mutluluk bir toplumun aynı dine mensup olmasına bağlıdır. Buna göre din insanın hayatında toplumsal bir boyutla mutluluk getirebilir.¹⁶⁵ Mutluluk ve din arasındaki bağ kesindir. Ancak araştırmalarda bazı sınıflar ve kriterler göz önünde alınarak farklı kesimlerden mutluluk hakkında farklı cevaplar alınması normaldir. Örneğin kronik hastalıklar olanlar diğerlerden az mutludurlar. Erkeklerin kadınlarından daha çok mutlu oldukları tespit edilmiştir. Bangladeş'te kadınların erkeklerden az mutlu olması biraz da toplumun

---

¹⁶³ A. Riaz, *God willing: The politics of Islamism in Bangladesh* (New York: Rowman and Littlefield, 2004), 43.

¹⁶⁴ M.N. Asadullah - N. Chaudhury, “Subjective well-being and relative poverty in rural Bangladesh”, *Journal of Economic Psychology* 33/5 (2012), 940.

¹⁶⁵ Joe Devine vd., “Happiness in Bangladesh: The Role of Religion and Cennectedness” *CrossMark* 20/1 (2017), 359.

yapısına bağlıdır. Bangladeş, ataerkil bir toplumdur. Her alanda erkeklerin gücü ve etkisi kadınlardan daha yüksektir. Lokal topluluklar, marketler, bürokratlar, siyasi personeller, hastane ve okullarda erkeklerin daha fazla olması kadınların sesi az duyurulmaya neden olmaktadır. Zengin aileler diğerlerle kıyasen daha mutludurlar. Ancak bu fakir ailelerin mutlu olmadığı anlamına gelmez. Birçok fakir aile de mutlu olduklarını belirtmiştir. Çalışanlar arasında çiftçi olanlar, ulaşımlar araçlarda şoförlük yapanlar, inşaat alanlarda çalışanlar vs. ofislerde çalışanlara göre daha mutlu olduğu görülmüştür.¹⁶⁶

Bangladeş'te işler statü ve prestijlere göre farklılık gösterebilir. Çocuklarını okullara gönderen anne-babalar onların çocukların bir çiftçi olmalarına rıza gösteremezler. Zira toplumun sağduyuya göre bu çiftçilik gibi işler “okumayanlar” içindir. Bu yüzden birçok eğitilmiş gencin istediği işi bulamadıkları halde işsiz kalmaya tercih ettiklerini görmekteyiz. Birçok üniversite mezunu çiftçilik, ulaşım araçlarda çalışma, inşaat işi olarak çalışma gibi işlerden uzak dururlar. Bu yerlerde çalışmak yerine işsiz kalmayı tercih ediyorlar. Çünkü onlara göre bu yerlerde çalışmak onların ailelerinin prestijini azaltacaktır.

Şimdiye kadar Müslümanların genelde diğer Müslümanlarla beraber olduğunda mutlu olduklarını gördük. “Dharma” kelimesinin sadece dini bir değer olmadığını, bunun yanı sıra onun toplumsal birçok değeri içerdiğini de gördük. Bu dharma bir grubu başka bir gruba karşı gelmesinde bir neden olarak da görülebilir. Bangladeş'in birçok bölgede Hinduların Müslümanlar tarafından ayrımcılık gördüğü tespit edilmiştir. Dharma burada dolaylı olarak bir rol oynamaktadır. Dharma, belli bir topluluğun ya da dini mensuplarının bir arada olmayı teşvik eder ve onların aynı düşünce, fikir, gelenek, görenek vs. paylaşmasına yardımcı olur. Bu durumda bir toplumun içinde başka bir topluluğun bulunması ana toplumu rahatsız edebilir. Zira ikisinin fikinsel, yaşamsal boyutları farklıdır. Bu yüzden Bangladeş'in birçok bölgede birçok dini azınlığın ve ikincil grupların işkence ve ayrımcılık gördüğü rapor edilmiştir.¹⁶⁷ İlk bakışta bu durum sadece Müslümanların Hindulara yaptığı bir işkence gibi görünse de, asıl olayı tamamen farklıdır. Zira ülkenin birçok bölgede yapılan araştırmalara göre başka bölgelerde

---

¹⁶⁶ Joe Devine vd., “Happiness in Bangladesh”, 363.

¹⁶⁷ R. Benkin, “Ethnic cleansing. The neglected case of Hindus of Bangladesh”, *State, society and minorities in South and South East Asia* 1/1 (2015), 64.

azınlıkların dini azınlık olmadıkları halde işkence görmektedirler. Bu bölgelerde Müslümanlar ya da Hindular kendi aralarında haksız olarak biri diğerine zulüm etmektedir. Aynı din içinde büyük kurumlara üye olanlar, küçük kurumlara üye olanlara karşı haksızlık etmektedirler.¹⁶⁸

2.2.2. DİNİ SİYASİ KURUMLARIN HALK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bangladeş'in ilk anayasası 1972 yılında kurulmuştur. 4 Kasım'da kurulan bu anayasa 16 Aralık'ta yürürlüğe geçmişti. 16 Aralık ülkenin bağımsızlık günüdür. Anayasanın birinci bölümün sekizinci kuralına göre Bangladeş Halk Cumhuriyetinin devlet yönetim rejimleri demokrasi, sosyalizm, sekülerizm ve Bengali milliyetçiliği üzerine kurulacaktır. Sekülerizm fikrine göre, ülkenin hiçbir yerde toplumculuk yapılmayacak, din yüzünden hiç kimseye siyasette yüksek statü verilmeyecek, siyasi faydaları için hiçbir dine hakaret edilmeyecek ve hiçbir dindara farklı bir dine mensup olduğu için ona ayrımcılık yapılmayacak ve zulüm edilmeyecek. Sekülerizm fikri, ülkede herkese kendi dinini serbestçe yaşamaya izin sağlamıştır.

Dini özgürlük anayasasında birçok boyutta aktarılmıştır. Buna göre her vatandaş istediği dine mensup olabilir ve istediği dini pratiklere göre yaşayabilirdi. Yine her türlü dine mensup olanlar kendi dini faaliyetlerini geliştirmek ve yaymak için dini kurumlar oluşturabilirdi. Bunun dışında herhangi bir dini kuruma katılan bir kimse o kurumun dini uygulama, ibadet ve faaliyetlerine katılmak zorunda değildi. Anayasa; dine bağlı olarak herhangi bir siyasi partinin kurulmasını yasaklamıştı. Bunun nedeni ise başka dine mensup olanlara özgürlük ve güven sağlamaktı. Böylece anayasa güçlü ve sağlam bir seküler politika izleyemeye kararlıydı.¹⁶⁹ Ancak bu kural anayasa için gerçekleştirilecek en zor kural idi. Zira dönemin bütün partiler dini hassasiyetinden faydalanmak istiyorlardı. Öte yandan eskiden var olan din üzerine kurulmuş partilerin bazıları ülkenin özgürlük savaşına karşıydı. Dolayısıyla yeni ülkenin yeni anayasası onlar için bir şey ifade etmiyordu. Ancak devletin din bazlı partileri yasaklaması ve onları vatan haini ile suçlaması sonucunda bu partilerin liderleri ve başındakilerin çoğu partileri terk etmişti.

---

¹⁶⁸ Joe Devine vd., "Happiness in Bangladesh", 365.

¹⁶⁹ Anisuzzaman, *Communalism and Secularism* (Dhaka: BPL, 2015), 56.

Onların partileri terk etmek partilerin kapanmasına neden olmamıştır. Onlardan sonra da bu partiler hem yurt içinde hem yurt dışında devam etmiştir.

Anayasa sonrası Cemaati İslam, Nizami İslam, Pakistan Demokrat Partisi ve Müslim Ligi gibi partiler ülkenin siyasetinde direkt bir etki sağlayamamıştır. Genel görüşe göre bu partiler dini duygu üzerine kurulduğu için yürürlükten kaldırılmıştır. Başka bir açıklamaya göre bu partiler Bangladeş'in özgürlük muharebesinde Pakistan'la işbirliği yaptıkları için yasaklanmıştı. Bu partilerin bazıları kendi menfaatleri için İslam dinini kullanmış diye suçlanmaktadır. Çünkü bu partilerin bazıları devlete karşı propaganda yapmaya başlamıştı. Bu propagandaların amacı Bangladeş'i Pakistan'a karşı savaşmaktan alıkoymaktı. Propagandalarda özellikle devletin kafır bir devlet olduğu söylenirdi. Kafır devletle Müslümanların işbirliği yapmamaları ve başka Müslümanlara karşı savaşmaması gerekir diye sloganlar duyuluyordu. Yine bu partiler halkı eğer devlete yardım ederse bir daha kendi dinini özgür bir şekilde yaşayamayacakları söylerdi. Ancak Şeyh Mujib'in hedefi dini ortadan kaldırmak değildi. Bu da konuşması ve politikalarından anlaşılır. Zira o, hem Kur'an hem Geeta gibi diğer dini kutsal kitapları okuyarak halka din konusunda özgürlük vaat ediyordu. Şeyh Mujib, sekülerizmi savunuyordu. Ancak onun sekülerizm formu değiştirilmiş bir sekülerizm idi. Dr. Ahmed Şerif bu sekülerizme "pseudo sekülerizm" ya da "yalan sekülerizm" adını vermiştir.¹⁷⁰

Sekülerizm Şeyh Mujib'in suikast sonrası askıya alınmış bir sistemi olarak kaldı. Çünkü Şeyh Mujib'i katledenler Bangladeş'in başına geçip onu İslami kurallara uygun bir devlet haline getirmek istemişlerdir. Şeyh Mujib'ten sonra "Khandakar Mostaq" ülkenin cumhurbaşkanı olmuştur. O, Bangladeş'i İslami Cumhuriyeti olarak ilan etmiştir. 1975'te gerçekleşen darbe sonrası Ziaur Rahman devletin başına gelir ve ülkenin beşinci cumhurbaşkanı olur. Ziaur Rahman anayasadan sekülerizmi kaldırır ve İslam devletin resmi dini olarak ilan edilir. Önceleri "Bengalee" olarak bilinen bu halk artık yeni anayasa düzenlemelerine göre "Bangladeshi" olarak tanınacaktı. Ziaur Rahman, önceleri yasaklanan dini duygulara dayalı siyasi partilerin kurulmasına izin vermişti. Bunun neticesinde Cemaati İslam ve Müslim Ligi gibi partiler yeniden ortaya çıkmaya ve siyasi alanlarda etkilerini göstermeye başlamıştı.

---

¹⁷⁰ Ahmed Sharif, *Humanism and Secularism* (Dhaka: Sandesh Publications, 2004), 148.

1978 yılında devlet “Medrese Eğitim Kurumu” nu açmıştır. Bu kurumun açılmasıyla medresede okuyanlar üniversiteye girme fırsatı kazanmıştır. Devlet yeni bir bakanlık da kurmuştur. Bu kurum “Dini İlişkiler Bakanlığı” olarak tanınır. Buna ek olarak devlet, Peygamber Efendimizin doğum gününü ulusal tatil günü olarak ilan etmiştir.

Bazı eleştirilere göre cumhurbaşkanı Ziaur Rahman İslami partilere geri açılmaları için izin vermişti. Zia’nın kurduğu “Bangladeş Ulusal Partisi”, İslami partilerin desteğini almıştır. Huda’ya göre Zia’nın milliyetçilik duygusunu değiştirmesi de İslam merkezilik idi. Zira onun Bengalee milletin Bangladeshi millete çevirmesi sadece Müslüman Bangladeşlileri merkeze almaktaydı. Bu durumda İslam dinine inanmayan diğer dine mensup olanlar kendi kimliklerini kaybetmiş oldular.¹⁷¹

Ziaur Rahman, kendini bir İslam dininin savunana olarak göstermiş olsa gerek. Zira o, birçok yasaklanan İslami siyasi partinin geri açılmasına izin vermiş, sekülerizmin anayasadan kaldırılmasına neden olmuş, Pakistan ve Orta-doğu ülkelerle iyi ilişkiler kurmuş, Avamı Ligi bir ateist parti olarak ilan etmiş ve bunun dışında birçok İslami duygusal sömürüye imza atmıştır.

Ziaur Rahman’ın öldürülmesi sonrası onun yerine Muhammed İrşat gelmiştir. İrşat, Ziaur’dan daha ileri giderek kendini İslam’ın büyük bir savunana ilan etmiştir. Onun zamanında İslam ulusal kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Buna göre dini siyasi partilerin bulunması artık zorunlu bir şey idi. Ershad’ın kendisi de birçok dini faaliyetlere katılır ve kendini bir İslam temsilcisi olarak gösterirdi.

Tarih, bize dinin siyasi alanda sadece pragmatik bir yaklaşımla kullanılmış olduğunu göstermektedir. Din, siyasette hiçbir zaman saf olmamıştır. Din siyasette ezilmişti, kötüye kullanılmıştı. Halbuki bu dinin istediği değildi. Siyasi partilerde biri diğerini bir ateist partisi olarak itham ediyordu. Her parti kendini dindar bir parti olarak göstermekteydi. Büyük partiler her zaman din temelli partilerle işbirliği kurmuştur. Herkes siyasi güç kazanmak için dini partilerle işbirliği kurmuştur. Ülkenin ilk anayasasında sekülerizme göre kimse dini bir alet olarak kullanamazdı. Ancak şimdi din herkesin bir siyasi güç kazanma aleti haline gelmiştir.

---

¹⁷¹ Zeenat Huda, *The Problem of Middle Class and Nationalism in Bangladesh* (Dhaka: Provati Publications, 2008), 144.

2.2.3. BANGLADEŞ’TE SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN TARİHİ

Ülkenin toplumsal kurumları, ülkede bulunan birçok meseleye tepki olarak doğmuştur. Kurumların çoğu ülkenin fakirliği azaltmak ve temel ihtiyaçları karşılamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Bazı kurumlar ise azınlık toplulukları korumak ve onlara maddi yardımlarda bulunmak hedefiyle kurulmuştur. Onun dışında ülkede birçok hedefi amaçlayan türlü kurumlar da bulunmaktadır.

İlk kurulan kurumların hedefinde yoksulluğu azaltmaktı. Ancak fakirliği azaltmak için kurumların uyguladığı yöntemler birbirinden farklıydı. Kurumların farklı yöntemlere başvurması kurumlar arası çeşitliliğe neden oldu. Bu durum kurumların lehine olan bir hamle oldu. Zira insanlar kendine uygun olan kurumların üyeleri olmaya başladı. Bunun sonucunda ise kurumların sayısı artmaya başladı.

Her kurumun olumlu ve olumsuz yönleri vardır. Kurumların her gün gittikçe artması ve popüler hale gelmesi devletin de onlara kulak vermesine neden olmuştur. Bu yönden kurumların çalıştığı ve önemseydiği konular ve bölgeler herkesin odak noktası haline gelmiş oldu. Kurumlara bu yönden bakılırsa, kurumlar daha önce hiç önemsenmeyen yerleri artık önemsenen yerler haline getirdi. Bu durumda sadece kentsel bölgeler değil, aynı zamanda kırsal bölgelerde de gelişme başlamış oldu. Bazen devlet özel toplumsal kurumları kendisi için varoluşsal bir tehlike olarak görebilir. Zira birçok toplumsal örgüt devletin ideolojisine karşı fikirler yaymaktadır. Bu durumda ikisi arasında destek ve yardım alışverişi gerçekleşmez. Aksine devlet toplumsal kurumlar üzerine daha fazla etkili olmaya çalışır. Devlet özel toplumsal kurumları kontrol etmek ister. Bu amaçla zaman zaman toplumsal kurumların işlevlerine ve yönetimine müdahale eder.

Birçok yabancı kurumun katılması ve desteklemesiyle Bangladeş’te sivil toplum örgütleri artış göstermiştir. Devlet bu durumdan faydalandığı için bu kurumları kapatmamaktadır. Ancak kendisinin aleyhine gelebilecek kurumları kontrol ve gözlem altına tutmaktadır. Çoğunlukla Orta-doğu ülkelerinden gelen yardımlar medrese, mescit, yetimhane vb. kurumlarda harcanmaktadır. Onun dışında dini olmayan yardım ve bağışlar da yabancı ülkeden Bangladeş’in toplumsal kurumlara ulaşmaktadır. Özellikle fakirliği gidermek, doğal afet, gıda vb. yardımları ülkeye ulaşan en çok yardımlardır. Artık ülkede

her çeşit sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. 30 sene önce 1990’da ülkede yaklaşık 550 yerel sivil toplum kuruluşu vardı. Şimdi ise bu rakam 2553’e yükselmiştir.¹⁷² Ülkede yaklaşık 8-10 milyon insan dolaylı veya dolaysız olarak bir sivil toplum kuruluşun üyesi olmaktadır. Bu kurumların çoğu dini kurumlardır. Özellikle İslami dini kurumlar ve Hristiyan dini kurumlar ülkede en çok etkili kurumlardır.

Ülkedeki toplumsal kurumlar onların büyüklüğü, programları ve yöntemi açısından birbirinden farklılık göstermektedir. Pakistan döneminde de Bangladeş’te sivil toplum kuruluşları vardı. Ancak bağımsızlık kazanmasının ardından bu kurumların önemi daha da artmış oldu. Ülke bağımsızlık mücadelesinde birçok şehit vermiştir. Ona ek olarak ülke birçok maddi zarara da uğramıştır. Ülkenin bu zararlarını karşılamak gerekirdi. Zira ülkenin bu kadar zarara uğradığı dönem dünya ekonomi ve teknoloji kalkınma dönemi idi. Bu yüzden dünya ile baş edebilmek için ülkenin tüm gücüyle ilerlemesi gerekiyordu. Bu nedenle ülke hem içsel hem dışsal yardımlara başvurmuştu. Ülkenin önemsedığı sorunlardan biri ülkedeki fakirliğin azaltmasıydı. Birçok uluslararası sivil toplum kuruluşu de ülkeye yardım elini uzatmaya karar vermişti. Nitekim ülkenin bağımsızlık kazanmasının ardından birçok uluslararası kurumun ülkeye girdiğini ve burada çalışmalarını yürüttüğünü gözlemlemekteyiz. Bu kurumların bazıları geçici yardım sunmaya bazıları ise uzun vadeli destek sunmaya ülkeye girmişti. Uzun vadeli destekten maksat bu kurumların bireylere kendilerine ait bir dükkan, iş alanı, geçim kaynağı gibi şeyleri sunmasıdır. Bu durumda bireyler kendi kendine yetebilecek bir hale gelir ve kendi iş alanını geliştirip diğerlerine de iş açabilir. Bu kurumlar ve devletin ilgileri ilk dönem halkı umutlandırmıştı. Halk yeni ve gelişmiş bir Bangladeş’i umutla bekliyordu. Gençlik başta olmak üzere her kesim toplum için bu adımlar önemliydi. Herkes mutlu bir geleceği hayal etmeye başlamıştı. Herkes savaşın sebep olduğu zararları atlatabileceğini düşünüyordu.

Halkı umutlandıran bu kurumların çoğu başarılı olmuşsa da bazıları gereken başarıyı gösterememiştir. Bazı sivil toplum örgütler yanlış ya da olumsuz yöntem kullanarak hedef noktasına ulaşamamıştır. Bunlar halkın önemsedığı temel yaşam malzemeleri sunmak yerine gereksiz ya da az gerekli malzemeleri dağıtmaya kararlıydı. Bazı uluslararası dini kurumlar da aynı hatayı yapmıştır. Özellikle İslami uluslararası dini

---

¹⁷² Fund for Bangladesh, “NGO BD List” (Erişim 10 Ağustos 2020).

kurumların Bangladeş’te bol bol mescit ve cami yapmaları, Kur’an dağıtmaları buna örnek olarak gösterilebilir. Kur’an dağıtmak, cami yaptırmak kötü bir şey değildir. Ancak daha önemli şeyler varken bu işlerde para harcamak da doğru değildir. Özellikle aç olanlar, hasta olanlar, okul veya medreseye gidemeyenler için Kur’an dağıtımı çok da faydalı olmayacak. Cami yaptırmak onların gözünde çok sıcak bakılacak bir şey değildir. Zira onların karınları hala aç, karnın aç iken camiye nasıl gidersin. Aynı durum diğer dini kurumlar için de geçerlidir. Birçok Hristiyan dini kurumların ülkede kilise yaptırmaları, İncil dağıtmaları da fakirler için bir şey ifade etmez.

Öte yandan birçok kurum hangi yöntemin daha etkileyici olacağını bilmez. Kimleri hedef noktası haline getireceği konusunda da hataya düşen kurumlar vardır. Bazıları ise beceriksiz ya da yanlış personeli kurumsal işlemlerde kullanarak kurumun hedefe ulaşmasına engel olabilir.

Şüphesiz ki, ülkenin toplumsal kurumlarının yararlı yönleri az olsa da vardır. Kurumların yansımaları hem kırsal hem kentsel bölgelerde görülebilir durumdadır. Özellikle kırsal bölgelerde faaliyet yürüten kurumlar birbiriyle bağlı durumdadır. Bunun temel nedeni kurumların işlev ve hedeflerinin birbirine bezmesidir. Aynı zamanda bu kurumlar dışsal faktörlerden de etkilenmektedir. Mesela uluslararası kurallara göre davranmak, devletlerarası politikalara uymak dışsal faktörlerin bazılarıdır.

Kurumlar için “hedef grubu” büyük bir sorun oluşturmuş kavramdır. “Hedef grubu” içine kimlerin girdiği ve kimlerin ne zaman hedef grubundan çıktığını belirlemek zordur. Halk arasında fakir kalma eğilimi bu kavramdan kaynaklanmaktadır. Çünkü “hedef grubu”nda devam etmek onlara yardım sağlayacaktır. Zira “hedef grubu” içinde kalanlar kurumlar tarafından yardım alabilmektedir. Bu durumda bazı kurumların geçici destek sağlamak ve tüketilir gıda yardımları yerine sürekli olan yardımları sunması bu sorunu kısmi olarak çözmüştür. Mesela bazı kurumlar insanlara gıda veya mal yerine dikiş makinesi, rikşa (üç tekerlekli araba), traktör vb. aletleri sunarak yardım etmektedir.

Son zamanlarda ülkenin toplumsal örgütler, ülkenin en önemli sorunlardan biri olan cinsiyet eşitsizliğine göz dikmiştir. Özellikle uluslararası kurumların ülkeye giriş yapmasıyla kadın hakları ve eşitliği gündeme gelmeye başlamıştı. Birçok yerel ve uluslararası kurum sadece kadınlar için kurulmuştur. Hatta bu kurumlarda çalışanlar dahi kadınlar tarafından oluşturulmaktadır. Bu kurumların “hedef grubu” ise sadece

kadınlardan oluşmaktadır. Eskiden kadınlar evin dışına pek fazla çıkmazken artık hem köyde hem şehirlerde kadın işçi ve görevliler bulunmaktadır. Ülkenin ekonomik kalkınmasında kadınlar artık çok açık bir şekilde rol oynamaktadır. Kadınlar yeni teknolojilerle tanışmak, bazı durumlarda erkeklere üstünlük elde etmek gibi ayrıcalıkları elde etmişler.

Birçok kurum kadınların evinde zulüm ve işkenceye uğramasına karşı kampanyalar başlatmıştır. Özellikle bazı geleneksel aktiviteler kadın haklarına karşı olduğu için, onları ortadan kaldırmayı planlıyorlar. Özellikle çeyiz parası, kadınlara şiddet gibi toplumda sürekli karşılaşılan eylemleri ortadan kaldırmaya çalışmak bu kampanyaların ana hedefidir. Şiddet sonucu evden çıkarılan kadınlar da vardır. Bu kurumlar, söz konusu kadınların sadece kocalarına bağlı kalmayıp kendi masraflarının kendileri tarafından karşılanabilmesi için çalışmaktadır.

Toplumsal kurumların kadın haklarını korumak ve zulme uğramalarını engellemek yönünde çalıştığı bilinmektedir. Ancak ülkedeki kadın hakları savunma ve işkenceye karşı kalkınmanın başarısı sadece bu kurumlara gitmez. Bangladeş'te toplum çok hızlı bir şekilde değişmektedir. Ülkede arazi sahipleri azalmaktadır. Araziler yavaş yavaş da olsa az sayıda insanın eline geçmektedir. Kapitalizm büyük ölçüde kendi etkisini göstermektedir. Bu etki altında erkek-kadın farkı yoktur. Birçok yerde arazi ve mülk sahipleri kadınlardır. Eskinin aksine kadın mülk sahiplerinin sayısı artmaktadır. Bu değişimde toplumsal kurumların olduğu gibi ekonomik sistem, sosyal değişim, toplumsal algının da önemli rolleri vardır. Birçok yerde kadın işçiler erkek işçilere karşı tercih edilmektedir. Bunun nedeni kadın işçileri az parayla çalıştırabildikleridir. Kadınları çalıştırırken az mal ürettiklerini bahane ederek birçok firma kadınları ucuza çalıştırmaktadır. Öte yandan kadınların daha az ürettikleri, iş gücü az olduğu ve yeterince becerikli olmadığını varsayarak birçok şirket kadın işçileri işlerine almamaktadır. Bu toplumlarda ya da bölgelerde erkeklerin daha domine olduğu görülmüştür.

1970 yılından sonra şimdiye dek ülkede birçok toplumsal kurum kurulmuştur. Bunların çoğu grup olarak kurulmuşken bazıları bireysel çabalarla kurulmuştur. Bu kurumların çoğu kırsal bölgeyi hedeflemektedir. Buna ek olarak kentsel bölgelerde de birçok sivil toplum örgüt bulunmaktadır. Zira ülkenin fakirleri kentsel bölgede kırsal bölgeye göre daha yüksek oranda artmaktadır. Kurumlar kırsal bölgelere ve fakirlere

yönelik kurulmuş ise de, bu kurumların merkezi şehirlerde bulunmaktadır. Bu yüzden birçok kırsal bölge ve oranın insanları gereken ilgiden mahrum kalıyorlar. Ülkede kurulan bu kurumların çoğu başka bir kurumun bir kolu olarak başlatılmıştır ve sonradan bağımsız bir kurum haline gelmiştir. Ülkede toplumsal kurumların açılması hala devam etmektedir. Her gün yeni bir toplumsal kurum yeni yeni bir perspektif güdereak açılmaktadır. Ülkede gün gittikçe toplumsal kurumların sayısı artmaktadır. Bu artış her geçen gün hız kazanmaktadır. Özellikle kadın hakları, çocuk hakları, temel ihtiyaçlar, fakirliğin azaltılması, doğal afet, eşitsizlik gibi konular bu kurumların artış hızının temel nedeni olmaktadır. Ülkede kurumlar arası işbirliği de söz konusudur. Eski kurumlar yeni kurumlara yol gösterme, iş paylaşma, görev yeri belirletme gibi faaliyetlerle yardım etmektedir.

Ülkenin bütün sivil toplum kuruluşlarının bir yönetici kurumu bulunmaktadır. ADAB ismi verilen bu kurum bütün toplumsal kurumların yapıp ettiklerinin raporlarını devlete sunar. Bu şekilde devlet ve kurumlar birlikte çalışmayı sürdürür. ADAB, ülkenin toplumsal kurumlarının bir ajanı gibi çalışır. ADAB, toplumsal kurumları denetlemekle kalmaz, aynı zamanda onlara diğer kurumların verilerini de sunar. Bu veriler her kuruma ne yapılması gerektiği konusunda önemli bilgiler sunar. Bu bilgilere dayanarak toplumsal kurum ve devletler birlikte çalışmalar yürütebilir. Toplumsal kurumların birbiriyle irtibatlı halde olması onların çalışmalarının hem faydalı hem düzenli olmasını sağlar. ADAB, toplumsal kurumlara sadece bilgi sunmakla kalmaz aynı zamanda her kurumun iletişim kolaylığı için illerde kendilerinin şubelerini açar. Bu küçük şubeler de sivil toplum kuruluşların yardımı için çalışmaktadır. Bu şubeler, kurumlarda çalışanları eğitmek, aktiviteleri düzenlemek ve hizmetleri artırmak gibi görevlerle kendilerini yükümlü tutar. ADAB'ın üyesi olabilmek herkese açık değildir. Bu konuda ADAB'ın birçok şartı vardır. Eskiden güçlü bir ADAB'a var olsa da, bugünkü ADAB giderek zayıflamış ve gücünü yitirmiş bir durumdadır. ADAB'ın iç kavgaları, anlaşmazlıkları ve hırsızlıkları buna neden olmuştur.

Ülkenin toplumsal kurumlarına genel olarak baktığımızda, bu kurumların temel misyonu bağış yapanlardan para alıp onları ihtiyaç sahibi olanlara ulaştırmaktır. Ancak bunun dışında ülkedeki toplumsal kurumların iki önemli görevi daha vardır. Birincisi, devlet memurlarını ve parti görevlilerini söz konusu kurumu kendi faydası için kullanmalarıdır. Bu durumda toplumsal kurumlar, söz konusu partinin ideolojilerini

yaymak, parti kampanyaları düzenlemek için işe yaramaktadır. Toplumsal kurumları birer haber ve kampanya yayma aracı olarak kullanan bu partiler, toplumun faydalanacağı kurumlardan kendileri faydalanırlar. İkincisi, kurumların özel girişimcilik için kullanılmasıdır. Kurum kurmak ülkede artık zor bir iş değildir. Devlet, kurumların hayırlı iş yapmak üzere açıldığı için toplumsal kurumların işlevler yapmalarına izin vermektedir. Ancak birçoğu bağışçıların bağışlarından faydalanmak için özel kurumlara imza atarlar. Bunlar bireysel faydaları için ya bir kurumla işbirliği yapıp bağışçı ararlar ya da yeni bir kurum kurup bağışçılara duygusal sahte resim, video vs. gönderirler.

2.3. BANGLADEŞ’TE İSLAMİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ KATKILARI

Genel olarak ülkenin İslami kurumları kendilerini İslami ve İslam-dışı olarak nitelendirmez. Sivil toplum örgütler, hem dini hem din-dışı insanları kendileri için hedef noktası olarak belirler. Bu yüzden sivil toplum kuruluşları birinin dinine, kastına, rengine bakmaz. Örgütler din adına kurulsun bile genel örgütlerin takip ettiği politikaları takip ederler. O yüzden hiçbir sivil toplum örgüte kesin olarak onun İslami sivil toplum örgüt olduğu söylenemez. Zira onlar her türlü dine mensup olan insanlar için çalışmayı amaçlamaktadır.

Bazı çalışmalar “RNGO” yanı sıra dini sivil toplum örgütlerden bahsetmektedir. Ancak onlar “Islamic NGO” ya da İslami sivil toplum örgütlerden bahsetmezler. Dini sivil toplum örgütler, sivil toplum kuruluşlarının bir alt kategorisidir. Dini sivil toplum örgütler, özellikle hedeflerini ve kendi işlevlerinin dini temellere dayalı ve dine aykırı olmadığını gösterirler. Onun dışında onlar da diğer sivil toplum örgütler gibi işlevlerini yürütürler. Buna rağmen Dini sivil toplum kuruluşların kaynaklarının İslami olduğunu söyleyebiliriz. Zira eskiden İslami toplumsal kurumlar inanç ve değerlere önem veriyorlardı. Yine bu kurumlar medrese-merkezli idiler. **Eskiden İslami çerçevede bağış toplayan ve ihtiyaç sahiplerine yardım eden kurumlardan bazıları, “Khanka Sharif ya da Mazar Sharif”, “Peer darbar”, “Madrassa”, “Hefzokhana” ve “Etimkhana”dır.** Khanka şerif ya da mezar şerif bir âlim ve onun etrafında olup onu destekleyen müritlerden oluşur. Bu müritler âlimin oturduğu yerde ya da onun mezarında

toplanırlar. Pir darbar, bir sufînin bulunduğu ve oradan insanlara ulaştığı yerdir. Medrese, dini eğitimlerin verildiğı yerdir. Hefozkhana, Kur'an'ı ezberleyen öğrenciler yetişir. Son olarak yetimhaneler, babasını kaybetmiş veya sokakta kalmış çocukları barınma ve eğitim gibi ihtiyaçlarını sağlayan yerlerdir. Dolayısıyla, İslam adına vakıf ve bağış işlemleri çok eskiden vardı. Hatta Müslümanların güney Hindistan bölgesine ilk yerleştiğı dönemden itibaren bu kurumların işlem yaptığı bilinmektedir. Müslümanların ilerdeki zamanlarda Bengal bölgesine kadar ulaşmasıyla bu çalışmaları daha yayılmıştı.¹⁷³ Mektep ve medreseler hariç birçok bağış kurumu, dini âlimlerin dergahları vs. dini ilimleri sunmaktadır.

Müslümanların oluşturduğu kurumlar eskisi gibi şimdi de bazı özellikleri paylaşmaktadır. Ülkedeki kurumların Müslüman veya İslami olup olmadığına dair birçok görüş vardır. Bazıları ülkede bulunan bütün kurumların İslami olduğunu söylemektedir. Zira ülkenin çoğı Müslüman ve bu kurumlarda çalışanların çoğı ya da tamamı da Müslümandır. Bu kurumları İslam'la nitelendirip nitelendirmeme en önemli konu değildir. Önemli olan bu kurumların ne işlevler yaptığıdır. Müslümanların yürüttüğü toplumsal kurumlar özellikle ihtiyaç sahipleriyle ilgilenir. Diğer Hristiyan, Hindu vs. kurumlar da aynı işlevi yürütür. Hemen hemen bütün dini kurumlar din, renk, ırk ayrımcılık yapmadan her ihtiyaç sahibine yardım eder. Ancak bunlar arasında bazı Hristiyan kurumlar, İslami kurumlardan farklı olarak halkı yardım eliyle Hristiyanlaştırmaya çalışıyorlar. İslami kurumlar arasında bir Hindu'nun veya bir Budist ya da Hristiyan'ın Müslümanlaştırılması yaygın değildir. Bu kurum bazen yoldan sapabilir. Zaman zaman dini kurumların siyasi işlere de müdahale ettiği görülmüştür.

Sivil toplum örgütler ülkenin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Sivil toplum örgütler~i, Bangladeş'i diğer ülkelerden ayıran en önemli özelliklerden biridir. Bu örgütler arasında en büyük olanlar "Grameen Bank", "ASA", "Proshika" ve "BRAC"tır. Ülkede sivil toplum kuruluşların işlevleri o kadar yaygın ve etkilidir ki bazı iktisatçılar bu kurumları ülke içinde başka bir devlet olarak nitelendirmişlerdir.¹⁷⁴

---

¹⁷³ R.M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier* (Berkeley: University of California Press, 1993), 65.

¹⁷⁴ J. Fernando, *The Political Economy of NGOs* (London, Polity Press, 2011), 46.

İslami ve diğer dini sivil toplum örgütler diğer sivil toplum örgütlerle işbirliği içindedir. Dini kurumların olduğu gibi diğer kurumlar da siyasi partilerle işbirliği yapmaktadır. Ahmed ve Potter'e göre, dini kurumların siyasileştirilmesi bazı İslami radikal gruplar yüzünden olmuştur. Bu radikal İslami gruplar sivil toplum kurumlarının sekülerleşmesini istemezler. O yüzden bu seküler sivil toplum örgütlere karşı koyabilmek adına kendi kurumlarını siyasileştirmişler. Bu İslami radikal gruplar yeni yeni sivil toplum örgütler kurup onları siyasileştirmeye başlamışlar. Bu örgütlerin bağışları da genellikle yabancı ülkelere gelmektedir. Buna tepki olarak seküler sisteme dayanan sivil toplum örgütler her türlü anti-İslami örgütlerle birleşmişler. Bu karşı duruşlar zaman zaman çok tehlikeli olabilmektedir.¹⁷⁵

Ülkenin dini toplumsal kurumları, diğer toplumsal kurumlarla her an bir yarışma içindedir. Bunlardan bazıları diğer toplumsal kurumlarla işbirliği de yapmaktadırlar. Örneğin 2017 yılından sonra birçok dini toplumsal kurum dini olmayan kurumlarla Myanmar'daki Rohingyaların Bangladeş'e girebilmeleri için birlikte çalışmalar yürütmüştür. Ülkenin birçok uluslararası toplumsal kuruluşun çalışmaları da mevcuttur. Bunlardan ilki 1970 yılında ülkede işlevler yürüten "Rabeta al Alam al İslam" bir İslami ilişkileri geliştiren örgüttür. Bu örgüt ülkede Cemaati İslami'ye mal gücü sağlamaktadır. Onun dışında "Islamic Aid" ya da İslami Yardım, ülkede 1990 yılında çalışmaları başlatmıştır. Bunlara ek olarak, "Muslim Aid", "The Al Haramain Islamic Foundation of Saudi Arabia", "International Islamic Relief Organization", "The Islamic Relief Agency", "Qatar Charity", "The Al Basher International Foundation", "Kuwait Joint Relief Committee", "World Assembly of Muslim youth" gibi sivil toplum kuruluşları ülkede çalışmalar yürütmektedir. Bu örgütler özellikle İslami değerlere dayanarak bağış sunmaktadır. Bu örgütler fakir ve ihtiyaç sahibi olanlara yardım eli uzatmaktadır. Bazı İslami örgütler, yabancı ülkeden Bangladeş'e et ihraç etmektedir. Bunu özellikle Orta doğu ülkeleri Hac aylarında yapmaktadır.

Birçok yerel sivil toplum kuruluşu bu yabancı kurumlarla işbirliği yapmak için kurulmuştur. Bunlardan bazıları, "Al Ihsan Social Development Center", "Al Falah", "Darul Ihsan Trust", "Haqqani Mission", "İslami Bank Foundation", "Islamic Relief

---

¹⁷⁵ Shamima Ahmed and David Potter, *NGOs in International Politics* (Bloomfield: Kumarian Press, 2006), 85.

Committee”, “Islamic Blind Mission”, “Masjid Samaj”, “Muslim Hands International”, “Zam Zam Bangladesh” gibi örgütlerdir. **Bunlar çoğunlukla afetlerden sonra mağdur kalanlara yardım etmek, açlığı gidermek ve sağlıksız beslenmenin önünü kesmek, fakirliği azaltmak, medrese eğitimi sağlamak, yetimlere yardım etmek, cami inşa etmek, sağlık ocakları kurmak, insan haklarını korumak, dini faaliyetleri sürdürmek, kadın haklarını korumak gibi birçok faaliyet yürütmektedir. Bu örgütlerden bazıları radikal İslami siyasi parti ve örgütlerle de işbirliği yapmaktadır.**¹⁷⁶

2.3.1. İSLAMİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ FARKLILIĞI NEDİR?

Ülkenin geleneksel sivil toplum kuruluşları hem kırsal hem de kentsel bölgelerde her türlü yardımları yaparlar. Hem geleneksel hem İslami sivil toplum kuruluşları devletin en önemli sorunları olan fakirliği gidermek için kolu koluna çalışmaktadır. Kadın hakları, ilköğretim sağlama, toplumsal hareketlilik, verimli tarımcılık, su ve sağlıklı tuvalet sağlama gibi hizmetler her iki tarafın da önemseydiği hizmetlerdir. Ancak İslami kurumlar biraz farklı olarak dini duyguları ve bazı belli başlı dini değerleri halk içinde geliştirme ve yaymağı amaçlamaktadır. Yani İslami kurumlarda bu hizmetlerin nedeni Allah'ın rızasıdır. Fakat diğer kurumlar için bu hizmetlerin nedenleri farklı olabilmektedir. İslami öğretiler halkı biri diğerinin yardımına koşmasını sağlamaktadır. Empati, merhamet, başkalarını düşünmek gibi İslami öğretiler insanların hem düşüncelerini hem de eylemlerini etkilemektedir.

İslami kurumların kentsel bölgelerde olduğu gibi kırsal bölgelerde de etkileri çoktur. Özellikle kadınları etkileyen dini duygular kırsal bölgelerde yaygındır. Mikro kredi, Bangladeş gibi birçok ülkede bulunan bir projedir. Buna göre bankalar fakirlere belli bir kısım para verip onlardan az miktartlı bir faiz oranıyla belli bir süre sonra o parayı taksit ödemeli olarak alacaktır.

---

¹⁷⁶ J. Saikia and E. Stepanova, *Terrorism: Patterns of internationalization* (New Delhi: Sage, 2009), 93.

2.3.2. ÜLKEDEKİ BAZI SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

- 1) **PROCHESTA**: kelime anlamı olarak “Deneme” anlamına gelen bu kurum inanca bağlı bir kurumdur. İslami dini duygulara dayanan bu kurumun başlangıcı Jassore şehrinde gerçekleşmiştir. İlk olarak kurulduğu şehirde bir medrese ve cami inşa edip yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Bu deneme ismini kurum, Bangladeş’in bağımsızlık kazanması ardından kendi potansiyelini kullanarak gelişme göstermeyi amaçladığı ve bu amaca göre gelişmek için göstereceği çabadan almıştır. Prochesta, halkın savaştan sonraki kötü durumlardan kurtarabilmeyi amaçlayan bir projedir. Prochesta, kesin ve bazı belli hedefleri biçmiş bir kurumdur. Bangladeş halkı dini duygularla beslenen bir halktır. Halk, kendi dini duygularını önemseyenlerden oluşmaktadır. Bu durum ülkede bulunan her türlü dine mensup olanlar için geçerlidir. Bu yüzden Prochesta, halkın dini duygu ve değerlerine saygı gösterip ona göre hareket etmektedir. Zira dinler de herkese yardım etme, yardımlaşma, kardeş olma gibi emirler vermektedir. Bu emirler Prochesta için de uygundur. Çünkü Prochesta’nın ilerlemesi için el ele veren insanlara ihtiyacı vardır. Bu konuda ise dindarlar en iyi üye grubunu oluşturabilir. Dindarları hedef noktası oluşturmak kurumun en mantıklı yaklaşımı olmuştur. Çünkü dindar insanlar diğer insanlara her daim yardım etmeyi bir dini görev olarak bilir. Bu yüzden de hiçbir zaman ihtiyaç sahiplerine yardım etmekten kaçınmazlar. Prochesta’nın en çok önemsendiği alanlar şu şekildedir:
  - a) Eğitim: eğitim bir neslin kaburga kemiğidir. Eğitimsiz bir toplum ilerlemez. Bangladeş’te özellikle kırsal bölgelerde yüksek eğitimsizlik oranı fakirlik oranını artırmıştır. Bu Prochesta, kurduğu camilerin etrafında eğitim vermeyi de amaçlamaktadır. Kırsal bölgede bulunan ve camilerde verilen bu derslerden hem erkekler hem ev hanımları faydalanmaktadır. Gündüz ev hanımları camilere gidip basit eğitimleri alırlar ve gündüz çiftliklerde çalışan erkekler akşam saatlerinde buranın derslerinden faydalanırlar. Kurum bu eğitim hizmetlerinin daha fazla artması için çalışmaktadır. Her bölgede en az bir tane caminin bulunması onların işini daha da kolaylaştırmaktadır. Camilerde gerekli eğitimlerin yanı sıra dini eğitim de sağlanmaktadır. Hemen hemen her camide Kur’an kursu açılmıştır. Onun dışında camilerde bilimsel bir yöntemle Kur’an ve diğer dini dersler de sunulmaktadır. Yine Kur’an hıfzı olan camiler de mevcuttur. Kur’an hıfzını yapan öğrenciler için barınma ve bedava eğitim hizmeti sunulmaktadır. Buna ek olarak

kurum bu cami okullarında okuyanlara belli bir miktar harçlık sağlamaktadır. Jassore şehrin birçok yerde Prochesta yeni okullar açmaya çalışmaktadır.

- b) Sağlık hizmeti: kırsal bölgelerde bütünleşmiş bir gelişme sağlayabilmek için sağlık alanını da dikkate almamız gerekir. Kurum fakir ve gücü yetmeyenlere sağlık hizmeti ulaştırmak adına birçok programa başvurmuştur. Hastanın maddi durumlarını göz önünde bulundurarak kurum hastaya ya bedava ya da az para karşılığıyla sağlık hizmeti sunmaktadır. Kırsal bölgelerde arıtılmış su bulmak çok zordur. Bu yüzden kurum bu bölgelerde arıtılmış ve mikropsuz su sağlamak için çalışmaktadır. Ülkenin genelinde bir diğer problem ise temizliktir. Kurum insanları temizlik ve sağlıklı tuvaletleri kullanmaları için uyarmakta ve bu konularda gerekli eğitimi vermektedir.
  - c) Fakirliği azaltma: Bangladeş fakirliğin çok olduğu bir ülkedir. Temel insani ihtiyaçlarından mahrum kalan çok sayıda insan vardır. Hem şehir hem köylerde fakirlik oranı yüksektir. Daha doğrusu kentsel bölgelerdeki fakirlik oranı kırsal bölgelerden daha yüksektir. Fakirlik çok büyük bir sorundur. Fakirliğe sadece yemek ve barınma açılarından bakmak doğru olmaz. Zira fakirlik daha çok tehlikeli şeylere neden olabilir. Örneğin eğitimsizlik, güvensizlik, güçsüzlük, ayrımcılık, güç altına alınma, yetersiz kapasite ve kötüye kullanılma gibi birçok şey bir fakirin başına gelebilir. Bu kurum insanların fakirliğini gidermek için birçok projeye imza atmıştır. Bangladeş'in tarıma çok önem verdiği ve kırsal bölgelerde birçok çiftçi yaşadığı için kurum, kırsal bölgelerdeki insanlara yardım etmeye çalışmaktadır. Çiftçilere gereken malzemeleri sağlamak ve çiftçilikteki verimliliği artırmak için kurum çiftçilere maddi yardımda bulunmaktadır. Aynı zamanda kurum fakir insanları mikro kredi hakkında bilgilendirmektedir. Onun dışında onlara hayatta kalmak ve yeni bir şey yapabilmeleri için gereken kursları sağlamaktadır.
  - d) Yardımsever Programlar: ülkede çok sayıda terkedilmiş çocuklar ve gençler mevcuttur. Yetimler, boşanmış olanlar, engelliler, yaşlılar vs. insanların sayısı da az değildir. Kurumun yetimlere yardım etmek adına kurduğu yetimhaneler Jassor'da çoktur. Onun dışında evsizler için birçok ev de yaptırmışlar. Yine onların birçok kronik fakir hastalar için para harcadığı da bilinmektedir.
- 2) **Bangladeş'te İlerleme ve Refah için Sosyal Ajansı (SAWAB):** kurum 1995 yılında kurulmuştur. Merkezi ülkenin başkenti Dakka'da bulunmaktadır. Kurumun birçok programı vardır. Bunlar arasında eğitim, fakirlik azaltma, sağlık, acil durumlar gibi

programlar vardır. Kurum, toleranslı bir toplumun kurulmasını amaçlar. Zira ülkede dinler, cinsler, yaşlar arası toleranssızlık vardır. Toplumsal adaletsizlik, eğitimsizlik, şiddet, terörizm, kötüye kullanılma gibi faktörlerden toplumu kurtarma kurumun temel hedefleridir.

Kurumun 6 tane temel değeri vardır. Bunlardan birincisi, yoksullara empati olmak ve onlara yardımcı olmaktır. İkinci temel değer ise, kurumun gelişmesi ve toplumda ilerleme gösterebilmek için diğer kurumlarla işbirliği yapmaktır. Üçüncüsü, hem kurum içinde hem dışında entegre sağlayabilmektir. Dördüncüsü, toplumsal değişimlere adapte olabilmektir. Beşincisi, olabildiği kadar insanı kurum içine dahil edebilmektir. Bu konuda din, ırk, cins vs. ayrımcılık yapmadan herkesi aynı çatı altında tutabilmek önemlidir. Son olarak, onların temel hedefi çok sayıda program ve projelere sahip olabilmektir.

Kurumun prensipleri, projeleri ve aktiviteleri güçlü bir İslami değerler bütününe dayanmaktadır. Kurumun projeleri ülkenin değişik bölgelerine ulaşmaya başlamıştır. 2015'e kadar kurum yaklaşık 200 farklı kurumla işbirliği içindedir. Ülkede birçok doğal afet gerçekleşmektedir. Bu kurum, doğal afetlerde çok sayıda yardım sunmuştur. Son dönemde gelişen Rohingya sorunu ve Rohingya mültecilere kurumun çok sayıda yardımı vardır. Kurum, birçok Rohingya'ya barınma ve rehabilite sağlamıştır. Kurum, Türkiye'den "Yardım-eli-Derneği" ile işbirliği yapmaktadır. Yardım eli derneği, bu kuruma yemek desteği ve rehabilite için malzeme sağlamaktadır. Türkiye'den İHH, VERENEL, Hayrat ve Yardım eli, Endonezya'dan ACT, Birleşik Krallıklar'dan Muslim Aid gibi kurumlar ülkeye maddi yardım sunmaktadır. Onun dışında kurum, Ramazan'da iftar, Kurban bayramında et, elbise, Kur'an, derin su kuyuları, ev restorasyonu vb. bağışlar da yapmaktadırlar. SAWAB, onların reklamını yapmak, bilgi paylaşmak, işbirliği yapmak, aktiviteleri yapmak vs. için birçok seminer, sempozyum düzenlemişler.

- 3) **Bangladeş Müslüman Refah Ajanslar Derneği:** Kurum, kendi başında bir sivil toplum kuruluşu olmakla beraber aynı zamanda Bangladeş İslami sivil toplum kuruluşların bir federasyonudur. AMWAB'ın ülkenin değişik bölgelerinde işlevler yürüten 320'den fazla sivil toplum kuruluşu vardır. Ülkede CBO ya da Topluluk-merkezli kurumlar ile sivil toplum kuruluşları birbiriyle işbirliği yapmaktadır. AMWAB, zaman zaman onun üyelerine finansal yardımda bulunmaktadır. AMWAB, bir forumdur. Ülkede İslami kurumlar sektörünün gelişmesini ve yayılmasını sağlamak amacıyla bu kurum kurulmuştur. Ülkenin dini kurumları diğer toplumsal kurumlardan zaman zaman daha

etkili olmaktadır. Bunun önemli bir nedeni bu kurumların dini duygular üzerine kurulmasıdır. Dine bağlı olan bu insanlardan kurulan bu kurumlar toplumsal yardımlaşma ve birliği vaat etmektedir. Buna ek olarak, dini kurumlar onların işlevlerinde bilimsel yöntemlerden faydalanmaktadır. Bu da bu kurumların ne kadar etkili ve stratejik olduğunu göstermektedir. Yine bu kurumların kurucuları ve liderleri çok eğitilmiş bireylerdir. Onlar ileri görüşlü ve toplum için çalışan kimselerdir. Onlar toplumun sorunlarını her türlü detaylarıyla incelerler. Toplumun gelişmesi ve iyileşmesi için her türlü kurumlarla işbirliği yaparlar. Bu konuda seküler, Hindu, Hristiyan diye kurumlar arası ayrımcılığa gitmezler. Bu liderler birbiriyle toplumu iyi bir duruma getirmesi konusunda yarışmaktadırlar. Dini düşünce ve inanca bağlı olan kurumlar genellikle fakirliği azaltma, maaşlı jenerasyonu oluşturma, acil kurtarma operasyonları yürütme, eğitim, cinsel eşitlik, toplumsal refah, sağlık, insan hakkı, afetlerden kurtarma gibi konuları ana hedef edinmektedir. Bu kurumların üyeleri toplumda yaşayan herkesin birbirinin kardeşi olduğuna inanıp birbirine yardım etmeye çalışırlar. İslami toplumsal kurumlar yerel ve uluslararası sivil toplum örgütleri arasında bağ kurmaktadır. Onlar aynı zamanda seküler toplumsal kurumlarla da işbirliği yapmaktadır. İslami kurumlar bir yandan uluslararası yardımlardan faydalanmak için elinden geleni yaparken öte yandan yerel kurumlarla da işbirliği yapmaktadır. Bunun dışında bazı toplumsal kurumlar devlet-karşıtı politikalar, pro-terörist aktivitelerle suçlanmaktadır. Diğer taraftan birçok milliyetçi ve devlet-yanlı İslami kurum da vardır. Diğer kurumların olduğu gibi İslami kurumların da lobileri, kurumları ve federasyonları mevcuttur. Kısaca bugünkü İslami toplumsal kurumlar Bangladeş'te birçok faaliyet yürütmektedir. Bangladeşliler arasında İslam dini çok eskiden beri yaygın bir şekilde yer edinmiştir. Bu yönden bakılırsa İslami toplumsal kurumların halk içinde farklı bir yer edindiğini görebiliriz.

2.4. SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİNİN DEVLETLE İLİŞKİSİ

Ülkede devlet ile sivil toplum kuruluşları arasındaki ilişkiler iyi değildir. Eski başbakan Ershad'ın sivil toplum kuruluşlarına destek sunacağı ilan etmesinden sonra bugüne kadar devlet ve bu kurumlar birbirinden ayrılmamıştır. Bu ilk bakışta iyi görünse de, aslında sivil toplum kurumlarının devletle beraber olması demek devletin altında olması demektir. Bu durumda devlet, isteyen her toplumsal kuruma istediği şeyi yapmaya

izin vermeye mecbur değildir. Devlet, hangi partinin elinde ise, o parti kendi faydası için çalışacak toplumsal kurumların açılmasına ve çalışmasına izin verir. Bu durumda birçok toplumsal kurum önemli faaliyetler sürdürmelerine rağmen hükümette olan partinin üyesi olmadığı için hayırlı işleri yürütememektedir. ADAB'ın surveyine göre 1989-92 yılları arasında toplam 51 toplumsal kurumdaki 162 proje devlete sunulmuştur. Bu sunulan projelerin ise sadece 44'ü devlet tarafından onaylanmıştır.¹⁷⁷ 1982'den önce yabancı ülkelerden gelen bağışlar herhangi bir sorun yaşamadan işlevler yürütebiliyordu. Ancak 1982 yılında "Foreign Contribution Ordinance" ya da Yabancı Bağışlar Kararnamesi yürürlüğe konulduktan sonra, yabancı ülkelerden gelen bağışlar üzerine sıkı bir kontrol başlatılmıştır. Bu kanuna göre yabancı ülkelerden maddi yardım alan her kurumun devlete kayıt yaptırması gerekiyordu. Yine kayıtlı olan bu kurumların yabancı ülkelerden alıp yürüttüğü bu programları zamanında bitirmeleri gerekiyordu. Devlet istediği zaman onlardan projeler hakkında bilgi ister ve paraların harcandığı konularla ilgili rapor isteyebilirdi. Eğer bir kurum devletten izin almadan yabancı ülkelerden yardım alırsa cezaya uğrayacaktır. Bu durumda eğer bir kurum bir milyon dolarlık bir yabancı yardımı alırsa, onun cezası iki milyon dolarlık olacaktır. Buna ek olarak duruma göre 6 aylık hapis cezası da vardır.

Onun dışında devletten bir sivil toplum kuruluşunun başlatılması için izin almak bile kendi başında zor bir iş idi. Söz konusu kurum başvurusunun 32 kopyasını yapması gerekiyordu. Sivil toplum kuruluşunun kaydını yapabilmek için kurum sahiplerinin bu başvuru kopyalarını 5 ayrı devlet kurumuna götürmesi gerekiyor. Birçok kurumun, özellikle küçük toplumsal kurumun bu beş aşamaya girmesi bile zordur. Çünkü bu beş aşamanın her aşamasında rüşvet verilmesi zorunludur. Hiç kimse rüşvet olmadan kayıt işlemi için onay vermez. Bu yüzden kayıt işlemleri yaparken, kurum sahipleri bol bol para harcamak zorunda kalır. Para harcayamayan küçük kurumlar ise kayıt işlemlerini tamamlayamaz. Bunun neticesinde bu kurumların açılması ortada kalır. Bazen ise kurumların kayıt işlemleri tamamlandıktan sonra kurumun yürütmesi için gereken devlet izni geç gelebilir. Birçok kurum ise kayıt işlemlerini tamamlarken uzun bir süre beklediği için kurumu açmaktan vazgeçerler.

---

¹⁷⁷ Alo D'Rozario, "NGO's face stricter control from Bangladesh Government", *Asia Focus* 14/3 (1989), 78.

Öte yandan birçok büyük kurumlar gereken izinleri olmadan da programları sürdürmektedir. Bu kurumlar gereken kişilere para verdiği için kayıt işlemlerini tamamlamak zorunda değildir. Küçük kurumlar ise gereken kayıt işlemlerini yapmaları halinde bile programları yürütemez duruma düşebilirler. Büyük kurumların paraları olduğu için gereken kayıtları yaptırmadan programları devam ederse de, küçük kurumlar için böyle bir şeyin yapılması kolay değildir. Çünkü onların elinde gereken ceza parası yoktur, ya da devletle bu nedenle karşı karşıya kalabilirler. Bu da onların ilerdeki yapacağı her türlü faaliyet de sorun yaratacaktır. 1990 yılında Ershad kurumların kayıt ve izin işlemlerini kolayca tamamlaması için bir büro kurmayı planlamıştı. Ancak bu plan gerçekleşmiş değildir. Şimdiye kadar ülkedeki kurumlar, kayıt ve izin işlemleri yaptırabilmek için bol bol rüşvet vermek zorunda kalmaktadırlar.

Kurumların dertleri ülke içindeki çalışanlarla bitmez aynı zamanda yurt dışındaki bağışçılar da bir başka sorundur. Kurumun yönetim kısmında çalışanlar her zaman bağışçıların rızasını kazanması gerekiyor. Bu nedenle her zaman uygun raporlar hazırlamak ve ilgili projeye ait bütün resmi işlemler hakkında bağışçıları bilgilendirmek kurum yönetiminde olanların önemli görevidir. Aynı zamanda yüksek yönetimde olanların birbirine karşı bazen haklı bazen haksız olarak güvensizliği yüksektir. Öte yandan devlet memurları yurtdışı bağışlarından faydalanmak amacıyla yeni toplumsal kurum oluşturabilirler. Çoğunlukla bu kurumlar şüpheli olduğu için yurt dışından bağış alamaz. Yurtdışı bağışçıları genellikle politik veya bireysel faydası için açılan kurumlara bağışta bulunmaktan uzak dururlar. Yurtdışından bağış alamasalar da, bu kurumlar devlet içindeki partilerden maddi güç kazanır. Parti içinde çalışanlara, partinin kampanyaları, propagandaları ve protestoları başta olmak üzere partinin birçok konusunda ona maddi yardım sunmak bu kurumların asıl hedefleridir.

Bugünkü Bangladeş'te hemen hemen her siyasi partinin onlarca toplumsal kurumu bulunmaktadır. Bunlardan çoğu ilgili partinin ismini almamışsa da, bu kurumlar zaman zaman ilgili partiye maddi yardım ve halk gücü sunmaktadır. Bu kurumda çalışanlar daha lüks bir hayat sürdürmektedir. Devlet işçiler için açtığı kurumlara gelen bağışların %90'ı veya daha fazlasını kendilerine harcar. Geri kalanı ise reklam, gösteriş ve delil olsun diye kamera önünde fakirlere bağışlanır.

Yurtdışı bağışları ve büyük kurumlara bağlı olan toplumsal kurumlar diğer küçük kurumlara bağlı kalan sivil toplum kuruluşlarından daha iyi bir durumdadır. Onların maddi eksiklik ya da yetersizlik hakkında düşünmelerine gerek kalmamaktadır. Büyük örgütlere her daim maddi fon sağlandığı için onlar her zaman karşı karşıya kaldığı zorlukların üstesinden gelebilmektedir. Maddi fonun yeterli olması ve diğer kurumlardan biraz daha rahat olması onlarla çalışma konusunda gençlerin ilgisini çekmektedir. Yine bu kurumlarda çalışanların yeterince yüksek miktarda para elde edebilmeleri ve maddi sıkıntı çekmemeleri de gençlerin onlarla çalışma isteğini artırmıştır. Öte yandan özellikle üniversite mezunu olan öğrenciler devlet işlerinde çalışmayı tercih ederler. Devlet işlerinde çalışabilmenin faydası bu işlerin bireye toplumda üstün statü kazandırması ve bunların uzun vadeli olmasıdır.

Sivil toplum örgütleri ve devletin ulusal yönden bazı ortak hedefleri vardır. Toplumsal kurumlar özellikle devletin kalkınma programlarında malzeme sağlama ve iş tamamlama görevini üstlenmektedir. Bu durumda toplumsal kurumlar devletin bir alternatifi değil de, aksine devletin altında çalışan kurumlar olarak gösterilmektedir. Bu durum toplumsal kurumların egemenliğini soruşturmaktadır. Zira birçok durumda toplumsal kurumların bir projeye el attıklarında devletten izin almadan bir şey yapamadıkları da görülmüştür. Toplumsal kurumlar da devletten habersiz birçok işi el altından yürütmektedir. Özellikle kırsal bölgede toplumsal kurumların işlevlerinin artması bu nedenledir.

Sivil toplum örgütleri zaman zaman devletle yanlış eylemlerde bulunabilirler. Özellikle iki tarafa fayda sağlayan konularda işbirliği yapmaktadırlar. Ülkenin birçok arazisi devlete aittir. Bu arazilere “has arazi” denir. Bu arazilerde sadece devletin hakkı vardır. Onun dışında kim bu arazileri kullanırsa devlet tarafından cezalandırılacaktır. Ancak durum her zaman aynı gözükmemektedir. Zira ülkenin birçok has arazinin toplumsal kurumlar tarafından kullanıldığına şahitlik etmekteyiz. Toplumsal kurumların kullandığı bu araziler devlete ait olsa da, bu kurumlar bu arazileri kullanmada hiçbir zorluk çekmiyorlar. Yine sivil toplum kuruluşlarının devletle kötü işbirliği kurduğu başka bir örnekte, devletin sel bölgelerinde yaşayan fakirlerin arazilerini alıp sivil toplum kuruluşlarına vermesidir. Devlet sel, erozyon gibi doğal afetlerin çok yaşandığı bölgelerdeki insanlardan arazileri alıp, onlara daha iyi bir yaşam bölgesi sağlayacağına dair söz verir. Fakirlerden alınan bu araziler sivil toplum kuruluşları, iş adamları vb.

kimselere verilir. Sivil toplum örgütleri, bu araziler üzerinde yeni binalar inşa eder ve kendi programlarını sürdürür. Öte yandan arazileri satmış veya satmaya mecbur bırakılmış fakirler arazisiz, evsiz ve güvensiz bir duruma düşer.

Sivil toplum örgütleri, ülkenin siyasi işlerinde önemli rol oynadığı gibi ekonomik alanda da önemi artmaktadır. Bu yüzden sivil toplum kuruluşları artık ülkenin her alanında büyük bir önem kazanmıştır. Bireysel veya toplumsal olarak sivil toplum kuruluşlarının bu faaliyetlerine işaret edilmesi gerekir. Bu toplumsal örgütlerin ne iş yaptığı, kiminle işbirliği kurduğu, kime yardımcı olduğu, vizyonu ve misyonunun ne olduğu, kimden maddi yardım aldığı, kimlerin çalıştığı, nerelerde ne sürdürdüğü gibi sorular zaman zaman sormamız gereken önemli sorulardır.

2.5. BANGLADEŞ'TEKİ VAKIFLARIN KAYNAĞI NEDİR?

Genel olarak, Bangladeş'teki dini kurumların dışarıdan gelen bağışlarla yürütüldüğü kabul edilir. Genel bir tavır ile ülkede bulunan Budist dini vakıfların Güney ve Uzak-Doğu Asya Budist ülkelerden gelen bağışlarla, Hristiyan vakıfların ise Hristiyan dini benimseyen ülkeler ve Batı'dan gelen bağışlarla, İslami vakıfların ise Orta-Doğu petrol zengini ülkelerden gelen bağışlarla yürütüldüğü kabul edilir. Ancak gerçek şu ki, yabancı ülkelerden gelen bağışlar yerel bağışlardan fazla değildir. Özellikle Müslüman bir ülke olarak Bangladeş'e orta-Doğu'dan gelecek olan bağışların en fazla olduğunu düşündüğümüzde, dışarıdan gelen bağışların birçok problemle karşı karşıya kaldığını unutmamalıdır. 9/11'den sonra Müslüman ülkelere giren paralar hesap, kayıt işlemleri gibi birçok sorunla karşı karşıdadır. Orta-Doğu'dan bağışlar gelse de bu bağışlar yeterli değildir. Bu yüzden devlet dışarıdan gelen bağışların azalması durumunda ülkedeki İslam'ı vakıflara para yatırmaya başlamıştır.

Birçok insan vakıf açmayı para kazanmanın bir yolu olarak görmüştür. Bu yüzden ülkede birçok vakıf bulunmaktadır. Ancak bu durum o kadar karmaşık ki, bunun içinden çıkabilmek kolay değildir. Burada fırsatçıları belirlemek de zordur. Nitekim birçok siyasetçi de rüşvetle kazandığı yasak paraları saklamak amacıyla ya yeni vakıf kurmuş, ya da bir vakıfla anlaşarak o vakfa kendi parasını yatırmıştır. Bilindiği gibi 'insanların iyiliği için çalışan vakıfların hesabında ne kadar para var, onu kimse sormaz'. Bu yüzden

yasak parayı saklamak için dini vakıf gibi kurumların kullanılması banka hesabı kullanmak veya bir yerde parayı saklamaktan daha iyi bir yoldur. Bu iki sınıf fırsatçıların dışında bir de üçüncü sınıf fırsatçılar vardır. Bunlar diğer iki sınıf gibi para kazanmak için vakıf açmaz veya var olan bir vakıfla işbirliğine girmez, onlar zaten var olan bir vakıftan haksızla kendine bir pay ayırır. Bu sınıf ne bozulmuş din adamıdır ne de bozulmuş iş adamı veya siyasetçidir. Bunlar devletin vakıf kurumlarında çalışan görevlilerdir. Onlar bir kimse yeni bir vakıf açmaya çalıştığında onlardan bir miktar parayı rüşvet olarak kendilerine edinirler.

Olayın komik yönü de şudur, bir siyasetçi para kazanmak için devlet görevlilerden para gasp eder. Devlet görevlileri de vakıf açanlardan para kazanmak için yeni vakıf açanlardan rüşvet isterler. Yeni vakıf açanlar da devletin vakıflar için ayırdığı paralardan kazanç elde etmek için vakıfları açarlar. Ondan sonra devletin başında bulunan siyasetçilerde elindeki kara parayı kurtarmak için vakfa yatırır. Bangladeş'te bulunan dini kurumların çoğunun bağış yapanı da bozgunluğa uğramış, bağış alanı da bozgunluğa uğramıştır. Bu bir kısır döngüsel bozgunluktur. Buradan halka veya ihtiyacı olanlara bir şey gittiği yoktur.¹⁷⁸ Bangladeş'in gazetelerinde bu bozgunluklarla ilgili haberler çoktur. Yurtdışı bağışçıların ve devletin gözlemlerinin az olması bu kurumların para çalmalarının fazla olmasının nedenidir.

Hristiyan vakıflar diğer dini vakıflardan daha iyi bağış alıyorlar. Özellikle Batılı ülkelerden gelen bol bol bağışlar buradaki bağışların fazla olmasının tek nedenidir. Hristiyan vakıflardan sonra en çok bağış toplayan İslami vakıflardır. Bunda Orta-doğu ülkelerin önemi çok büyüktür. Budist vakıflar da üçüncü sıraya girerken, en son sırada Hindu vakıflar yer alır.

Bangladeş'te bulunan dini vakıflar iki türlü çatışmayla karşı karşıya kalmaktadır. Bunlardan birinci çatışmanın nedeni içseldir. Vakıf bağışlarından faydalanmak, vakıflarda üst düzey bir makama geçebilmek vs. içsel çatışmaların nedenleridir. Moanghar'da olduğu gibi HEARTS'ta da aynı durum söz konusudur. 2001'de HEARTS'in düzenlediği bir kilise programında bomba patlaması gerçekleşir. Bu patlamada HEARTS'ta çalışanlarla beraber toplam 14 kişi ölmüştü. Gazetecilerden

---

¹⁷⁸ M. Morshed, 12.

başlayarak entelektüeller herkes bunun radikal İslamcılarının yaptığı bir operasyon olduğunu söylemişlerdi. Ancak sonrasında anlaşıldı ki, bu kilisenin içinde çalışan rahiplerden birileri makam ve para için istemediği kişilerden kurtulmak ve dış yardımı alabilmek için kiliseyi bombalamıştı. HEARTS'in misyoner okullarına karşı da davalar mevcuttur.

Bu vakıf kurumları yöneticiler bağışlayıcılar, siyasetçiler, bürokratlar, akademisyenler ve medya ile güçlü bağlar kurmuştur. Bu yöneticiler bağışlayıcıları nasıl etkileyeceğini çok iyi biliyorlar. Onlar resmi memurları para karşılığında kontrol altına alırlar. Bu yöneticiler bağışlayıcılara onların hoşuna gidecek şekilde raporlar gönderir, onlara hediyeler gönderir ve onları kendi ülkesine davet ederler. Yöneticiler bunlar dışında daha çok olumlu ve olumsuz faaliyetler yaparak vakıfta kendi makamını korur. Ancak çatışma yöneticinin ölümüyle başlar. Mesele bu emperyalizmin başına kimin geçeceği şeklindedir.¹⁷⁹

Aşağıdaki tabloda dini vakıflar arası gerçekleşen çatışmaları gösterilmiştir:

Dini Vakıflar	Çatışmalı kurumlar	Sebepler	Sonuçlar
Budist	Müslümanlar (Genellikle halk, Sivil toplum örgütler ve devlet)	Budist vakıfların Bangladeş'in güney-doğu bölgesinde özel mülkiyet kazanma amacıyla ayaklanmaların sürdürmeleriyle suçlanmalarıdır.	Görevden alınmak, devletin gereksiz müdahalelerde bulunmak fonların kendilerine ulaşmada gecikme vb.
Hristiyan	Radikal Müslümanlar, halk, Hindular	İnsanların dinlerini değiştirmeye mecbur bırakma suçlamaları, din	Görevden alınmak, devletin gereksiz müdahaleler, fonların ulaşmada

¹⁷⁹ M. Ahmad, "Bearers of Change: The Field Workers of NGOs in Bangladesh" (Durham: Doktora tezi, 2000).

		değiştirme ve Müslümanlara karşı çalışmak için Batı'dan büyük miktarda para bağış elde etmeleri	gecikme, kurumlar, çalışanlar ve yürütücü düzenlenen sivil hamleleri.
Hindu	Radikal Müslümanlar	Müslümanlara çalışmakla suçlanmaları	Radikal Müslümanlar tarafından düzenlenen hamleler.
İslam	Diğer dini vakıflar, sol ve seküler kurumlar	İslami kurumlara ve terörist örgütlere maddi yardım suçlamaları	Görevden alınmak, devletin gereksiz müdahaleler, fonların ulaşmada gecikme vb.

2.6. BANGLADEŞ'TE DİNİ KURUMLARIN ORTAK ÖZELLİKLERİ

Bangladeş'teki dini kurumlar, eğitim, siyasi ve sosyal alanlarda kendini göstermektedir. Bangladeş'teki eksiklikleri gidermek için kurulan birçok sivil toplum kuruluşu da dini hizmetler sunmaktadır. Din ile çalışan herhangi bir kurum veya örgüt çalışmamızın konusu olmaktadır. Bangladeş'te bulunan dini kurumlar hakkında kısaca şöyle bir özellikler listesi çizebiliriz.

- Eğitim, siyasi veya sosyal alanda kurulan dini kurumların temel amacı din ile ilgili sorunları gidermek ve kendilerinin dine mensup olanlara yardım etmektir.
- Eğitim, sosyal veya siyasi alanlardaki dini kurumların hepsi kendi dinlerini geliştirmek, dini herkese doğru bir şekilde anlatmak, dini törenleri yaşamak, dinin yürürlüğünün devamı için çalışmak vb. bir amaç olabilir.

c) Özellikle İslami eğitim kurumları, kendi yürürlüğünü kendisi sağlamak ister. Yani birçok İslam dini eğitim kurumu devletten herhangi bir maddi yardım almadan, halkın bağışlarıyla çocuklara bedava din eğitimi vermektedir.

d) Ülkede bulunan ibadethaneler, sadece bir ibadet yapma yeri değildir. Azınlık dindarları olsun ve çoğunluk dindarları olsun, herkes için kendi ibadethaneleri ibadetten de öte birer, vaaz edilen yeri, bir araya gelme, dinin sorunlu problemleri konuşma, ibadethanenin eksikleri gidermek için birer komite kurma gibi nitelikleri taşımaktadır.

e) Dini sivil toplum kuruluşları da ülkede büyük bir rol oynamaktadır. Ülkedeki sivil toplum kuruluşları hem içeriden hem de dışarıdan gelen maddi yardımlar veya bağışlayıcılar tarafından yürütülmektedir. Sivil toplum örgütleri genel olarak, ülkede medreseler kurma, camiler kurma, Kur'an'ı Kerim Mushafları dağıtma gibi işlevleri yapmaktadır. Bunun dışında sivil toplum kuruluşlarının kurduğu birçok medrese de vardır. Bu örgütlerden yabancı olanlar özellikle Orta-doğunun sahip olduğu örgütler, zaman zaman kendi medreselerinde bulunan zeki öğrencileri ülke dışına burslu okumaları için gönderirler. Dini sivil toplum kuruluşları, çoğu zaman dini olma niteliğini almazlar. Yani kendilerini dini kurum olarak addetmezler. Ancak yaptıkları eylemlerden dolayı onlara dini sivil toplum kuruluşu demekle herhangi bir sakınca görmedim. Onların dini duygular sonucu insanlara yardım eli uzattığı da bir diğer gerçektir. Bu örgütlerin, doğal bir felaket veya yapay bir felaket zamanında insanlara yardım etme isteği çoğu zaman bir dini sorumluluk olarak uyanır. Buna rağmen dini duygulardan olmayıp sadece insanlık veya başka nedenlerle insanlara yardım etmek isteyenleri de vardır, onu da inkar edemeyiz.

f) Bangladeş'te bulunan dini siyasi partilerin büyük çoğunluğu siyasi amaçla açılmıştır. Ancak parti başkanları ve üyelerine göre bu partiler İslam veya diğer dinlerin hizmeti için çalışmaktadır. Eğer onların dediklerini kabul edersek, bakalım ki bu partilerin hemen hemen hiçbiri dini alanda önemli bir gelişme sağlayamamıştır. Bangladeş'teki dini siyasi partiler veya örgütler özellikle menfi bir geçmişe sahiptir. Bu durum bütün dini siyasi partiler için geçerli değildir. Bu durum özellikle İslami siyasi partiler için geçerlidir. İslam adına kurulan siyasi partiler ki bunların sayısı dini siyasi partiler arasında en fazladır, kargaşalı bir geçmişe sahiptir. Bu partiler özellikle bomba patlatma, uluslararası aşırı terörist örgütlerle bağlantılı olma, adam öldürme, zaman zaman silahlı girişimlerde

bulunma gibi olumsuz niteliklerle bilinmektedir. Bu örgütlerin bomba patlatması veya silahlı taramaların sebebi olarak kafirleri öldürmek olarak gösterilir ise de, bunun arkasında birçok siyasi ve ekonomik sebepler yatmaktadır. Ülkede birçok siyasi örgütler vardır ki, onlar kendi yararları için din adına yeni yeni siyasi partiler açmıştır. Genel olarak diğer dinlere ait olan siyasi partiler daha iyi gibi görünmektedir. Daha doğrusu onların niyetleri ve eylemleri saf veya sadece dinleri içinmiş gibi medya, gazete vb. tarafından bize aktarılmaktadır.

g) Bangladeş'te bulunan dini kurumlar arasında en fazla kurulan kurum İslam dini adına kurulmuştur. Bu dini kurumların çoğu sadece Müslümanlar adına değil, insanlık adına çalışmayı hedeflemektedir.

h) Bangladeş'teki dini kurumlar arasında özel kurumların maddi yardımlarının büyük bir çoğunluğu yurt dışından karşılanmaktadır. Maddi bağışın ana kaynağı yurtiçi bağışçılardır. Onların dışında Güney-doğu Asya, Orta-doğu ve Batı'da yaşayan bağışçılardan gelen yardımlar diğer önemli kaynaklar arasındadır. Bu konuda JMB gibi terörist örgütlerine gelen silah, bomba gibi malzemelerin de Orta-doğu ülkelerinden geldiği iddia edilmektedir.

2.7. BANGLADEŞ’TE DİNİ DENGESİZLİĞİN ETKİLERİ

Ülkede aşırı sağcı İslami şeriat kanunu benimseme eğilimi Afganistan ve Pakistan kadar yüksektir. Onun dışında İslami radikalizm de ülkede hız kazanmaktadır. Şeriat kanununun bir ülkenin yönetiminde kullanılmasına karşı değiliz, ancak bu kanunun doğru bir biçimde kullanılmaması nedeniyle söz konusu kanun herkes tarafından soruşturulmaktadır. Zira İslami veya dini oyunları oynayan birçok siyasetçi ve din adamı vardır. Son yıllarda Bangladeş’te gerçekleştirilen suikast girişimlerinin çoğu din adına yapılmıştır. Dolayısıyla dini siyasetçi ve fırsatçıların elinden kurtarmanın yolu ülkede şeriata dayalı hükümetin kurulması olamaz.

Bangladeş’te son yirmi senede azınlık dini grupların üye sayısında düşüş görülmüştür. Ülkenin kanununa göre İslam dini hakkında isteyerek ya da istemeyerek hiçbir kötü söz söylenemez. Eğer birileri İslam dinine karşı bir şey söylerse ya devlet ya da halk tarafından cezalandırılacaktır. Halk tarafından dememizin sebebi ateist, solcu veya başka dine mensup olanların çoğunlukla halk tarafından haksız bir şekilde cezalandırılmasıdır. Ülkede dini duygular çok hassastır, ancak bu hassasiyetin kötü kullanılıyor olması da söz konusudur. Ülkede azınlık din mensuplarının azalması sadece aşırı İslamcı ve fırsatçıların zulmüne dayanmaz. Birçoğunun ülkeyi terk edip başka ülkelere yerleşmesi de onların sayısındaki azalışın bir sebebidir.

Bu yazıdan dini kurumların Bangladeş toplumunun ilerlemesinde büyük bir rol oynadığını anlamaktayız. Dini kurumlar 1971 yılından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Ancak bu yıldan önce de dini kurumlar vardı ve onlar genel olarak siyaset merkezliydi. 1971 yılında ise ülke bağımsızlık kazanmasının ardından ülkenin her türlü alanları geliştirilmeye çalışılmıştı. Eğitim, ekonomik, sosyolojik alanlarda gelişme sağlanması kolay olmadı. Bunun birçok nedeni vardı. İlk olarak yeni bağımsızlık kazanan bu ülkenin iç ve dış yatırımları çok az idi. Savaşta çok sayıda entelektüel ve önemli toplumsal aktörlerin kaybedilmesi ile savaş sonrası ülke, bilgisiz ve beceriksiz insanlara kalmış durumdaydı. Bunun dışında savaşta 3 milyona yakın erkek nüfusun ölmesi erkek nüfusa dayanan bir ülke için zorlayıcıydı. Yine savaşın yer aldığı dönem yani 1971, dünya için bir kalkınma dönemi iken, bu ülke için yeniden dünyaya gelme dönemidir. Bunun gibi birçok nedenden dolayı ülke kuruluşundan sonra gereken ilerlemeyi gösteremedi.

Ülke birçok alanda geri kaldığını fark edince, bu eksikleri iç ve dış yardımlarla kapatmak istedi. Bangladeş'te toplumsal ve ekonomik alanları geliştirmek adına yeni yeni kurum ve örgütler açılmaya başlanmıştı. Dini kurum ve örgütler de bu dönemde kendini göstermeye başlamıştı. Daha öncelerinde mevcut olan birçok dini eğitim kurumu da yeniden gelişmeye başlamıştı. Ne yazık ki, birçok kurum din adına kurulmuş ise de, din için değil de kendi menfaatlerini ön planda koymuştur.

Bangladeş halkı dinlerine çok düşkün insanlardır. Onların bu durumundan faydalanmak isteyenler hem dinin içinde hem de dinin dışarısında yer alan din adamları, politikacılar ve yöneticilerdir. Halkın büyük bir çoğunluğu namaz kılmaz, ama namaz ve dine saygılıdır. Onların bu tavrı, kendilerinde bir suçluluk duygusuna neden olmaktadır. Bu yüzden dine karşı kendilerinin borçlu olduğunu hissederler. Onun için de din adına birçok şeyi terk eder ve birçok şeyi kabul ederler. Ülkede bulunan dini kurumların maddi yardımlarının büyük bir bölümü halk tarafından karşılanmaktadır. Özellikle özel medreseler ve camiiler halkın yardımıyla yürürlüktedir.

SONUÇ

Bangladeş'teki dini kurumlar söz konusu olduğunda genelde Bangladeş hükümeti ile Bangladeş halkı arasında bir görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bangladeş'te bulunan birçok dini kurum halka hizmet etmekten devlet tarafından bir terörist örgütü olarak nitelendirilmektedir.

Devletin bu tür kurumlara karşı böyle bir tavır sergilemesi, devletin modernleşme propagandasına dayandırılabilir. Zira 1971'den beri devlet laik bir hükümet kurmak istemiştir. Devlet politikasında, İslami kuruluşlar devletin modernleşmesine engel teşkil etmektedir. Devlet, Hinduizm, Budizm ve Hristiyanlığı birer gelenekçi ve Batılılaşmaya engel olan din olarak görmese de, İslam'ı bu şekilde algılaması çok ilginçtir.

1971'de Bangladeş Avam Ligi'nin başlattığı bu proje 2008 yılında partinin yeniden iktidara gelmesiyle hız kazanmıştır. Avam Ligi'nin laikliği getirme isteği, diğer dinî partilerden farklı olarak İslami partileri aleyhte etkilemiştir. Avam Ligi ve onun ittifakları İslami partileri aşırı sağcı ve gelenekçi terörist partilere benzetmeye başladı.

Devletin İslami partilere karşı başlatmış olduğu bu propagandalar halkı da etkilemektedir. O yüzden halk içinde dini kurumlar hakkında iki tür görüş bulunmaktadır. Bazıları, dini kurumları toplumsal etkileri bağlamında olumlu kurumlar olarak ele alırken, bazılarına göre ise dini kurumlar (özellikle İslami kurumlar) Bangladeş'te gelenekçi şeriat yönetimi getirmek için aşırı ve insan dışı eylemlerde bulunmaktadır. Bunun neticesinde Bangladeş'teki dini kurumların toplumdaki etkileri açısından homojen bir dağılımdan söz etmek mümkün görünmemektedir. Dini kurumlar, devlet tarafından birçok yönde sınırlandırılmış olmakla beraber gözlem altına alınmaktadır.

Bunun bir örneği olarak Bangladeş ve Türkiye'nin din işleri bakanlıklarını ele alabiliriz. Bangladeş'teki Dini İşler Bakanlığı söz konusu baskıdan dolayı çok fazla faaliyet gösteremezken, Türkiye'deki din işleri bakanlığı devletin yardımıyla yurtdışında ve yurtdışında çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Bangladeş'in Dini İşler Bakanlığı ile Türkiye'deki Diyanet İşleri Bakanlığı arasında bir karşılaştırma yapılırsa bu konu daha açıklık kazanacaktır. Bangladeş'teki Bakanlık sadece hac, umre, bayram günleri

belirleme ve zekat toplama gibi işlevleri yerine getirirken, Türkiye Diyanet İşleri Bakanlığı, Hac ve Umre hizmetleri, Mushaf inceleme, rehberlik, strateji geliştirme, eğitim hizmetleri, genel din hizmetleri gibi türlü türlü işlevleri yerine getirmektedir.

Bangladeş, dinin ve dini kurumların çok fazla olduğu bir ülkedir. Ülkedeki siyasi görüşler, aile yapısı anlayışı, eğitim tercihleri, bireyler arası işbirliği, toplumsal sözleşme, evlilik, özel anlaşma vs. toplumsal etkileşimlerde dini kurumların etkisi bariz bir şekilde kendini gösterir. Bu bağlamda çok dinli ve çok kültürlü bir ülke olan Bangladeş'in sosyal diyalog ve çatışma ilişkileri ağında dinin işlevi için dinî kurumların rolü büyük bir önem taşımaktadır.

Her toplumda olduğu gibi Bangladeş'te de sözde kuruluş amacıyla yürüttüğü işlev arasında uyumsuzluklar olan dini kurumlar bulunmaktadır. Bu durum büyük ölçüde kurum içindeki bireylerin olumsuz davranışlarından kaynaklanmaktadır. Dini kurumlar kendi başına tümüyle kötü değildir. Ancak onları kötüye kullanıp halkın güvenini kaybetmiş birçok dini kurum mevcuttur. Çalışmada bu tür kurumlara ilişkin birçok örneğe yer verilmiştir. O yüzden, Bangladeş'teki dini kurumlar üzerinde yapılan kaynak taramasında söz konusu kurumların olumlu ve olumsuz toplumsal tezahürleri tespit edilmiştir. Kimi dini kurumlar halka maddi konularda yardımcı olurken, kimi dini kurumlar halkın ekmeğine el koymaktadır. Yine bazı dini kurumların sosyo-dinî meşruiyete sahip olduğu gibi bazı dini kurumların da bu meşruiyete olmadığı tespit edilmiştir.

Amaç ve işlev arasındaki uyumsuzluklar bağlamında Bangladeş'te iki tür dini kurum bulunmaktadır. Bunlardan ilki, devletin İslam'ı karalamak için başlattığı dini kurumlar. İkincisi ise, sadece Orta-doğu ve Batı kaynaklı maddi yardımlardan faydalanmak amacıyla kurulan sahte kurumlardır. Bunların her ikisi de halk tarafından kınanmaktadır.

Çalışmamızın bulguları bağlamında bu tür dini kurumların aslında pragmatik amaçla kurulduğu söylenebilir. Bu kurumlar kendi amaçlarını gütmek için dinî duyguları kullanmaktadırlar. Bazı kurumlar siyasi itibar, meşruiyet vs. kazanmak için, bazıları ise, para kazanmak için halkı kandırırlar. Bangladeş'teki dini kurumlardan bahsedilirken, devlet tarafından sponsor yapılan siyasi dini kurumlar olumsuz bir imaj öne sürmektedir. Bangladeş'in bu tür dini siyasi kurumlar halk içinde nefretle anılmaktadır. Bunun temel

nedeni onların aşırıcılığa kaçmalarıdır. Bu kuruluşlar tayin ettikleri sözde İslami kanunları uygulayabilmek uğruna masum insanların kanını dökmektedirler. Yine bu açıdan Bangladeş'te bulunan bazı dini siyasi partiler, devlet tarafından dini siyasi işleri yürütmek amacıyla kurulmuştur. Ancak bu partilerin hemen hemen hiçbirini dini alanda önemli bir gelişme gösterememiştir. Bangladeş'in bazı dini siyasi partiler veya kuruluşlar menfi bir geçmişe sahiptir. Bu durum bütün dini siyasi partiler için geçerli değildir. Bu durum devlet tarafından kendi amacını işlemek için kurulan bazı İslami siyasi partiler için geçerlidir. Bu partiler aslında İslam'da yasak kabul edilen sivil halk arasında bomba patlatma, uluslararası aşırı terörist örgütlerle ilişkili olma, adam öldürme, zaman zaman silahlı girişimlerde bulunma gibi olumsuz niteliklerle bilinmektedir. Bu örgütlerin bomba patlatmasının veya silahlı saldırı eyleminde bulunmasının sebebi kafirleri öldürmek olarak gösterilir ise de, bunun arkasında birçok siyasi ve ekonomik çıkar yatmaktadır.

Öte yandan, bazı dini kurumlar da halka yeni kredi çeşitleri sağlayarak onların yaşam geçimini sağlamakta yardımcı olurlar. Özellikle Bangladeş'in kırsal bölgesinde bazı dini bankaların mikro kredi uygulamaları buradaki halkın yeni yaşam araç gereçleri kazanmasına yol açmıştır. Burada Bangladeş'in sivil toplum kuruluşları hem yurt içinden hem yurt dışından gelen maddi yardımlar veya bağışlayıcılar tarafından yürütülmektedir. Sivil toplum kuruluşları genel olarak, ülkede medreseler kurma, camiler kurma, Kur'an'ı Kerim Mushafları dağıtma gibi işleri de üstlenmişlerdir. Bunun dışında sivil toplum kuruluşlarının kurduğu birçok medrese de vardır. Bu örgütlerden yabancı olanlar özellikle Orta Doğunun sahip olduğu kuruluşlar, zaman zaman kendi medreselerinde bulunan zeki öğrencileri ülke dışına burslu okumaları için gönderirler.

Aşırı siyasi politikacıların etkisinden ve yozlaşmış dini sivil toplum kuruluşların etkisinden uzak durmak için halkın eğitilmiş olması gerekir. Bu aşamada halkı bu konular hakkında bilgilendirmek sadece düzgün eğitimle değil, aynı zamanda haberleşme kuruluşlarının ve bilim insanlarının da halkı bu konularda bilgilendirmeleri önemlidir. Halk, dini eğitim kurumlarının öğrencilerine doğru olanı öğretmek ve camii hutbelerinde imamların halkı doğru yola davet etmeleriyle yozlaşmış dini kurumların etkisinden kurtulabilir.

Ülkenin askeri ve güvenlik kuruluşların her türlü fırsatçıları tespit edip kanunun dairesine getirmeleri gerekir. Bu yöntemle dini kurumların üzerindeki kara lekenin ortadan kaybolacağı kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

- ABNews. (2017, Mart 04). *Remove Greek statue from HC premises: Ulama League*. ABNews: <http://www.abnews24.com/english/2017/03/04/8302/Remove-Greek-statue-from-HC-premises--Ulama-League> adresinden alındı
- Ahmad, M. (2000). *Bearers of Change: The Field Workers of NGOs in Bangladesh*. Durham, England: Doktora tezi.
- Ahmed, K. U. (2012). United Front. *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*, yok.
- Ahsan, Z. (2005, Ağustos 22). *Foreign funding, local business keep them going*. The Daily Star: <http://www.thedailystar.net/2005/08/22/d5082201044.htm> adresinden alındı
- Alam, M. S. (2016). *Poverty From The Wealth of Nations: Integration and Polarization in the Global Economy since 1760*. New York City: Springer Science+Business Media.
- Ali, J. (2004, Nisan 13). *Bangla Bhai active for 6 yrs*. The Daily Star: <http://archive.thedailystar.net/2004/05/13/d4051301022.htm> adresinden alındı
- al-Masum, M. (2014, Kasım 12). *Fakhrul blames AL for rise of militancy*. Dhaka tribune: <https://www.dhakatribune.com/error> adresinden alındı
- Altıntaş, İ. (2015). *Hindistan'daki Modern Hinduizm Hareketleri ve Yurt İçindeki/Dışındaki Faaliyetleri: Ramakrishna Hareketi Örneği*. İstanbul: Güney Asya Stratejik Merkezi.
- Anand, G., & Ali, J. (2016, Haziran 8). *Bangladesh says it now know who's killing the blogger*. The New York Times: https://www.nytimes.com/2016/06/09/world/asia/bangladesh-killings-bloggers.html?_r=0 adresinden alındı
- Anayasası, B. (1972). *The State Religion*. Laws of Bangladesh.
- Anisuzzaman. (2015). *Communalism and Secularism*. Dhaka: BPL.
- Ashraf, N. (2003, Şubat 21). *Bangladesh ready to evacuate citizens from Middle East*. Gulf News: <https://gulfnews.com/uae/bangladesh-ready-to-evacuate-citizens-from-middle-east-1.347945> adresinden alındı
- Aydın, M. (1988). *Eğitim Açısından Din ve Ahlak İlişkisi*. Ankara: A. İ. Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. (1992). *Din Felsefesi*. İstanbul: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Bald, M. (2006). *Literature Suppressed on Religious Grounds*. New York: Infobase Publishing.

- Bangla, O. (2020, Şubat 20). *Islam in Bangladesh*. Ourbangla:
<https://web.archive.org/web/20120210184517/http://www.ourbangla.com/islam/bd/bd1.asp> adresinden alındı
- Bangladesh, F. f. (2020, Ağustos 10). *NGO BD List*. Fund for Bangladesh:
<https://fundforbangladesh.wordpress.com/ngo/ngo-bd-list/> adresinden alındı
- Banglapedia. (2014, Mayıs 05). *İsa Khan*. Banglapedia:
http://en.banglapedia.org/index.php?title=Isa_Khan adresinden alındı
- Banglapedia. (2015, Mart 4). *Madrasah*. Banglapedia:
<http://en.banglapedia.org/index.php?title=Madrasah> adresinden alındı
- Bank, W. (1990, Ocak). *Poverty and Public Expenditures: An Evaluation of the Impact of Selected Government Programmes*. Asia Country Dept.
- Banu, R. A. (1992). *Islam in Bangladesh*. New York: BRILL.
- Barua, S. (2017, Ekim 5). *The Buddhist Welfare Trust*. Banglapedia:
http://en.banglapedia.org/index.php?title=Buddhist_Welfare_Trust,_The
adresinden alındı
- Bass, G. J. (2014). *The Blood Telegram: Nixon, Kissinger, and a Forgotten Genocide*. London: Vintage.
- Bates, C. (2013). *Subalterns and Raj: South Asia since 1600*. London: Routledge.
- Battuta, İ. (2016). *İbn Battuta seyahatnamesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Baxter, C. (1997). *Bangladesh: From A Nation to A State*. Colorado: Westview Press.
- BBC. (2009, Eylül 07). *Mughal Empire (1500s, 1600s)*. BBC:
http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/mughalempire_1.shtml
adresinden alındı
- Begum, K. (2006). India move to establish United India through United Bengal. *Global Politician*.
- Benkin, R. (2015). Ethnic cleansing. The neglected case of Hindus of Banglades. *State, society and minorities in South and South East Asia*, 63-86.
- Berger, J. (2003). Religious Nongovernmental Organizations: An Exploratory Analysis. *Voluntas*, 15-39.
- Berger, P. (1995). Dini Kurumlar. *D. EÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 425-465.
- Beron, R. M. (2005). Gender, religion and happiness. *The Journal of Socio-Economics*, 674-685.
- Bharadwaj, G. (2003). *The Ancient Period*. Andhra Pradesh: B.R. Publishing Corp.
- Bhattacharya, P. (2004, Ocak 11). *BDR, BSF agree to bust camps*. The Daily Star:
<http://archive.thedailystar.net/2004/01/11/d40111011212.htm> adresinden alındı

- Bilgiseven, A. K. (1972). *Sosyolojik Açıdan Eğitimin Yolu ile Kalkınmanın Esasları*. İstanbul: Divan Yayını.
- Bilgiseven, K. (1987). *Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.
- Borchgrevink, K. (2017). NGOization of Islamic Charity: Claiming Legitimacy in Changing Institutional Contexts. *Peace Research Institute*, 1-23.
- Britannica, T. E. (2011, Nisan 10). *Dhaka (Natioan Capital, Bangladesh)*. Britannica: <https://www.britannica.com/place/Dhaka> adresinden alındı
- Burke, T. P. (2004). *The major religions: An Introduction with Texts*. New Jersey: Wiley-Blackwell.
- C.G. Ellison, D. G. (1989). Does Religious commitment contribute to individual life satisfaction? *Social Forces*, 00-123.
- Campaign, N. C. (2016, Eylül 30). *The inspiring projects that are changing girls' education in India today*. scroll.in: <https://scroll.in/bulletins/25/the-inspiring-projects-that-are-changing-girls-education-in-india-today> adresinden alındı
- Carl, A. A. (1992). *Eternal Garden: Mysticism, History, and Politics*. New York: South Asian Sufi Center.
- Chakravarti, S. (1995). *Bangladesh under Mujib,Zia and Ershad: dilemma of a new nation*. New Delhi: Har-Anand Publications.
- Chaudhury, M. A. (2012). Subjective well-being and relative poverty in rural Bangladesh. *Journal of Economic Psychology*, 940-950.
- Chowdhury, G. R. (1992). "Unnatural Disasters: Pogroms have killed thousands of Bangladeshi minorities; millions more are refugees in India". *Cultural Survival Quarterly*.
- Cilacı, O. (1995). *Günümüz Dünya Dinleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- CUP. (2007). The Columbia World Dictionary of Islamism. *Columbia University Press*, 70.
- Dastagir, G. (2006). *The Biographical Encyclopaedia of Islamic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, G. (2006). Sociology of Religion. *The Blackwell companion to the study of religion*, 171-191.
- Dawson, L. (2011). Church-sect-cult: constructing typologies of religious groups. *The Oxford handbook of the sociology of religion*, 525-544.
- Dodurgalı, A. (1995). *Eğitim Sosyolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Doğan, R. (2010). Din ve Eğitim. *Gündüz Eğitim ve Yayıncılık*, 309-322.

- Dönmezer, S. (1984). *Kriminoloji*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Dönmezer, S. (1984). *Sosyoloji*. Ankara: Savaş Yayınları.
- D'Rozario, A. (1989). NGO's face stricter control from Bangladesh Government. *Asia Focus*.
- Durkheim, E. (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Eaton, R. (1993). *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*. Berkeley: University of California Press.
- Eaton, R. M. (1996). *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*. California: University of California Press.
- Eliade, M. (1995). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. Konya: Din Bilimler Yayınları.
- Embree, A. (2006). Christian Communities in South Asia. *Oxford Handbooks Online*.
- Ferdousi, I. (2007, Ekim 20). *Yasmin Farzana Shafti*. The Daily Star: <https://www.thedailystar.net/news-detail-80561> adresinden alındı
- Fernando, J. (2011). *The Political Economy of NGOs*. London: Polity Press.
- Fichter, J. (1994). *Sosyoloji Nedir?* Ankara: Attila Kitapevi.
- G.W. Allport, J. R. (1957). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 432-443.
- Gedizlioğlu, L. (1996). Kurum ve Örgüt. *Mimarlık*, 268.
- Gezimanya. (2019, Haziran 26). *Bangladeş'te Din ve İnanç*. Gezimanya: <https://gezimanya.com/banglades/bangladeste-din-ve-inanc#:~:text=Banglade%C5%9F'in%20n%C3%BCfusunun%20y%C3%BCzde%2090,y%C4%B1%C4%B1nda%20resmi%20din%20ilan%20edilmi%C5%9Ftir> adresinden alındı
- Ghosh, P. (2012). *The Politics of Personal Law in South Asia: Identity, Nationalism and the Uniform Civil Code*. London : Routledge.
- Ghosh, R. (2006). *Infusion Approach: Theory, Contestation, Limits: Infusing a Few Indian English Novels*. New Jersey: University Press of America.
- giridharadas, A. (2005). Bangladesh tipping point is feared. *International Herald Tribune*.
- Göçmen, İ. (2014). Religion, politics and social assistance in Turkey: The rise of religiously motivated associations. *Journal of European Social Policy*, 92-103.
- Guha, S. (2004, Ocak 7). *Dhaka seeks proof, Delhi readies maps*. The Telegraph: <https://www.telegraphindia.com/india/dhaka-seeks-proof-delhi-readies-maps/cid/774473> adresinden alındı

- Gülsoy, İ. G.-N. (2010). Durkheim Sosyolojisinde Dinin Tarihsel ve Güncel Olanakları. *Sosyoloji Dergisi*, 1-15.
- Günay, Ü. (1993). *Din Sosyolojisi Dersleri*. Kayseri: E.Ü.İ.F Yayınlar.
- Hasan, P. (2007). *Sultans and Mosques: The Early Muslim Architecture of Bangladesh*. New York: I. B. Taurus.
- Hasan, R. (2019). Bangladeş'te Tasavvufun ve Tarikatların Değerlendirilmesi, Sosyal Gelişimleri ve Oynadıkları Rol: Yirmi Birinci Yüzyılda Bir Vak'a İncelemesi. *Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Hiltebeitel, A. (2009). *Rethinking India's Oral and Classical Epics: Draupadi among Rajputs, Muslims, and Dalits*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hossain, E. (2013, Mart 04). *Bangladesh Arrests 'Atheist Bloggers', Cracking Down on Critics*. Huffington Post: https://www.huffpost.com/entry/bangladesh-bloggers_n_3009137 adresinden alındı
- Hossain, M. (2006). The rising tide of Islamism in Bangladesh. *Hudson Institute*.
- Huda, Z. (2008). *The Problem of Middle Class and Nationalism in Bangladesh*. Dhaka: Provati Publications.
- Hussein, S. (2002). *Structure of Politics Under Aurangzeb 1658-1707*. New Delhi: Kanishka Publishers Distributors.
- Ibn Batuta, P. G. (1978). *Ibn Batutah's Account of Bengal*. Calcutta: Prajna.
- International, A. (2018). "We will destroy everything" Military responsibility for crimes against humanity in rakhine state, Myanmar. *Amnesty International Ltd*.
- Islam, M. S. (2011). Minority Islam in Muslim Majority Bangladesh. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 137-138.
- Islam, N. I.-S. (2018). Islam, Politics and Secularism in Bangladesh: Contesting the Dominant Narratives. *Social Sciences Journal*, 2-17.
- Islam, T. (2016). Islamic Resurgence in Bangladesh: Genesis, Dynamics and Implications. *Islam, Muslim and the Modern State*, 35-72.
- Islam, Z. (2014). Christianization and Christianity in Bangladesh: Historical Perspectives. *Journal of The Chittagong University Journal of Arts and Humanities*.
- J. Devine, T. H. (2017). Happiness in Bangladesh: The Role of Religion and Connectedness. *CrossMark*, 351-371.
- Jackson, R. (2010). *Mawlana Mawdudi and Political Islam: Authority and the Islamic State*. London: Routledge.
- James Heitzman, R. W. (1989). *Bangladesh: A Country Study*. Washington D.C.: Federal Research Division.

- Jazeera, A. (2013, Ağustos 01). *Bangladesh court declares Jamaat illegal*. Al Jazeera: <https://www.aljazeera.com/news/asia/2013/08/2013819424198348.html> adresinden alındı
- Jones, K. (1992). *Religious Controversy in British India: Dialogues in South Asian Languages*. New York: SUNY Press.
- Karim, A. (2007). *Banglar Musulmander Samajik Itihas*. Dhaka: Jatiya Sahitta Prakasoni.
- Karim, A. (2012). Shah Jalal (R). *Banglapedia*.
- Kehrer, G. (1992). *Din Sosyolojisi*. (S. Yüksel, Çev.) İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Kennedy, B. (2005). Ambassador Rezaqul Haider: Mediating for commerce. *Diplomat*, bilinmiyor.
- Kenny, P. (2015, Mayıs 13). *Killing of Bangladesh bloggers critical of religious extremism reviles UN rights experts*. Ecumenical News: <https://www.ecumenicalnews.com/article/killing-of-bangladesh-bloggers-critical-of-religious-extremism-reviles-un-rights-experts-29686> adresinden alındı
- Konuk, Y. (1994). *Okul Öncesi Çocuklarda Dini Duygunun Gelişimi ve Eğitimi*. Ankara: T.D.V. Yayınları.
- Laird, M. (2012). Christianity. *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*, yok.
- Lintner, B. (2015). *Great Game East: India, China, and the Struggle for Asia's Most Volatile Frontier*. New Haven: Yale University Press.
- Luckmann, B. v. (2008). *Sosyal Gerçekliğin İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. (V. Saygın, Çev.) İstanbul: Paradigma Yay.
- Maddison, A. (2003). *Development Centre Studies The World Economy Historical Statistics: Historical Statistics*. Paris: OECD.
- Majumdar, R. (1973). *History of Medieval Bengal*. Kolkata: Tulshi Prakashani.
- Malanima, P. (2009). *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th-19th Centuries)*. Leiden: Brill Publishers.
- Mardin, Ş. (1992). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Martin, R. C. (2002). Religion and Violence: Appreciating Traditional Ethical Reasoning in the Global Context. *BISS Journal*, 253-269.
- Mehra, P. (1985). *A Dictionary of Modern History*. Oxford: Oxford University Press.
- Mensching, G. (1994). *Dini Sosyoloji*. Konya: Din Bilimleri Yayınları.

- Miller, K. (2002). Competitive strategies of religious organizations. *Strategic Management Journal*, 435-456.
- Minahan, J. (2012). *Ethnic Groups of South Asia and the Pacific: An Encyclopedia*. California: ABC-CLIO.
- Mobashsher, M. (2012). Bahai. *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*.
- Momen, M., & Peter, S. (2009). Baha'i History. *Draft A Short Encyclopedia of the Baha'i Faith*. Baha'i Library Online. adresinden alındı
- Morshed, M. (2010). Roots of Funding, Roots of Trust: The Struggle for Survival and Credibility among the Religious NGOs (Non-Governmental Organizations) in Bangladesh. *Asian Institute of Technology*, 1-21.
- Mukherjee, J. (2009, Haziran 10). *Rare 1857 reports on Bengal uprisings*. The Times of India: <https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolkata/Rare-1857-reports-on-Bengal-uprisings/articleshow/4637780.cms> adresinden alındı
- Mukherjee, S. N. (1987). *Sir William Jones: A Study in Eighteenth-century British Attitudes to India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mukhopadhyay, K. (2016, Mart 20). *An interview with prof. Ahmed sharif*. Daily News Monitoring Service: <http://www.bangladesh-web.com/view.php?hidRecord=44486> adresinden alındı
- Nanda, J. N. (2005). *Bengal: the unique state*. New Delhi: Concept Publishing Company.
- Nasir, K. (2011). Time for a quiet revolution in Bangladesh-Israeli relations. *Jerusalem Post*.
- NewAge. (2015, Ocak 23). *BB warns banks about Hizb-ut Tawhid*. NewAge: <http://archive.newagebd.net/88483/bb-warns-banks-about-hizb-ut-tawhid/> adresinden alındı
- OpenDoorUSA. (2020, 04 08). *Bangladesh*. OpenDoorUSA: <https://www.opendoorsusa.org/christian-persecution/world-watch-list/bangladesh/> adresinden alındı
- Özdalga, E. (1989). Din Din midir, Yoksa Başka Bir Şey midir. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 29-39.
- Özkalp, E. (2001). *Sosyolojiye Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Petersen, J. (2013). Islamizing aid: Transnational Muslim NGOs after 9/11. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 126-155.
- Potter, S. A. (2006). *NGOs in International Politics*. Bloomfield: Kumarian Press.
- Prakash, O. (2006). Mughal Empire. *Macmillan Reference*, 237-243.
- Raghavan, S. (2013). *1971*. Massachusetts: Harvard University Press.

- Rahman, M. (2012). *Jamaat-e-Islam. Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*, yok.
- Rahman, R. (1986). *The Wage Employment Market for Rural Women in Bangladesh*. Dhaka: Bangladesh Institute of Development Studies.
- Rahman, S. (2010). *Historical Dictionary of Bangladesh*. New Jersey: Scarecrow Press.
- Ramp, W. (2010). Durkheim and after: Religion, culture and politics. *The new Blackwell companion to the study of religion*, 52-75.
- Ray, I. (2011). *Bengal Industries and the British Industrial Revolution*. London: Routledge.
- Reyaz, M. (2014, Mayıs 30). [Analysis] Are there any takeaways for Muslims from the Narendra Modi government? DNAIndia:
<https://www.dnaindia.com/analysis/standpoint-analysis-are-there-any-takeaways-for-muslims-from-the-narendra-modi-government-1992395>
 adresinden alındı
- Riaz, A. (2004). *God willing: The politics of Islamism in Bangladesh*. New York: Rowman and Littlefield.
- Riaz, A. (2010). *Islam and governance in Bangladesh*. London: Routledge.
- Riaz, A. (2011). *Who are the Islamists*. London: Routledge.
- Richards, J. F. (1995). *The Mughal Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robertson, R. (1970). *The sociological interpretation of religion*. New York: Schocken.
- Robins, N. (2005). *"This Imperious Company — The East India Company and the Modern Multinational — Nick Robins — Gresham College Lectures*. Gresham : Gresham College.
- Roy, S. (1999). *The Bengalees: Glimpses of History and Culture*. New Delhi: Allied Publishers.
- Rubin, A. B. (2010). *Guide to Islamist Movements*. New York: M.E.Sharpe.
- Sapt. (2016, Eylül 30). *Jagrata Muslim Janata Bangladesh (JMJB), South Asia Terrorism Portal*. sapt.org:
<https://www.satp.org/satporgrp/countries/bangladesh/terroristoutfits/JMJB.htm>
 adresinden alındı
- Sawe, B. E. (2017, Nisan 25). *Religious Beliefs In Bangladesh*. worldatlas.com:
<https://www.worldatlas.com/articles/religious-beliefs-in-bangladesh.html>
 adresinden alındı
- Schendel, W. v. (2009). *A History of Bangladesh*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Sengupta, N. (2001). *History of the Bengali-speaking People*. New Delhi: U.B.S Publishers Distributors.
- Şentürk, H. (1985). *Psikoloji Açısından Peygamberimizin İbadet Hayatı*. İstanbul: Dr. Habil Şentürk Kitapları ve Bahar Yayınları.
- Sezen, Y. (1988). *Sosyoloji Açısından Din*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Sezen, Y. (1994). *İslam Sosyolojisine Giriş*. İstanbul: M.Ü.İ.Vakfı Yayınları.
- Shah, I. (1991). *The Way of the Sufi*. London: Penguin Arkana.
- Shah, S. M. (2012). Islamic Foundation Bangladesh. *Banglapedia: National Encyclopedia of Bangladesh*.
- Sharif, A. (2004). *Humanism and Secularism*. Dhaka: Sandesh Publications.
- Shehabuddin, E. (1999). Contesting the Illicit: Gender and the Politics of Fatwas in Bangladesh. *Signs*, 1011-1044.
- Singh, S. (2006.). IPCS special report 11: Jama'atul Mujahideen Bangladesh (JMB) a profile. *Institute of peace and conflict studies*.
- Smart, N. (1992). Din ve İnsan Tecrübesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 423-444.
- Smith, C. (2008). Future directions in the sociology of religion. *Social Forces*, 1561-1589.
- Sosyolog. (2018, Nisan 20). *Toplumsal Kurum ve Örgüt Nedir?* Sosyoloji.gen: <https://www.sosyoloji.gen.tr/toplumsal-kurum-ve-orgut-nedir/> adresinden alındı
- Spicer, W. P. (2006). Shaping the shareholder activism agenda: Institutional investors and global social issues. *Strategic Organization*, 165-190.
- Star, T. D. (2015, Ekim 18). *25 injured as Olama League factions clash*. The Daily Star: <https://www.thedailystar.net/backpage/25-injured-olama-league-factions-clash-158704> adresinden alındı
- Star, T. D. (2016, Mayıs 23). *Govt to keep watch on pro-Jamaat Peace schools*. The Daily Star: <https://www.thedailystar.net/frontpage/govt-keep-watch-pro-jamaat-peace-schools-1228444> adresinden alındı
- Star, T. D. (2016, Haziran 03). *Tk 200 crore for upkeep of Hindu temples*. The Daily Star: <https://www.thedailystar.net/business/tk-200-crore-upkeep-hindu-temples-1233766> adresinden alındı
- Statistics, B. B. (2011, Mart). Census 2011. *Bangladesh Bureau of Statistics*, xiii.
- Tanyol, C. (1970). *Sosyoloji Açısından Din-Ahlak-Laiklik ve Politika Üzerine Diyaloglar*. İstanbul: Okat Yayınevi.

- Thorge, E. (2012). *The Pearson General Knowledge Manual*. Chennai: Pearson Education India.
- Townsend, M. A. (1998). Changing Fortunes in Anti-Poverty Programmes in Bangladesh. *Journal of International Development*, 427-438.
- Tribune, D. (2016, Eylül 30). *Ansarullah sixth outlawed militant group*. Dhaka Tribune: <http://archive.dhakatribune.com/bangladesh/2015/Mayıs/26/ansarullah-sixth-outlawed-militant-group> adresinden alındı
- Tribune, D. (2016, Eylül 26). *Bangla Bhai's deputy Khamaru arresten* . Dhaka Tribune: <https://www.dhakatribune.com/bangladesh/2016/09/26/bangla-bhais-deputy-khamaru-arrested/> adresinden alındı
- Tribune, D. (2017, Kasım 13). *İslami Andolon: Those killing Rohingya in Myanmar are not followers of any religion*. Dhaka Tribune: <https://www.dhakatribune.com/bangladesh/dhaka/2017/09/21/islami-andolan-un-office/> adresinden alındı
- Tribune, D. (2017, Temmuz 07). *Tariqat Federation to float new Islamic alliance*. Dhaka Tribune: <https://www.dhakatribune.com/bangladesh/politics/2017/07/07/tariqat-federation-float-new-islamic-alliance/> adresinden alındı
- Türkdoğan, O. (1988). *Değişme-Kültür ve Sosyal Çözülme* . İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Uddin, S. (2014). *Constructing Bangladesh: Religion ethnicity and Language in an Islamic nation*. Carolina: University of North Carolina Press.
- Unknown. (2013, Haziran 12). Terrorist Organization Profile: İslami Chhatra Shibir. National Consortium for study of Terrorism and Responses to Terrorism.
- Wach, J. (1987). *Din Sosyolojisine Giriş*. Ankara: A. Ü. İlahiyat Fakültesi.
- Watts, C. a. (1757). *Memoirs of the Revolution in Bengal*. London: Printed for A. Miller.
- WCRC. (2016, Nisan 11). *members*. WCRC: <http://wcrch.ch/ar/%d8%a7%d9%84%d9%85%d9%86%d8%a7%d8%b7%d9%82> adresinden alındı
- Weil, S. (2015). The extraordinary story of the Bangladesh Jews. *The Jewish Chronicle*.
- Yıldırım, C. (1979). *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Yinger, J. M. (1970). *The Scientific Study of Religion*. London: The Macmillan Com.
- Yousuf Ali, A. S. (1970). Challenges of Islamic Da'wah in Bangladesh: The Christian Missions and Their Evangelization. *IIUC Studies*, 87-108.

Zene, C. (2014). *The Rishi of Bangladesh: a History of Christian Dialogue*. Hoboken: Taylor and Francis.

